

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र. १६६२

१६९

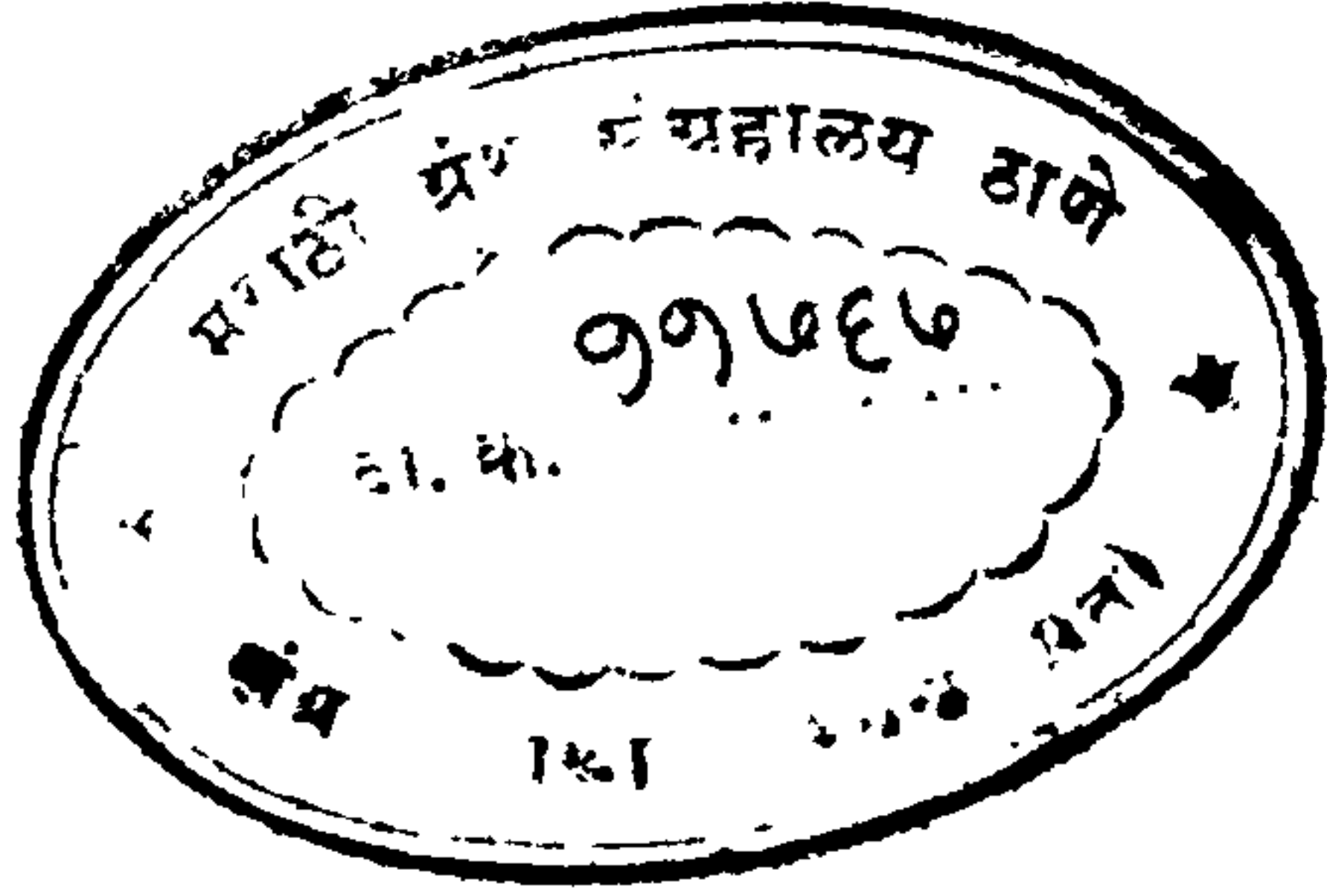
अपचितसुत-काशीकृत

द्रौपदी-स्वयंवर

संपादक: वा. दा. गोखले

परम ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत.
अनुक्रम.....३५०५१..... वि:
क्रमांक नोंद दि. २३/७/६३

श्री

अवचितसुत-काशीकृत

द्रौ प दी-स्व ग्रं व र

REFBK-0011767

REFBK-0011767

संपादक

वा. दा. गोखले

प्रकाशक

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, पुणे

ॐ

प्रकाशक
चितणीस महाराष्ट्र साहित्य परिषद
टिळकरोड, पुणे २.

ॐ

मूल्य ५ रुपये

ॐ

मुद्रक
वि. ग. माटे
वि. कर्मा भद्रनाथ्य, पुणे २.

१

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र

अनुक्रम...३...५...६... वि: ...

क्रमांक ?... नों दि २३/१९

प्रकाशनामाला

भूमिका

डॉ. वा. दा. गोखले, एम्. ए., पीएच्. डी. यांनी संपादिलेला हा ग्रंथ परिषदेचें स्वतःचें प्रकाशन म्हणून प्रसिद्ध होत आहे. 'अवचित-सुत काशी' या शिवकालीन कवीचा हा काव्यग्रंथ प्रकाशित करतांना परिषदेला सकारण अभिमान वाटत आहे. अवचितसुतकाशीकृत "द्रौपदीस्वयंवर" हा ग्रंथ अनेक दृष्टींनी लोकविलक्षण ठरेल, हें डॉ. गोखले यांची या ग्रंथाची चिकित्सक प्रस्तावना वाचूनहि ध्यानांत येण्यासारखें आहे. हा कवि सोळंखीकुलोत्पन्न मराठा क्षत्रिय आहे ही गोष्टदेखील थोडी विलक्षण म्हणून लक्षांत भरण्यासारखी आहे. जुन्या-नव्या मराठी साहित्यांत क्षत्रिय-वैश्यादिकांनी श्रेष्ठ दर्जाची कामगिरी केलेली असली, तरी या काव्यासारखें, विदग्ध संस्कृत काव्याच्या वळणाचें काव्य एखाद्या लढवय्या कुळांतील क्षत्रियाने लिहिणें ही गोष्ट विलक्षणच म्हटली पाहिजे.

सारांश, स्वतः कवि, काव्यविषय, काव्याची भाषा यांकडे डॉ. गोखले यांनी शोधून, संपादून प्रकाशांत आणीपर्यंत कोणाचें लक्ष गेलें नव्हतें ही गोष्टहि थोडी विलक्षणच म्हटली पाहिजे डॉ. गोखले यांच्या चिकित्सक परिश्रमामुळे आज जुन्या काळचें एक विदग्ध काव्य मराठीला नव्याने प्राप्त होत आहे, याबद्दल परिषदेप्रमाणेच सर्व रसिकांना आनंद होईल, असा मला भरवसा आहे.

परिषद् ही केवळ संशोधनसंस्था नव्हे हें उघड आहे. परिषदेचें मुख्य कार्य भाषा, साहित्य व साहित्यिक यांच्यासंबंधी सामान्य वाचकांत प्रेम निर्माण करणें हें आहे. पण त्याबरोबरच एका त्रैमासिकाचें व कांही ग्रंथांचें प्रकाशन हेहि आनुषंगिक म्हणून परिषदेतर्फे होत आहे. डॉ. गोखले यांचे वैशिष्ट्य हें की, परिषदेच्या सर्वच कार्यांत त्यांनी गेल्या पंचवीस वर्षांत मातबर हातभार

लावला आहे. कै. रावत्रहादुर पाध्ये, रावसाहेब चापेकर, खिस्तवासी र. लु. जोशी या धुरंधर साहित्यसंघटनाकारांच्या यादींत डॉ. गोखले यांचे नांव परिषदेच्या इतिहासांत नमूद आहे, हे सर्वांना विदितच आहे. परिषदेच्या कारभारांतून निवृत्त झाल्यावर आणि साठी उलटल्यावर आज त्यांनी परिषदेच्या संशोधन विभागाची जबाबदारी अंगावर घेतली आहे. साक्षेपीपणा, निरलसता आणि मार्मिक बुद्धि हे डॉ. गोखले यांचे गुण संघटनाकार्याप्रमाणेच त्यांच्या अध्यापनांत व लेखनांतहि दिसून येतात. परिषदेतर्फे प्रकाशित होत असलेल्या या 'असाधारण' प्राचीन काव्याला डॉ. गोखले यांच्यासारखे साक्षेपी संपादक लाभले हा एक सुयोग होय. अनुभवामृताची अधिकृत आवृत्ति काढण्याचे याहूनहि महत्त्वाचे, पण याहूनहि बिकट काम गोखल्यांनी आधीच हातीं घेतले आहे. परिषदेच्या अट्टरा कारखान्यांपैकी हा अत्यंत जिकिरीचा कारखाना असंच मोजके पण मोलाचे काम करीत राहिल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

या ग्रंथाच्या प्रकाशनासाठी 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळा'ने पंधराशे रुपयांचे आर्थिक साहाय्य केले आहे. ही गोष्ट कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणे आवश्यक आहे. यावद्दल साहित्य परिषद् या मंडळाची ऋणी आहे.

ग्रंथालये, विद्यापीठे व विद्वान् यांच्याकडून या ग्रंथांचे यथोचित स्वागत होवो, ही इच्छा!

शके १८८३ मार्गशीर्ष शु. १५

५६ जयंती

श्रीकृष्ण केशव क्षीरसागर

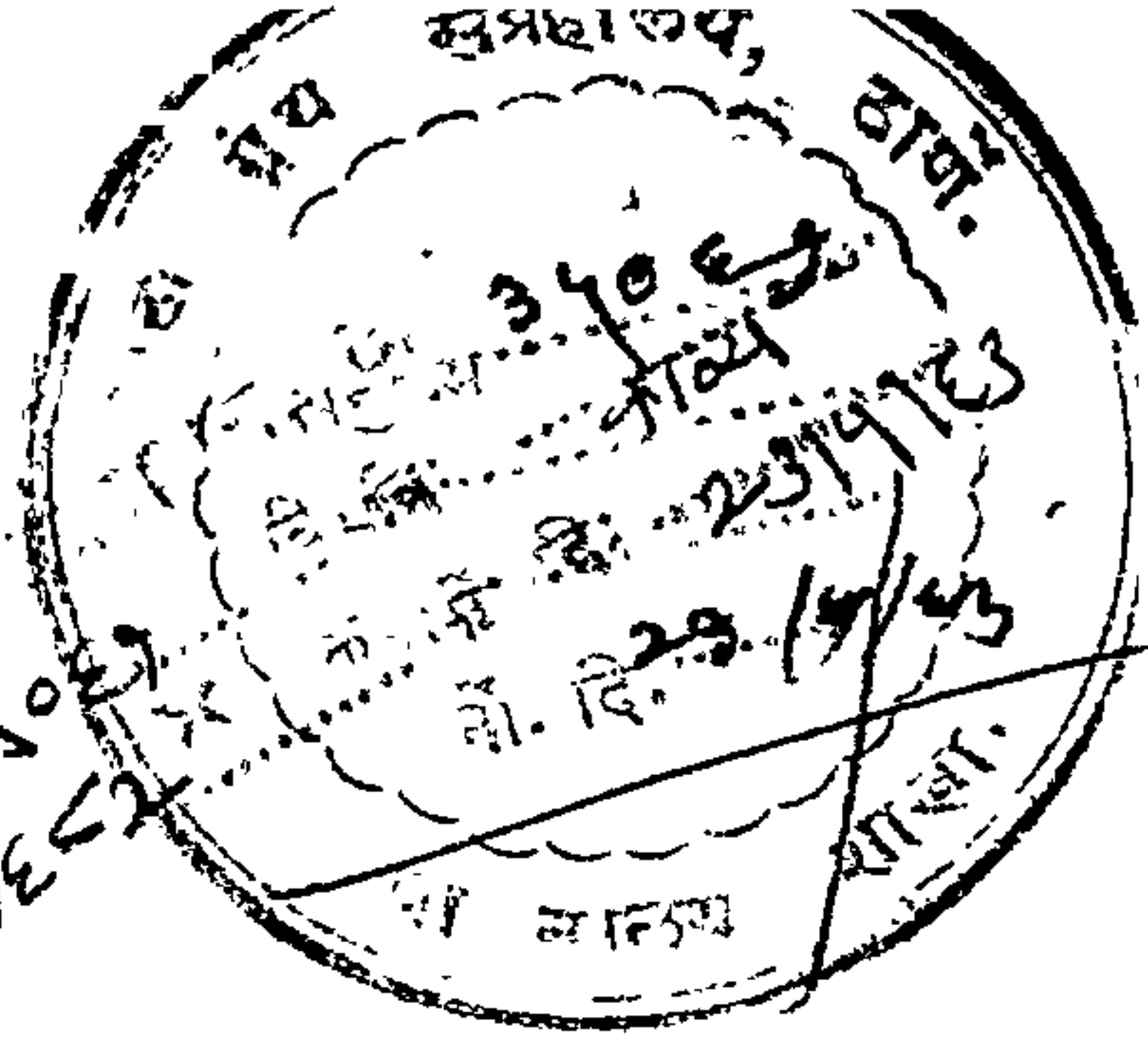
कार्याध्यक्ष

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्,

ऋण

५१

३५०६
१६८२

संशोधनाला पूर्ण अवकाश देणाऱ्या म. सा. परिषदेचें देवऋण; कळवणचे श्री. भाऊराव चांदोरकर, ज्यांनीं जुन्या पोथ्या स्वेच्छेने आणून दिल्या, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे, मराठी संशोधन मंडळ (मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय), भवानी म्युझियम व ग्रंथालय, औंध, या संस्थांच्या चालकांनी आपल्या संग्रहांतील पोथ्या पाहण्यास दिल्या या सर्वांचें ऋषिऋण, महाराष्ट्र-राज्य व संस्कृति मंडळ, विश्वकर्मा मुद्रणालय, आणि ज्या व्यक्तींनी अनेक तऱ्हांनी कमीअधिक साहाय्य केले, तें मनुष्यऋण; या ऋण-त्रयीने भारावलेला लेखक ' आभार ' या कृतज्ञतावाचक शब्दाशिवाय काय लिहूं शकणार ?

—*

अवचितसुत काशी - चरित्र आणि काळ

संस्कृत वाङ्मयांत कविचरित्रविषयक माहिती अगदीच अल्प असते. कालिदास, भवभूति इत्यादि महाकवींचें जीवन शोधून काढण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागतात. सामान्यतः हीच गोष्ट मराठी प्राचीन कवींच्या बाबतींत दिसून येते. बाणभट्टाने आपलें चरित्र आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे, तद्वत् अवचितसुत काशीने आपल्या जीवनासंबंधी कांही महत्त्वाची माहिती आपल्या श्लोकबद्ध व ओवीबद्ध 'द्रौपदीस्वयंवर' या ग्रंथांत दिली असल्यामुळे वाचकास त्याचें चरित्र समजण्यास साहाय्य होतें. आपल्या श्लोकबद्ध ग्रंथांत कवि सांगतो की

श्रीवंशाधिपती निशारमण तो वृत्ति स्वदेशाननी

सोळंखी कुळधर्म श्रीपति कुळस्वामी रुहूलोचनी

भारद्वाज सुगोत्र जण जननी ते अन्नपूर्णा असे

तात श्री अवचीतराव अवनीं प्रौढीप्रतापें वसे

९९३

पितृराज तथासि भक्ति पढिये श्रीकेशवाची सदा

ठेवी श्रीपति पौरनाम नगरा सेवी हरीच्या पदा

वृत्तीपाळण सैन्यपाळण करी शत्रू रणीं मोडिले

तेणें विग्रह वाढला मग जगीं वैरी बहू जोडिले

९९४

त्या दुःखें त्यजिला निवास जनकें गोपाळ नामें गिरी

बांधूनी बळकाविला नृपदळें चालौनि आलीं वरी

संग्रामीं गड नागवे मग तिहीं विश्वासघातक्रिया

केलें बंधन संकटांत पडलों हा हा हरी सावया

९९५

बंधू त्र्यंबकराज तात विप्रयीं होते सर्वे सोयरे

आतां काय उपाय घाय न चुके दिल्येंद्र मारील रे

ऐशा घोर भवार्णवांत जनकें बोधासि आरोपिलें

ध्या रे ध्या हरि सांवळा तिं वचनीं सर्वांतरीं लागलें ९९६

ओवीबद्ध ग्रंथांत थोडी आधिक माहिती आहे :- प्रसंग २९

देशवदन आमची वृत्ती । निशारमण वंशाधिपती ।

कुलतरी सोळखी आदि म्हणती । गोत्र सांगती अत्रि एसें ९४

वास तरी गौतमप्रदेशीं । आम्ही मराठे सोमवंशी ।

दोनच पुत्र पित्यासीं । त्रिबक काशी नामें त्यांचीं ९५

अवचित आमुचा पिता । तो नगर जाला वसविता

भारम नाम ग्राम होता । वस्ती केली बहुसाल ९६

विठ्ठलभक्ती पंढरीं पित्यासीं । सदर्नीं स्थापिला हृषीकेशी

आषाढ शुद्ध एकादशी । यात्रा भरे देवाची ९७

भार भगवंतें घेतला । मग भारम कैसें म्हणावें तिजला

म्हणोनि जनकें विचार केला । नाम ठेविलें विठ्ठलपूर ९८

त्या विठ्ठलपुरींचे जन । कलियुगीं देखिले सजन

पुरस्वामीचें विठ्ठलीं मन । तेथेंच तल्लीन सर्वहि ९९

मुलेंबाळें नर पुरनायका । सहज व्यवहारता आयका

सत्यमिथ्या परी रमानायका । आळविती वेळोवेळां १००

तात आमुचा अहंकारी । शक्त्यनुसार सेना संचारी

विग्रह (लढाई) दाक्षण्यांसीं करी । वृत्ती मंडळी रक्षीत आपुली १

भोंवते दिधले अधिकारी । त्यांची आज्ञा करी न करी

म्हणे एक स्वामी माझा हरी । तो निर्वाह करी तयाचा २

सुखें राज्य करितां आम्हांसीं । कुबुद्धी निर्माण झाली ऐसी

विठ्ठलपुर सोडुनि पर्वतासीं । वसवुनी बळकाविलें ३

नाम ठेविलें गोपाळगिरी । तीन मास राहिलों वरी

तट सांगो गेले दूरी । अविधदळ युद्धासि आलें ४

क्रियाशपथद्वारें घर घेती । विश्वासघाता प्रवर्तती

त्यां न कळे कर्माची निर्गती । कैसी अंतीं होईल ५

नव्हे पूर्वदत्त आलें फळासी । वृथा शब्द न ठेवावा कोणासी

दिल्लींद्राचे बंधनफांसीं । गुंतलों तिघेजण ६

ते वेळे दिशा लंघिल्या सुखें । ब्रह्माण्ड अवघे भरलें दुःखें	
ऐसीये समयीं पिता सुखें । म्हणे भजा रे भगवंता	७
अनन्यभक्ति असतां आपण । हरि नुपेक्षी तारोल जाण	
कदापि कर्म आणिलें मरण । तरी पावन हित आहे	८
ब्रह्म निरूपण रात्रंदिवस । पिता करिता झाला आम्हांस	
एक सर्वात्मा हृषीकेश । दुसरा नाही सर्वथा	९
हृदयीं भरला सांवळा हरी । तोही आम्हांवरी कृपा करी	
बंधन नव्हे आनंदलहरी । वाटे संसारीं सार्थक	१०
येणें स्थिति भोगितां भोगू । आला अदृष्टाचा लागू	
जाला पितयाचा वियोगू । कठिण समय वर्तला	११
श्रीविठ्ठलपुरानवासी जन । स्नेहाळ सत्वाथिले गहन	
नाना विघ्नांचा वर्षे घन । तरी अंतर आम्हां न देती	१२
कुटुंबाचा सांभाळ करणें । धान्यें वेंचिती आम्हांकारणें	
परी न उठे कर्माचें बसलें धरणें । होणें तें होऊं लागलें	१३
परिवार राहिला विठ्ठलपुरीं । आम्ही होतां नवरंगनगरीं (दिल्ली)	
अवचित निमाला देवगिरी । प्रारब्धघति विचित्र	१४

वरील उताऱ्यावरून आपणांस समजतें की, कवीचे वडील भारम गावचे देशमुख असून ते चंद्रवंशीय क्षत्रिय होते. आडनांव सोळंखी, गोत्र अत्रि^१.

अवचितरावांनी भारम गांव वसविलें. त्यांना दोन मुलगे. एक त्रिंबक व दुसरा काशी (प्रस्तुत काव्याचे कर्ते). अवचितराव पांडुरंगाचे भक्त होते. आपल्या वाड्यांत त्यांनी पांडुरंगाच्या मूर्तीची स्थापना केली होती. आषाढांतील महाएकादशीच्या दिवशीं तेथे यात्रा भरत असे. भारमगावाला पुढे विठ्ठलपूर हें नाव ठेविलें. गांवचा मालकच सात्त्विक असल्यामुळे ग्रामस्थहि मोठे सत्प्रवृत्त झाले.

१ श्लोकांत ' भारद्वाज सुगोत्र जाण ' असा उल्लेख आहे व श्लोकांत ' गोत्र सांगती अत्रि ' असे स्पष्ट म्हटले आहे. ' सांगती ' शब्दावरून कवि या बाबतीत निश्चित नाही असे वाटते ' शिवाजी निबंधावली खण्ड २ ' मध्ये ' मराठ्यांचा ९६ कुळींच्या दोन जुन्या याद्या ' या लेखांत कै. चिं. वि. वैद्य यांनी दिलेल्या नामावलीत सोळुंकी साळुंखे या कुळीचें भारद्वाज गोत्र दिलेले आहे.

मूळची वृत्ति क्षात्र, म्हणून अवचितराव राजाधिकार्यांशीं नेहमीच नमून वागत असें नव्हतें, केव्हा केव्हा राजाज्ञांचीहि ते पर्वा न करतां पांडुरंगावर भार ठेवून दक्षिणात्यांबरोबर लढाई करण्यास सिद्ध होत. अशाच एका प्रसंगीं शेजारचा एक गड हस्तगत करून त्यांनी त्याला 'गोपाळगिरि' हें नांव ठेविलें. या गडावर आपल्या मुलांसह ते राहूं लागले. तीन मास लोटले आणि अविंध सैन्याचा हल्ला आला. कांहींनी विश्वासघात केला व चापलेक दिल्लीपतीच्या 'बंधन फांसी' गुंतले. सुख दुरावलें, 'ब्रह्माण्ड अवघें दुःखें भरलें'. परंतु अवचितरावांची पांडुरंगावर अव्याज निष्ठा. त्यांनी उभयतां मुलांस उपदेश केला- 'ध्या रे ध्या हरि-सांवळा', 'भजा रे भगवंता'. दिल्लींत कारागृहांत असतांना 'अदृष्टाचा लागू आला' आणि पितयाचा वियोग (मरण) झाला. दुःखाचा पर्वत कोसळला, आकाश फाटलें. अशाहि दुरवस्थेंत गांवच्या लोकांनी कुटुंबाचें रक्षण केलें. कुटुंबियांना कांही उणें पडूं दिलें नाही. पुढे ईश्वरीकृपेने बंधमुक्त होऊन ते दक्षिणेंत परत आले.

हा काळ कोणता असावा हें इतिहासावरून व दोन्ही ग्रंथांत शेवटीं दिलेल्या कालविषयक संदर्भावरून अनुमानितां येतें.

ओवीवद्ध ग्रंथाचा काळ प्रसंग २९ मध्ये आहे.

शालिवाहन शके सुंदर । सोळाशतें अठरा वर

ते दिवशीं पांचाळी स्वयंवर । टीका संपूर्ण समाप्ती १३२

धातानाम होतें संवत्सर । पौष वद्य दशमी गुरुवार

ते दिवशीं द्रौपदी स्वयंवर । टीका संपूर्ण समाप्ती १३३

धातानाम संवत्सर पौष वद्य १० गुरुवार शके १६१८ (इंग्रजी ७ जानेवारी १६९७).

प्रस्तुत ग्रंथांत १००२ श्लोकांत कालाचा उल्लेख आला आहे.

विधिसुतसुतसाक्षीपल्लवी नाम होता

निशिवरसुतवारीं श्रावणी शुद्धभूता

वचनसुमनराशी तद्दिनीं पूर्ण झाली

अवचितसुत काशी दास साष्टां॥ बाली १००२

विधिसुत = नारद त्याचा सुत = संवत्सर नामें प्लव (पल्लव). निशिवर = चंद्र त्याचा सुत = बुध. श्रावण शुद्धांतील बुधवार. ग्रंथाधारें प्लवनाम

प्रस्तावना

संवत्सर शके १५८३ व बुधवारी प्रतिपदा व अष्टमीच्या तिथि येतात. शके १६४३ तहि प्लव संवत्सर आहे. परंतु कवित्व, शब्दसौष्टव, कल्पनाचिंतन व रसपरिपाक या दृष्टींनी ओवीबद्ध ग्रंथ अधिक सरस उतरला आहे. यावरून तो नंतरचा असावा व श्लोकबद्ध ग्रंथ शके १५८३ (इ. १६६१) मध्ये लिहिला गेला असावा असे अनुमान चुकीचे ठरणार नाही.

महाराष्ट्रीय संत-कवि-काव्य-सूचीकारहि श. १५८४ असा काळ देतात (पृ. १८).

ऐतिहासिक परिस्थिति

दक्षिणेंत सत्तामिलापेने पहिलें पाऊल टाकणारा मुसलमान सरदार अह्लाउद्दिन खिलजी इ. स. १२९६ त देवगिरीवर चाल करून आला. रामदेवरावाचा पूर्ण पराभव झाला. १३०८ त मलिकफूरने रामदेवरावावर स्नारी केली व रामदेवरावास कै३ केलें. यादवांची सत्ता संपुष्टांत येऊन मुसलमान सुभेदार देवगिरीस राहून राज्य करूं लागले. पुढे ब्रह्ममनी राज्य आलें. तो काळ सामान्यतः इ. स. १३४६ ते १५२६ पर्यंतचा मानण्यांत येतो. याच कालावधींत विजयानगरचें हिंदु राज्य उदयास आलें. धर्मरक्षणाचें मोठें कार्य या राज्याने केलें. दोन शतकांतील आपल्या आयुर्मर्यादेंत या राज्यांतील कांही महान् व्यक्ति ध्येयवादाने तळमळत होत्या. परंतु हें राज्य वैभवाने उभें राहिलें, प्राणपणाने लढलें व अंती स्मृतिशेष जालें. हिंदु राज्याची घडी विसकटली. ती नाट बसविण्यासाठी महाराष्ट्रांत एक प्रभावी शक्ति पुढे अवतरली. मुसलमानांचें राजकीय वर्चस्व दृढ झालें खरें, परंतु राजधानींचीं ठिकाणें वगळल्यास खेड्यांतील जीवनावर विशेष परिणाम झालेला दिसत नाही. हिंदुसमाजाची घडण अशी होत आली आहे की, राजकीय फेरबदलाचा धक्का खेड्यापर्यंत क्वचितच लागतो. प्राचीन काळची ग्रामव्यवस्था फारशी पालन्य नसे. इ. स. १५२६ ते १७०७ हा काळ मोगल साम्राज्याच्या वैभवाचा उत्तर हिंदुस्थान काबीज केल्यावर अकराची नजर दक्षिणेकडे वळली. या पूर्वीच दक्षिणेंतील ब्रह्ममनी राज्याचे तुकडे होऊन पांच राज्ये अस्तित्वांत आलीं होती. या राज्यांत लोक गांजले होते. स्त्रियांवर बलात्कार, हिंदूंचे उघड उघड खून, मंदिरांचा नाश, गोवध इत्यादि अनन्वित कृत्यांनी राज्यांत थैमान घातलें होतें. यांतून महाराष्ट्राची मुक्तता करण्यासाठी छत्रपति शिवाजी महाराज अवतरले. 'द्रौपदी-स्वयंवर'कर्ता अवचितसुतकाशी याच कालांत भारम गावी देशमुखी करीत

होता. त्याने आपलें पहिलें काव्य रचिलें त्या सुमारास श्री शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली व सुप्रतिष्ठित केली. पण तत्कालीन परिस्थित्य-नुरूप पुष्कळ मराठे सरदार मुसलमान राज्यांत सेवा करीत होते. खेडेगांवापर्यंत महाराजांची कीर्ति पसरली असलीतरी सरदार-दरकदार, कुळकर्णी-पाटील, देशमुख-देशपांडे आपल्या दैनंदिन कामांत मग्न होते. मोंगलाचें राज्य दक्षिणेंत स्थिर करण्यासाठी औरंगजेब इ. स. १६३६ ते १६४४ पर्यंत दक्षिणेंत सुभेदारीच्या पदावर होता. या वेळीं त्याने बागलाण प्रांत जिंकला. १६५३ सालीं तो दुसऱ्यांदा दक्षिणेंत आला. इ. स. १६५८ सालीं शहाजहान आजारी पडल्याची बातमी ऐकून तो उत्तरेंत गेला व श्रीशिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्याने दक्षिणेकडे तोंड फिरविलें. ही स्वारी इ. स. १६८१-१७०७ पर्यंत म्हणजे औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत चालू राहिली. मध्यंतरींच्या कालांत श्रीशिवाजी महाराजांनी 'स्वराज्य' स्थापून महाराष्ट्रदेश व मराठी भाषा यांचा मान पुष्कळच वाढविला होता. एवढा इतिहास देण्याचें कारण अवचितसुतकाशीचे दोन्ही ग्रंथ याच कालावधींत निर्माण झाले. श्लोकबद्ध द्रौपदीसैवर इ. स. १६६१ व ओवीबद्ध इ. स. १६९७. परंतु आश्चर्य हें की, दोन्ही ग्रंथांत श्रीशिवाजी महाराजांच्या नांवाचा वा कार्याचा उल्लेख नाही. द्रौपदीसैवराला उपस्थित झालेल्या मराठे राजांचीं नांवां कवि देतो त्यांत 'भोसले' हें नांव नाही. मात्र शिसोदे आहे. महाराष्ट्र देश व मऱ्हाटी भाषा यांचा अभिमान बाळगणारा कवि क्षत्रियकुलोत्पन्न असूनहि हा उल्लेख टाळतो याचीं कांही कारणें अनुमानितां येतात. एक तर मुसलमानांच्या आशेत बागणारे कांही मराठे सरदार श्रीशिवाजी महाराजांच्या कार्याकडे अनुकूल दृष्टीने पाहत नव्हते, व दुसरें म्हणजे प्रत्येक परगण्यांत असणारे देशमुख-देशपांडे हे अधिकारी वंशपरंपरागत असत. परगण्यांतील जमावंदीचा हिशेब ठेवणें व वसुलीवर देखरेख करणें हीं सामान्यतः त्यांचीं शासनीय कार्यें. त्यासाठी पदरीं थोडीफार शिवंदी ठेवणें अगत्याचें असे. त्यांतील एखादा महत्वाकांक्षी निघाला तर गड्याकोट बांधून राजा बनण्याचा प्रयत्न करी व आसपासच्या मुळखांत आक्रमक दंगाहि करी. अवचितराव याच स्वभावाचे होते. म्हणून श्रीशिवाजी महाराजांच्या पवित्र कार्याकडे त्यांचें तितकेंसे लक्ष गेलें नसावें. शिवाय सोळंखी सोमवंशी व भोसले सूर्यवंशी ही वंशभिन्नता 'भोसले' शब्दाच्या अनुल्लेखाला कारणीभूत असावी. तसें पाहिलें तर जुन्या मराठी

काव्यांत राजकीय घटनांकडे फारच थोड्या कवींनी लक्ष दिलें आहे. मात्र इतर सामाजिक व धार्मिक माहिती अधूनमधून आढळते. या काव्यांतहि कवीच्या वेळची वेधभूषा, भोजनांतील पक्वान्नां, उद्योगधंदे करणारे लोक यांचें वर्णन आलें आहे. त्याची दखल योग्य ठिकाणीं घेण्यांत येईल.

मराठीतील पंडित - कवि

हा कवि पंडित कवींच्या पंक्तींतील आहे. जुन्या मराठी काव्यांत दोन प्रवाह स्पष्ट दिसून येतात. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादि संत कवि. त्यांचें काव्य परतच्च्वस्पर्शात्मक. अज्ञ समाजाला धर्माभिमुख करून परमार्थाचा मार्ग समजावून देण्यासाठी प्रायः साध्यासुध्या ओवी-अभंगांच्या रूपाने हें काव्य अवतीर्ण झालें. लोकोद्धाराच्या उदात्त हेतूने प्रेरित झालेली, ' बोले तैसा चाले ' हें सूत्र अनुसरणाऱ्या विभूतींच्या तोंडची ही अमृतवाणी अमरपदवी पावून लहान-थोरांच्या मनांत दुमदुमून राहिली आहे. दुसरा प्रवाह क्वचित् बहुटंगी पण मुख्यतः बहुरंगी आहे. त्या प्रवाहांत संतवाङ्मयांतील भक्तीचा जिह्वाळा जरा कमी प्रमाणांत आहे, पण पांडित्याची झळाळ मोठी वेधक आहे. नरेंद्र, भास्करभट्ट, मुक्तेश्वर, वामनपंडित, सामराज, नागेश, विठ्ठल, मोरोपंत, रघुनाथपंडित ही मालिका व्युत्पन्न, बहुश्रुत, विद्यावृद्ध, पांडित्यदर्शी विद्वानांची आहे. यांपैकी पुष्कळांचें संस्कृतभाषाप्रभुत्व उत्तुंग असल्याने त्यांच्या काव्याचा उद्गम आणि विकास संस्कृतनिष्ठ झाला. संतकाव्यांतील निवृत्तिपरभावनेला या पंडिती काव्याने प्रवृत्तीची वृत्तालंकारयुक्त पैठणी नेसविली. महाभारत, रामायण, भागवत इत्यादि पुराणांतून मार्मिकतेने टिपलेले प्रसंग आख्यानरूपाने गणवृत्तांच्या सजावटींत मराठींत उतरूं लागले. कीर्तन-पुराणांना यांचें भरपूर साहाय्य झालें. धर्मप्रचार आणि मनोरंजन हे दोन्ही उद्देश सफल होऊं लागले. अवचितसुतकाशीचा ' द्रौपदीस्वयंवर ' हा ग्रंथ याच पंडित-काव्यांत पडतो.

' स्वयंवर ' हा पंडितकवींचा भारी आवडता विषय दिसतो. संत-कवि-काव्य-सूचींत ' स्वयंवरें ' निर्दिष्ट केलीं आहेत तीं:-

१ अभिमन्युविवाह (त्र्यंबक)	२३ रुक्मिणीस्वयंवर (यादव)
२ अभिमन्युविवाह (विश्वनाथ)	२४ रुक्मिणीस्वयंवर
(कृष्णदास)	(विश्वेश्वरवल्लभ)

३ उषास्वयंवर (सखोत्रा) ?	२५ रुक्मिणीस्वयंवर (विठ्ठल)
४ उषास्वयंवर (वामन)	२६ रुक्मिणीस्वयंवर (विश्वनाथ)
५ कौसल्यास्वयंवर (एकनाथ)	२७ रुक्मिणीस्वयंवर
(सखारामतनय)
६ गणपतिस्वयंवर (भास्कर)	२८ रुक्मिणीहरण (सामराज)
७ द्रौपदीस्वयंवर (अनंत)	२९ शिवपार्वतीपरिणय
(शंकरदास)
८ द्रौपदीस्वयंवर (काशी)	३० सीतास्वयंवर (अनंत)
९ द्रौपदीस्वयंवर (जनाबाई)	३१ सीतास्वयंवर (अमृतराय)
१० द्रौपदीस्वयंवर (यशवंतसुत)	३२ सीतास्वयंवर (आनंदतनय)
११ द्रौपदीस्वयंवर (पांडोत्रा)	३३ सीतास्वयंवर (हिंदी)
(गिरिधर)
१२ द्रौपदीस्वयंवर (पांडुरंग)	३४ सीतास्वयंवर (गोसावीनंदन)
१३ नलदमयंतीआख्यान (रघुनाथ)	३५ सीतास्वयंवर (चिंतामणि)
१४ रुक्मिणीस्वयंवर (अनंत)	३६ सीतास्वयंवर (जयरामस्वामी)
१५ रुक्मिणीस्वयंवर (अनंतसुत)	३७ सीतास्वयंवर (नागेश)
१६ रुक्मिणीस्वयंवर
(गोविन्दात्मज)	३८ सीतास्वयंवर (नागेशकेत)
१७ रुक्मिणीस्वयंवर (एकनाथ)	३९ सीतास्वयंवर (प्रल्हादबोवा)
१८ रुक्मिणीस्वयंवर
(कृष्णदास-गोविंद)	४० सीतास्वयंवर (यशवंतसुत)
१९ रुक्मिणीस्वयंवर
(जयरामस्वामी)	४१ सीतास्वयंवर (वामन)
२० रुक्मिणीस्वयंवर (दिनकर)	४२ सीतास्वयंवर (विठ्ठल)
२१ रुक्मिणीस्वयंवर (पांडोत्रा)	४३ सीतास्वयंवर
(वेणीस्वामी-वेणाबाई)
२२ रुक्मिणीस्वयंवर (मुद्गल-अनंतसुत)	

शिवाय नरेन्द्राचें रुक्मिणीस्वयंवर, कृष्णदास - संतोप मुनीचें रुक्मिणी-स्वयंवर यांचाहि समावेश केल्यास व वेणीस्वामी आणि वेणाबाई या व्यक्तिभिन्न असल्यास एकंदर ४६ स्वयंवरांची संख्या लेखकाच्या माहितीप्रमाणे होते. महाभारत व रामायण यांवर आधारलेलीं अन्य काव्ये पुष्कळच आहेत. संस्कृत-रत्नाकरांत अवगाहन करतांना जीं जीं वाङ्मयीन रत्ने गवसलीं तीं बाहेर आणून

मराठी सरस्वतीच्या भूषंत उंची कण्ठाभरणाची योजना करण्यांत मराठी कवि जीवनाचें सार्थक्य मानीत असत.

हीं स्वयंवरें व भारतरामायणादि पुराणांतर्गत इतर आख्यानें मराठींत काव्यबद्ध करतांना पंडित कवि आपल्यापुढे संस्कृत कवींचा आदर्श प्रायः ठेवतात. कालिदास, भारवी, माघ, श्रीहर्ष इत्यादिकांच्या काव्यावर व काव्यपद्धतीवर हे कवि विलक्षण लुब्ध झाले आहेत. वृत्तांचें वैविध्य, चित्रकाव्यांतील बंधयोजना, चमत्कृतिजनक यमकें, कर्णमधुर अनुप्रास यांच्या प्राचुर्यासमवेत मनोहर अर्थालंकार, संस्कृतांतील रूढ कविसंकेत व भरपूर तत्सम शब्द यांचा पुरेपूर उपयोग या काव्यांत दिसून येतो. म्हणून भक्तीला चढविलेला कलेचा 'कोल्हापुरी साज' शोभून दिसतो व रसिकांचें चित्त आकृष्ट करतो यांत शंका नाही.

द्रौपदीस्वयंवर - एक महाकाव्य

अवचितसुत-काशीने 'द्रौपदीस्वयंवर' कांही अंशीं संस्कृत महाकाव्याच्या पद्धतीनुसार रचिलें आहे.

द्रौपदी-स्वयंवर हें चौदा सर्गांत विभागलेलें असून त्याचा प्रारंभ 'मंगला' ने झाला आहे. यांतील कथानक महाभारतांतून घेतलें आहे. साहजिकच पांडवांसारखे धीरोदात्त शूर नायक सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. द्वारकानगरी, उद्यानें, अरण्ये, स्वयंवर, युद्ध इत्यादिकांच्या सुरस व स्वभावोक्तिपूर्ण वर्णनांनी हें काव्य युक्त असून, उपमा, उत्प्रेक्षा रूपकादि ठळक ठळक अर्थालंकार; यमक, अनुप्रासादि

१. संस्कृत साहित्यशास्त्रांत महाकाव्याचीं प्रधान लक्षणे पुढीलप्रमाणे देण्यांत येतात. महाकाव्यांत सर्ग असावे; सर्गांची संख्या आठांहून कमी वा तिसांहून अधिक नसावी; आरंभ आशीर्वाद, नमस्कार वा वस्तुनिर्देशाने व्हावा; कथानक ऐतिहासिक वा सदाश्रित असावें; नायक चतुर, उदात्त असावा; नगर, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चंद्र-सूर्य यांचे उदय, उद्यान, जलाक्रडा, मधुपान, रथोत्सव व प्रलम्भ (शृंगार), विवाह, पुत्रजन्म, मंत्र, दूतप्रयाण, नायकाचा अभ्युदय इत्यादींची वर्णने असावीं; अलंकारयुक्त, दीर्घ, रस-भावांनी भरलेलें असावें. वृत्ते मोठीं श्राव्य व विविध असावी; ते वाचून लोकरंजन व्हावें; काळाच्या कसोट्याला उतरावें इत्यादि लक्षणे दण्डी काव्यादर्शांत देतो व असेंहि सांगतो की, या लक्षणांपैकी कांही नसलीं व इतर घटकांनी या न्यूनतेची भरपाई केली तरी प्रत्यवाय नाही.

प्रचुर शब्दालंकार; त्यांच्या जोडीला कमलबंध, शरायंत्रबंध, माळाबंध, हारबंध, चक्रबंध, शेषबंध अशा स्वरूपाच्या चित्ररचनेची कलाकुसर यांनी तें अलंकृत आहे. वृत्ताची योजनाहि सयुक्तिक व मार्मिक असून त्यांची विविधता कविकीर्ति-विवर्धिनी ठरेल.

पांडवांच्या जीवनांतील हा काल संकटमय असल्यामुळे करुणरसाच्या आविष्काराला पूर्ण अवसर मिळतो व नैकविध आपत्तींना धीराने तोंड देतांना कुन्तीच्या मनाचा हळुवारपणा, धर्मराजाचें स्थिरमतित्व, भीमाचें 'मुसळकंदत्व', 'अर्जुनाचा भीमपराक्रम यांचें प्रकर्षत्वाने केलेलें चित्रण अप्रान्तमति व्यासमहर्षींनी मुळांत जितक्या उत्कटत्वाने केले आहे तितक्याच प्रसन्न पद्धतीने प्रतिभासंपन्न काशीकवीने मराठी भाषेंत तें रंगविण्याचा मोठा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. कवि महाकाव्याच्या संस्कृत लक्षणाचें अक्षरशः पालन करित नमला^१ तरी आपलें काव्य महाकाव्याच्या धर्तीवर त्याने लिहिलें आहे असें दिसून येतें.

द्रौपदीस्वयंवराचें मूळस्थान

आदि अलंकृत सत्कृत संस्कृत हे वचनाकृत प्राकृत पाही (१. ३)
ओवीबद्ध ग्रंथांत—

एका श्रीव्यासकाव्य मनोहर । पावन कथा पांचाळीस्वयंवर

हें आदिपर्वाचें सार । रभ्य आणि पवित्र (प्रसंग १. ४३)

तैसी हे आदिपर्वादरीं । द्रौपदी स्वयंवर कथा (प्र. १. ४९)

आदिपर्वां भीष्मद्रोण सांगातें । परी कथाकल्पतरूचेनि मते । म्यां
नाहीं घेतले क्षमा मातें । विचक्षणीं करावी (प्र. ९. १८)

या उल्लेखांवरून कथेचें उगमस्थान महाभारत-आदिपर्व व कथाकल्पतरू या
ग्रंथांत आहे हें स्पष्ट होतें.

महाभारत आदिपर्वांतर्गत अध्याय १३८, जतुगृहपर्व अध्याय १४१-१५१,
हिडिंबवधपर्व अध्याय १५२-१५६, बकवधपर्व अध्याय १५७-१६४, चैत्ररथपर्व
अध्याय १६५, स्वयंवरपर्व अध्याय १८४-१९२, वैवाहिकपर्व अध्याय

१. न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति (काव्यादर्श १.२०). कांही घटक कमी असले म्हणून कांही महाकाव्य दोषाह ठरत नाही.

१९३-१९९; विदुरागमनराज्यलम्भपर्व अध्याय २०८-२१२ (महाभारत ? आदिपर्व, चित्रशाळा आवृत्ति); व कथाकल्पतरु (मराठी भाषांतर भाग ३, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, स्तवक ५-६-७; १९१०) स्तवक ५, अध्याय ११.१२ या दोन ग्रंथांच्या आधाराने प्रस्तुत काव्य रचिले आहे. केवळ कथानक उसने, त्यावर प्रसन्न आभरण कवीच्या प्रतिभेने चढविले आहे. अधिक कल कथाकल्पतरुकडे दिसतो. कामाख्यादेवीचे आख्यान मूळ वनपर्वत अ. १९१-२ मध्ये निराळ्या स्वरूपांत आहे

कथानक-सारांश

काव्याचा आरंभ द्रौपदीच्या रहस्यमय जन्माने होतो. उपवर झालेल्या द्रौपदीच्या विवाहाची द्रुपदाला लागलेली चिंता, अर्जुनाशी तिचा विवाह व्हावा ही मनीषा, पांडवांचे-वारणावतास गमन, जतुगृहदाह, कृष्णकृपेने पांडवांचे संकटहरण, हेडंब-वध, भीम-हिडिंबा-विवाह, जतुगृहांत पांडव दग्ध झाले हे ऐकून द्रुपदाला झालेले दुःख, द्रुपद-कृष्ण भेट, स्वयंवराची तयारी, कृष्णाचे आगमन, इकडे वनांत किर्मिर-पांडवांचा संघर्ष, कामाख्यादेवीपुढे पांडवांचे बलिदान, भीमाचे साहस व त्यामुळे टळलेला अनर्थ, ब्रकासुरवध, पांचालदेशगमन, गंधर्वपराभव, स्वयंवरप्रसंग, ब्राह्मणवेषांत पांडवांची उपस्थिति, दुर्योधनाची फजिती, अर्जुनाने केलेला मत्स्यवेध व त्यामुळे उद्धवलेला युद्धप्रसंग, भीमार्जुनांचा पराक्रम, कौरवांचा पाडाव, पांच पति व एक वधू यामुळे निर्माण झालेला पंचप्रसंग, व्यासऋषींनी प्रकट होऊन द्रुपद राजाची घातलेली समजूत, नारदाने सांगितलेले सुदोपसुद आख्यान या सर्व एकीवर एक अशा ब्रह्मरदार घटना कवीने आपल्या प्रसादमय भाषेत साजेशा वृत्तांच्या आधाराने मोठ्या रसिकतेने सांगितल्या आहेत.

कांही सरस बदल

कृष्णभक्ति ही प्रस्तुत काव्याच्या मूलस्थानी ठेवून कवीने स्वयंवराची सर्व जबाबदारी श्रीकृष्णाकडेच सुपूर्त केली आहे व श्रीकृष्णाने ती मोठ्या प्रेमाने स्वीकारली आहे. देव उद्धवाला सांगतात, 'या कामीं ब्रिदभार थोर चरणीं म्या तोडरू घातला,' १२५; द्रुपदालाहि जाणीव करून देतात, 'हे जे तुम्हासि मखजा मज काय नोहे' ५००; कारण द्रुपद राजा देवाला नंदाइतकाच द्रौ. २

प्रमाण आहे ७५; म्हणून तर फक्त अर्जुन सिद्ध करुं शकेल असा 'रारायंत्रपण' भगवंतांनी स्वतः उभारला. दुर्योधनाचें तेजोहरण भर सभेंत केलें. या कार्यातील भगवंताचा प्रमुखपणा महाभारतांत तितका स्पष्ट नाही.

तीच स्थिति घोषित केलेल्या पणाची. महाभारतांत धृष्टद्युम्न सभेंत येऊन म्हणतो—

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः ।

छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशाधैः ॥ १. १८५. ३५

“ येथे हें धनुष्य व बाण आहेत; सर्व राजांनी माझे भाषण ऐकावे; आकाशांत भ्रमण करणाऱ्या या यंत्राच्या छिद्रांतून या पांच बाणांनी लक्ष्यभेद करावा ” कथाकल्पतरुकार लिहितात, ' जो हें धनुष्य घेऊन जमिनीकडे पाहून वर फळीच्या भोकांतून बाण सोडून माशाला खाली पाडील त्यालाच द्रौपदी माळ घालील.' काशीकवीचा पण जीवघेणा आहे :-

‘ पहा वंशाग्रीं जो भ्रमण करितो मच्छ वळसा
कढैमध्ये त्याचें विलसित गतीबिंब गिवसा
अधोदृष्टी मुष्टी वरि धरुनियां वामनयनीं
प्रतापें पाडावा सितरुनि महा मीन अवनीं.
त्रिबाणाची संख्या करिल नृप जो पूर्ण विजयी
तथा घाली माळा अचुक निज बाळा गुणमयी
परी आहे माझा कठिण पण घोरांदर महा
चुके तो घालावा उचलुनि कढैमाजि सहसा.

हा पण ऐकून उपस्थित राजांची अवस्था कशी झाली याचें मजेदार वर्णन कवीने केलें आहे. या कठीण पणाबद्दल अनेक सैंबरें झालीं, पण 'कढै घातले भूपती कोणकोणें' या शब्दांत काशीराजाने केलेली द्रुपदाची निर्भर्त्सनादेखील वाचनीय आहे. असाच मुळांत नसलेला दुसरा एक प्रसंग कवीने वर्णिलेला आहे. 'मुद्रिका घ्या व मला पोटभर जेवण घाला' असें म्हणत फिरणाऱ्या भीमाने राजगृहांत उडवून दिलेली धांदल हास्परसाला पोषक अशीच आहे. कामाख्यादेवीचा वृत्तान्त, रारायंत्रपण, मुद्रिकाप्रसंग व इतर बारीकसारीक घटनांची भर घालून कवीने आपल्या काव्यांत एक प्रकारचा चटकदारपणा

आणला आहे. या घटना कवीच्या प्रतिभेतून निर्माण झाल्या असं नव्हे, त्याने त्या कथाकीर्तनांत ऐकल्या असतील अगर अन्य पोथ्यांतून वाचल्या असतील. त्यांचा योग्य ठिकाणी उपयोग करून मूळ कथानकाच्या रसाळपणांत कवीने भर घातली हे निश्चित.

काव्याची प्रसादित निर्मिति

या काव्याचा उद्गमच मोठा चमत्कारजन्य आहे. काशी आणि त्रिंबक या दोन मुलांसह अवचितराव दिल्लीशाच्या वारागृहांत संचित काळक्रमणा करीत होते. विठ्ठलावर पूर्ण श्रद्धा; अशा घोर भवार्णवांतहि ते मुलांना बोध करीत, “व्या रे ध्या हरिसांवळ्या ति वचनीं.” याचा परिणाम असा झाला की,

गेले दोष मनांत तोष भरले श्रीकृष्णघोषें पहा
कैचें बंधनमुक्त युक्त हृदयीं आनंद जाला महा
श्रीकृष्णें निजरूप दाउनि मला स्वप्नांत आलिंगिलें ।
प्रेमाचा पुर फूटला मग मुखीं वक्तृत्व हें लोटलें

श्रीकृष्णकृपेने स्फुरलेल्या या कवित्वाला अव्याज भक्तीची भक्कर्म बैठक असल्याने तें सत्काव्य या नामाला पात्र ठरतें. त्यांतील रसाळपणा हृदयंगम असून विविध प्रसंग वा घटना वाचतांना रसिकांचीं हृदये हेलावल्याविना राहत नाहीत. सहज उद्गार निघतात की—

सरसापि कवेर्वाणी हरिनामाङ्किता यदि ।
सादरं गृह्यते तज्ज्ञैः शुक्तिर्मुक्तान्विता यथा ॥

कवीच्या रसाळ काव्याला हरिनामाची जोड मिळाली तर मोल्याने युक्त असा शिंपला जसा तज्ज्ञ एकदम घेतो, तद्वत् असलें सत्काव्य रसिक मोठ्या आदराने सेवन करतात.

थोडेंसे रसग्रहण

धनुर्धर पार्थाला द्रौपदी द्यावयाची अशी मनीषा उराशीं बाळगणाऱ्या द्रुपदाला, पांडव जतुगृहांत जळून गेले ही अनपेक्षित दुःखद वार्ता समजली. त्याला अपार शोक झाला. तो म्हणतो, ‘देवा, मला अद्याप जिवंत कां ठेवलेंस?’

आतां मुतेसि नयनींच कसें पहावे
कन्येविना क्षणभरीचि कसें रहावे.

मानवी स्वभावांतील सहज लघिम्याने त्याच्या तोंडून
' रे कौरवा कुरूपती जळनास कां तूं
नष्टा खळा हृदहळाहळ नासका तूं '

असे अपशब्दहि बाहेर पडतात आणि

बोले मुखें गतसुखें दृगतोय गाळी
दुःखासि चंद्रन करोनि सभे उगाळी

मानवी स्वभावाचें हें यथार्थ वर्णन रसिकांना पटल्याविना राहत नाही. दुसऱ्या सर्गाच्या आरंभीं आलेलें द्वारकावर्णनहि तितकेंच सरस उतरलें आहे. द्वारकेच्या शिरावर तेजाचें पालाण घातलें गेल्याने ' निशा तेथिची मायपोटीं रिघाली ' हा युक्तिवाद, किंवा ' शशी सूर्य लोकीं न राहे न भासे ' हे काव्यात्मक सत्यकथन, एकमेकांना फळें वोपणारे तरु, झाडांना पाणी घालण्याची आवश्यकताच नाही, कारण ' वनामाजि खेळे सदा पूर्ण पाणी, ' पक्षांचें गायन, ' पुराणांतरीं गुह्य जें अप्रसिद्ध ' तें प्रसिद्ध बोलणारे हिंळे-पिंगळे, ' भजा रे भजा श्री यदूनायका त्या ' असें सांगणाऱ्या पक्षिपक्षिणी हीं दृश्यें नवल निर्माण करणार नाहीत का ? अशीं सुंदर वर्णनें प्रस्तुत काव्यांत ठायीं ठायीं विखुरलेलीं दिसतील. या वर्णनांत भर पडली ती प्रसाद गुणाची^१ व शोभिवंत अलंकाराची. त्यामुळे काव्याचें स्वरूप हृदयंगम झालें यांत नवल नाही. उदाहरणासाठी पुढील उतारे वाचा -
द्रौपदी जन्माला आली ती -

गांधार कर्मकुळ निर्मुळ हो कराया
ते पार्वती प्रकट पावन होय राया
ते सुंदरा उपवरा दिसमास दावी
चिंता पिता करि सुता कवणासि द्यावी

१. प्रसादवत् प्रसिद्धार्थं प्रतीतिसुभगं वचः ॥ काव्यादर्श १.४५ (अर्थाची स्पष्टता व सुबोधता)

द्वारकेचें वर्णन कसें बहारीचें आहे पाहा —

सुरीं सांडिलें सौख्य शक्रावतीचें
सदा सेविती प्रेम द्वारावतीचें
विधी रुद्र लाचावले त्या सुखासी
पुसे कोण तेथें नरां निर्जरांसी
दुरोनी अशी द्वारका देखियेली
पुढां चालतां दीसती वृक्षवल्ली
वनें दाटलीं ताळ माळां जनांहीं
धरा तेथिची भास्करा दृश्य नाहीं

भीम-ब्रकासुर युद्धप्रसंगांत क्रोधाविष्ट झालेला तो राक्षस—

दावाग्नि घृतिं सिंपिला कडकला कीं काळ वर्वाळला
कीं तो व्याळ महाफणी वर गिरी पुच्छासनीं ताडिला
तैसा राक्षम कोपला रणमहीं युद्धाप्रती ठाकला
आला भीम वरी तयाप्रति कसें तो तोडिया बोलिला

दोघेहि युद्धाला—

पेटले दोघही घोर द्वंद्रासले
हाणिती घाव ते एकमेकां बळें
फोडिती चंड हाका महासंगरीं
व्योम कांपे तळीं भूमिका थर्थरी

स्वयंवराची तयारी चालू आहे, त्यासाठी—

प्रौढा प्रगल्भा अबला नि बाला
मुग्धानुपम्या सगुणा सुढाला
सुवासिनी ब्राह्मणि कामरेखा
रामा मिळाल्या करि कोण लेखा

अभ्यंगस्नान झालें आणि द्रौपदीने वस्त्रपरिधान केलें —

पायघोळ कटि सुंदर नागरा
नेसली तगडी मृदु घागरा
कंचुकी तटतटी उरिं कैसी
पावकेचि दिधली उटि जैसी

वस्त्रालंकारांनी नटलेली द्रौपदी कशी दिसते -

नव्हे सौंदर्यावधीवरिल लहरी साकृतवली
 नव्हे तारुण्याची सत्रळ मरिता तुंबळवली
 नव्हे लावण्याची लवलव लता एकवटली
 नव्हे तेजाग्नीची त्रिभुवनकळा नारि नटली

स्वयंवर-मंडपांत जातांना प्रेमळ माता मुलीला आशीर्वाद देते -

पाव तूं चिंतिलें मंडपा जाउनी
 भेट देई मला मागुती येउनी
 दृष्टि लागे झणीं प्राणगंगे तुला
 कस्तुरीचा टिळा म्हणूनी रेखिला

सौंदर्यवती द्रौपदीला पाहून-

कोण पुण्य पाप माय बाप बंधु सासरी
 कोण दान धर्म कर्म नेम नित्य वासरी
 कोण देव कोण भाव भक्ति मुक्ति को वरी
 को जपादि को तपादि सर्व धर्म नोवरी
 टकमक नयनाचे देव जाले गुणाचे
 विनमुख वचनाचे मौन्य जाले मनाचे
 वधुशर वदनाचे लागले वेधनाचे
 हृदई जनजनाचे रंगले वेध नाचे

कारण

उगवली रजनीच मुखी वधू
 विचरला जनिं कामकरू वधू
 सुरवरीं सुरता क्रमु सांडिला
 मुनिवरीं नवरीजप मांडिला
 मनीं येक जाले महाचंचलस्तू
 विराले सभे येक जाले गलिस्थू
 गळाळीं धनुष्ये धरेमाजि माती
 असे ते पणा भेदिती काय माती

व्यञ्जना म्हणजे ध्वनि ज्या काव्यांत उत्कट तें उत्तम काव्य समजलें जातें. हा ध्वनि सिद्ध होण्यास अलंकारांची आवश्यकता प्रायः असते. त्यांतहि शब्दालंकारांपेक्षा अर्थालंकारांना महत्त्व अधिक. महाकाव्याच्या व्याख्येंतहि सुंदर अलंकारांचा (सदलङ्कृति) उल्लेख आहे. काशी कवीच्या या काव्यांत शब्दालंकार व अर्थालंकार भरपूर दिसून येतात.

शब्दालंकारांत यमकाला गहिलें स्थान द्यावें लागेल. प्रत्येक श्लोकांत चरणान्तीं यमक आहेच व तेंहि प्रायः शास्त्रपूत. समान व्यंजनांच्या आधींचा स्वरहि समान ठेवण्यांत कवीने प्रभुत्व प्रकटित केलें आहे. उदाहरणार्थ; मतीसी-पतीसी, नोवरातो-सोयरा तो, ग्रंथराशी-सैवरासी. मधून मधून येणारे अनुप्रासहि हृद्य वाटतात; विशेषतः सवाई म्हणजे अमृतललिता वाचतांना ठेक्यावर येणारें तेंच तें अक्षर चित्तहारी ठरतें. 'आदि अलंकृत सत्कृत संस्कृत हे वचनाकृत प्राकृत पाहे' किंवा

शतावधादि वायका पवित्र विप्रनायका

समग्र अन्न आइका तयासि वाढिती यका

संस्कृत महाकाव्याच्या प्रथेला अनुसरून कवीने एक सर्गच्या सर्ग चित्रकाव्याने सजविलेला नाही, पण मधून मधून विविध बंध बांधून रसिकाला बौद्धिक मिष्टान्न वाढलीं आहेत. या बंधांचा विशेष असा आहे— संस्कृतांताल बंधाचा अर्थ कष्टद, दूरान्वित असतो. या काव्यांतील बंधांचा अर्थ सामान्यतः सुलभ आहे, तो लावतांना बुद्धीला फारसे श्रम पडत नाहीत.

'पद्मचक्रहारमाळशेषपंचभूषणें' हरीसि वाहिलीं असें कवि सांगतो. हे पांच बंध — पद्मबंध, चक्रबंध, हारबंध, माळबंध, शेषबंध अनुक्रमें ४९२ — ४९६ या श्लोकांत आहेत. त्याशिवाय धनुर्बाणबंध (श्लो. ६२६). अष्टदलकमलबंध (६२१) इत्यादि चित्रकाव्याचीं निदर्शनें मधून मधून आढळतात.

शब्दालंकारापेक्षा अर्थालंकाराचें महत्त्व केव्हाहि अधिक. काशीकवि यांतहि आपलें प्रभुत्व प्रत्यक्षास आणतो. उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा हे अलंकार तर भरपूरच

आहेत. त्यांबरोबर अतिशयोक्ति, व्यतिरेक, दृष्टान्त, अपन्हृति इत्यादि महत्त्वाचे अलंकारहि मधून मधून रसिकांच्या मनाला आल्हाद देतात. '१

काशीकवीची व्युत्पन्नता

काशी कवि हा मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत इत्यादि कवींप्रमाणे संस्कृतभाषा-निपुण होता हे विधान धिटाईचे ठरेल. त्या काळीं संस्कृतविद्या ब्राह्मणवर्गापुरतीच होती. ती या वर्गाचे एक उपजीविकेचे साधन मानले जाई. पण क्षत्रियादि वर्ग या विद्येपासून निश्चित दुरावले नव्हते. गावांतील व्युत्पन्न पुराण-कीर्तनकारांना मोठा मान असे. चातुर्मास्यांत नित्य पुराण-प्रवचनांचे श्रवण लोक मोठ्या भक्तिभावाने करीत. प्रत्येक घरीं सुद्धा दुपारच्या वेळीं अगर रात्री पोथ्यांचे वाचन नियमाने होई. यामुळे बहुश्रुतपणा व लोकशास्त्रादिकांतील निपुणता हे गुण सुप्त प्रतिभाशक्तीला जागृत करीत व काव्यनिर्मिति होई. काशी कवीहि मोठा बहुश्रुत व धारणाक्षम आहे. महाभारत, रामायण, भागवत इत्यादि पुराणे, कथाकल्पतरु-सारखे ग्रंथ त्याच्या अवलोकनांत होते. भगवद्गीताहि त्याला पाठ होती.

पुष्कर (आकाश), व्यस्त, उल्का अशासारख्या प्रायः कठीण वाटणाऱ्या व इतरहि अनेक तत्सम शब्दांची योजना; स्वयं, अतिशय यांचा यमकासाठी केलेला उपयोग, स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता, न भूतो न भविष्यति अशा सुभाषितांचे योग्य उल्लेख, यावरून त्याच्या मनावर संस्कृत भाषेची मोठी छाप बसली होती असे म्हणावे लागते. मात्र संस्कृत योजनेत त्याने अनेक चुका केलेल्या आहेत. तो संस्कृतज्ञ नव्हता, पण संस्कृताशी त्याचा परिचय होता. जातवेद ऐवजी वेदजात, गत-शक्तिच्या ठिकाणी शक्तिगत, रसोगुण, नकुळस्सहदेवो, भोटस्महाभोटीचे, मानात्मज इत्यादि शब्दयोजना संस्कृत व्याकरण मान्य करणार नाही.

महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा

काशी कवीने महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा एतद्विषयक आपला अभिमान मोठ्या प्रौढोक्तीने प्रकट केला आहे.

१. उपमा १०९, १३०, १४०, ६४३ इ० रूपक ३७, ४३, ४४, ६३ इ० उत्प्रेक्षा ९६, १३४ इ०

द्रौपदी स्वयंवर-मंडपांत जाण्यासाठी तयारी करते त्या वेळीं तिला अलंकार चढवावयाचे असतात. त्याविषयी कवि म्हणतो-

भाषामचो प्रकृत राष्ट्रिक हो मन्हाटी
वाहे विशेष कविवंशकुळी मन्हाटी
ते दक्षणेसि तनया कुळही मन्हाटी
श्रृंगार यास्तव करी मग ते मन्हाटी

अशी प्रस्तावना करून हा पुण्यपावन ' महाराष्ट्र देश ' जो स्वदेशाथिला त्यांतील 'मी साधारण बोलतो कुळरवें श्रृंगार धर्मापुला' या शब्दांत तत्कालीन महाराष्ट्रांतील अलंकार द्रौपदीच्या अंगावर चढविले. ते अलंकार म्हणजे राखडी, मूढ, मोरबोर, वेणींतील सुवर्णशलाका, वेणीच्या अग्राला श्यामल गोंडे, सीसफूल, मयूराकृति वेसर (नथ), कानांत पखे, बाळ्या, तरवणें, गळ्यांत दुलडी, तिलडी, पंचलडी, चंदनहार, येकावळी, चौरसा, रत्नावली, धुकधुकी, पटी, बाहुबंद, तोळबंद, कांकणें, दशांगुळीं मुद्रिका, अंदुवाकी, सांखळ्या, अनवट, बीजवे, विरोदीया इत्यादि.

प्रत्यक्ष स्वयंवरप्रसंगीं प्राचीन देशांतील राजांच्या बरोबरीने महाराष्ट्रांतील ' मराठे ' कुळींतील राजेहि उपस्थित होतात.

शीसोदे, शिरसाट, वाघ, चवरे, शेलार, साठे बरे
गाडे, गायकवाड, घोरपडिये, श्रीघाटगे, डेवरे
साळुंखी, जगताप, जाधवचि ते, इंडायिते, इंगळे
माने, तुंबर, मोहिते, मगर, ते मोरे, प्रखंडागळे.
श्रीसावंत, निकुंभ, राठवडिये, ते गौड गुंजाळ जे
कोकाटे, कुरुकांकळीज, सुरवे, काटे, प्रधूमाळ जे
श्रीचव्हाण, पवार सोनगरिये, काळे, सितोळे, भले
शिंदे आणि अहीर, दोरक, कडू, खैरे उसीराथिले
सोमौंशादिक सूर्यवंश उभर्यां छत्तीस राजेकुळी
जे होते नृपमंडपीं मिरवले छत्रातपत्रातळीं

या विधानांत कालविपर्यास होईल याची तमा मुक्तेश्वरादि कवीप्रमाणे काशी कवीनेहि बाळगली नाही.

भोजनप्रसंगीं तयार केलेलीं पक्वान्नें महाराष्ट्रीय आहेत. प्रचारांत असलेलीं मिष्टान्नें भारतीयकालीन लोक मिष्टक्या मारून खात आहेत.

घृतादि शर्करोदन्या पवित्र पोळिया पुन्या
घडीत घारिया वन्या मधूसगर्भ सांजुन्या
करुनि भात पर्वडी विशेष वाढिती कढी

युद्धप्रसंगावर केलेल्या रूपकांत भात, घृत, गूळ, कढी, पुन्या, पापड, तेलवन्या, वरण या पदार्थांचा उल्लेख आहे (श्लोक ७३५).

शेवटीं उपसंहारात्मक भागांत अत्यंत विनयाने ' तुम्ही संत केला कुपे ग्रंथ सर्ता ' असें म्हणून लडिवाळपणें कवि एक मागणी करतो की-

मऱ्हाटी टिका देशभाषा मऱ्हाटी
मऱ्हाटी कुळी जन्मवाणी मऱ्हाटी
गुरुग्रंथही सेविला म्यां मऱ्हाटी
करावी क्षमा न्यूनते पूर्ण दृष्टी ॥

कांही दोष

अशा तऱ्हेचें काव्यकौशल्य कवीने प्रदर्शित केलें असलें तरी कांही ठिकाणीं रसिकांना खटकल्यासारखें वाटल्याविना राहणार नाही. कवीचें वृत्तप्रभुत्व चांगलें आहे, पण त्यांतील मधूनमधून दिसणारी शब्दिक ओढाताण टीकाकार सहन करूं शकणार नाही. संस्कृत साहित्यांत कांही दोष क्षम्य मानले आहेत. पिङ्गलाच्या छन्दःशास्त्रांत ' इयादिपूरणः ' (३.२) सूत्रान्वये ' वरेण्यम् ' चें ' वरेणियम् ' करतां येतें. " अपि माषं मषं कुर्यात् छन्दोभङ्गं न कारयेत् ". ' माष ' शब्दाचें रूप ' मष ' करावें पण छन्दोभङ्ग करूं नये असें स्पष्ट वचन अन्यत्र आहे. कवीच्या निरंकुशत्वाला याप्रमाणे मोकळीक मिळाली आहे, पण तें निरंकुशत्व अमर्याद झालें तर सहसा क्षम्य होणार नाही. या काव्यांत कुसुमायावती (कुसुमावती), धृतराष्ट्र (धृतराष्ट्र), इन्द्रप्रहस्त (इन्द्रप्रस्थ), भागि (भगिनी), अमारवा (आमारवा), काळविलासा (काळविलास), सर्वस (सर्वस्व), आसाधारण (असाधारण), अपदी (आपदी), द्वादशोजने (द्वादश योजने), उष्टर (उष्ट्र), आवनी (अवनी), सल्लज (सलज्ज), वरकोदर (वृकोदर), सूक्ष्म (सूक्ष्म), हरास (ऱ्हास) इत्यादि अनेक शब्दांचीं रूपें वृत्ताच्या सोईसाठी योजिलीं आहेत (यांची नोंद पुढे आहे). कवीने आपल्या बोलींतील

शब्द वापरले असें या वावतींत म्हणतां येईल. शिष्ट भाषेंतील शब्दप्रयोग केले नाहीत म्हणून काव्य कमी प्रतीचें म्हणतां येणार नाही हेंहि खरें. पण शब्दांची विकृति करण्याचा प्रसंग कवीवर येणें हें तेवढेंसें सयुक्तिक नाही. काशी कवि पंडित नसेल पण त्याचा बहुश्रुतपणा विलक्षण आहे. विद्वान् कवींच्या काव्यांत प्रायः येणारे तत्सम शब्द कवि मोठ्या प्रमाणांत योजतो. हें पाहिलें म्हणजे ही शब्दांची ओढाताण कांही स्थळीं रसभंगाला कारणीभूत होते.

या कवींच्या भाषेचा दुसरा विशेष म्हणजे ठायींठाथीं दिसून येणारे संधि-विशेष. सुतार्पणें (सुता + अर्पणें), स्तवनादरी (स्तवन + आदरी), चुकलासल (चुकला + असल), वचनैसें (वचन + ऐसें) इ० (यांची नांदा पुढें पाहा). संस्कृतभाषेसारखी मराठींतील ही संधियोजना चिन्त्य आहे.

मोरोपंत, रघुनाथपंडित हे कवि वगळल्यास इतर पंडित कवींच्या काव्यांतहि वरील भाषादोष कमी-अधिक प्रमाणांत दिसतात. तरीसुद्धा मूळ काव्याची मरसता फारशी कमी झालेली दिसत नाही. महाराष्ट्र कवि-चरित्रकार कै. जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर लिहितात, 'चुकीची वृत्तरचना, अशुद्धशब्दप्रयोग व शब्दांची ओढाताण हे प्रकार या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं आढळतात. मात्र प्रसादाच्या दृष्टीने पाहिल्यास ग्रंथांत नांव ठेवण्यास जागा नाही' (महाराष्ट्र कविचरित्र, भाग १ ला, पृ. २९३).

१ अशुद्ध शब्दप्रयोग, शब्दांची ओढाताण या गोष्टी शिष्ट भाषेंत दोषास्पद ठरल्या तरी त्यांकडे पाहण्याची दुसरी एक दृष्टि आहे. आपल्या बोलभाषेंतील शब्द कवीने वापरणें दोषार्ह म्हणतां येणार नाही. भाषाशास्त्रदृष्ट्याहि या शब्दांना भाषाभ्यासांत फार महत्त्वाचें स्थान आहे. अशी भाषा कशा निर्माण झाली याबद्दल महात्मा फुले यांनी आपल्या एका पोवाड्यात एक युक्तिवाद केला आहे तो असा—

मराठी भाषेवर एक पोवाडा

मराठी भाषा थोर आमुची जोरदार खाशी

भले हो, जोरदार खोशी

हुरूप देऊनि आम्हां, मिळविले वैरि तिणें धुळिसी ॥ ६४० ॥

पूर्णत्वाला संस्कृतभाषा गेली तींतून

उच्चार्याच्या सुलभपणांतून प्राकृत जन्मून

ताहूनि सोप्या उच्चार्याची परि आवेशाची

निघे मराठी प्रशस्त भाषा महा-रठ्यांची

कै. आजगांवकरांच्याच भाषेत लिहावयाचें म्हणजे 'नैसर्गिक कवित्वशक्ति, उत्कृष्ट व्यवहारचातुर्य, मधुर व समर्पक शब्दयोजना आणि ठिकठिकाणीं प्रकट केलेला अत्यंत विनय, यांहींकरून काशी कवीच्या ग्रंथास एक प्रकारची मनोहर शोभा प्राप्त झाली आहे' (महाराष्ट्र कविचरित्र, भाग १ ला, पृ. २९८) हा अभिप्राय ओवीबद्ध ग्रंथासंबंधीं असला तरी श्लोकबद्ध प्रस्तुत ग्रंथासहि तो पुष्कळ अंशीं लागू पडतो.

कवि महानुभावपंथीय का ?

अवचितसुत काशी हा महानुभावपंथीय असें मानतात, पण त्याला पुरावा नाही (महाराष्ट्र-सारस्वत - पृ. १०५२). काशी कवि हे महानुभावपंथीय असल्यामुळे, या ग्रंथाचें त्या पंथांतील लोकांत मोठें महत्त्व आहे (कै. ज. र. आजगांवकर-महाराष्ट्र कविचरित्र, भाग १ ला, पृ. २९०). 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' या पुस्तकांत श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे या विद्वानांनी काशीदासकृत द्रौपदी-स्वयंवर या नांवाने श्लोकबद्ध ग्रंथाचा समावेश केला आहे. जी हस्तलिखित पोथी प्रस्तुत ग्रंथाला आधारभूत मानली आहे तिची चर्मवेष्टित बांधणी महानुभावीय पोथ्यांप्रमाणे आहे व या पोथीबरोबर आलेल्या पोथ्यांत महानुभावपंथीय (कांही संकेत लिपींतील) आहेत. मात्र कवीचे पिताजी अवचितराव हे विठ्ठलभक्त होते असा स्पष्ट उल्लेख ग्रंथांत आहे. महानुभावी पंथ श्रीकृष्ण, दत्त इत्यादि देवतांना मान देतो हें ध्यानांत घेतलें तर श्रीकृष्ण म्हणजेच श्रीविठ्ठल असें उपासनान्तर केलें असेल एवढेंच अनुमान करतां येईल. साष्ट पुरावा नाही, परंतु परंपरा दुर्लक्षिता करतां येत नाही.

विशेष पांडित्य अंगीं नसतांना केवळ बहुश्रुतपणाच्या बळावर एक प्रदीर्घ विदग्ध काव्य एका रणमर्द मराठा वीराने रचार्वे ही एक विलक्षण घटना तर ग्वरीच, पण तीमुळे असें सिद्ध होत आहे की, तत्कालीन सर्वच 'मऱ्हाटा' वर्गाच्या ठिकाणीं महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांबद्दल ज्वलंत अभिमान होता. हें सिद्ध होण्यासाठी संशोधन झालें पाहिजे. मराठवाड्यांतील संशोधनाचार्य श्री. वि. अं. कानोले म्हणतात की, 'प्रचंड वारशाच्या मानाने संशोधनकार्याचा व्याप तोटका वाटतो. क्षितिजापर्यंत अफाट कार्यक्षेत्र अजून मोकळें आहे व तें भरून काढलें पाहिजे याची जाणीव आपण ठेविली पाहिजे.'

कवीने योजलेल्या कांही शब्दांची मीमांसा

स्वरप्रक्रिया

आद्य अलोप - धिराज (अधिराज), धिराजत (अधिराजत), नुपम (अनुपम), क्षौणी (अक्षौहिणी). आद्य अ चा आ - आगोचर (अगोचर), आचाट (अचाट), आद्रिजा (अद्रिजा), आमृत (अमृत), आसाधारण (असाधारण), आसो (असो), आसता (असता), आसल (असेल).

मध्य अलोप - कर्तळी (करतळी), जन्मेजय (जनमेजय), विप्रीत (विपरीत), पुर्ते (पुरते), मिर्वला (मिरवला).

मध्य अ चा आ-साखया (सखया), अन्त्य अ ची जोड - घोरम (घोरम्), गिरिवत (गिरिवत्), दिग (दिग्), धिग (धिग्), वाग (वाग्), विलासा, (विलास) यांत अ चा स्थानव्यत्यास. अन्त्य अलोप - अधर्, उग्रमान्, खचित्, चतुर्, वितंड्, विराजमान्, विहंगम्, समर्, सहित्.

मध्य इ चा लोप - भग्नि - भगिनी

मध्य उ चा अ - दमनु (द्युम्न)

मध्य उ चा औ - कौंती (कुन्ती)

मध्य ऋ चा रु - द्रुग (द्रुग), द्रुष्टद्युम्न (धृष्टद्युम्न), सक्रुत (सकृत्)

आद्य ऐ चा अइ -- अइरावत. (ऐरावत)

मध्य औ चा अउ -- गउड (गौड)

व्यंजनप्रक्रिया

मध्य च चा लोप - उचारिजे (उच्चारिजे)

मध्य य चा ऐ - सैवर (स्वयंवर)

मध्य य चा लोप - प्रतक्ष (प्रत्यक्ष)

मध्य य चा व - माविक (मायिक), वित्पत्ती (व्युत्पत्ति)

अन्त्य य चा लोप - वैनत (वैनतेय), क्षेत्री (क्षत्रिय).

मध्य र चा स्थानव्यत्यास - क्रिमिर (किर्मिर)

मध्य ल चा स्थानव्यत्यास - सल्लज (सलज्ज)

मध्य व चा उ-औ - सोमौशादिक (सोमवंशादिक)

मध्य ह चा झ - दाझे (दाहे)

अनुनासिकलोप - सिंह (सिंह), रहवर (रहंवर).

अनुनासिक-व्यत्यास - सिंहनाद (सिंहनाद), रहंवर (रहंवर)

स्वरभक्ति - कलेषु (क्लेषु), दरुशन (दर्शन), धृतराष्ट्र (धृतराष्ट्र), परस्तुत (प्रस्तुत), वरकोदर (वृकोदर), वरुष (वर्ष), सपष्टी (स्पष्टी), सवता (स्वता), सलप (स्वल्प), सूक्ष्म (सूक्ष्म), हरास (ऱ्हास), हरुष (हर्ष).

साम्याभास - अनेकमनेक (एकमेक), सुरश्रंद्र (हरिश्रंद्र), षष्टम (पंचम).

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाचें प्रथमा एकवचन आकारान्त - गुरुसुता (गुरुसुत), धर्मा (धर्म), नकुळा (नकुळ), भीमा (भीम), विदुरा (विदुर), सहदेवा वो (सहदेव).

विशिष्ट भाषास्तरांतील (स्थानिक बोलींतील) शब्द :- असल, म्हणल, सांगन, जळनास, देवदाराचीवाणी, म्हुण, म्हुणशानी, जल्पौनिशानी, निरक्षुनीशानी, को (कोण) इत्यादि. 'प्र' उपसर्गाचा चिन्त्य उपयोग :- प्रभूमिका, प्रखंडागळे, प्रदाटले, प्रगंगाथले इत्यादि.

नाम आणि विशेषण यांपासून धातूचीं रूपें-- अस्तला, तटस्थावला, तळ्हातिती, दोषाथिला, नराकारला, नामाथिला, नीचवी, प्रदाटले, प्रगंगाथली, प्रतापाथिला, प्रसंगाथिले, मुक्तली, यथानुक्रमवुनी, रथार्जिले, व्यर्थला, समीपावलें, सेना-सिले, स्वदेशाथिला.

समासविशेष

अकस्मातार्जुना, कृष्णार्चिला, कृष्णार्चौनि, तथाठरा, ताराचळ, दीर्घदोषाचरा, देवावधारी, द्रुमोदार, पणोच्चारिला, प्यालांजुळ, बोलिलाग्रजा, भाषामची, मनोच्चाटलें, मलावतार, माळाद्यापि, म्यांपिली, रमणारती, रामायोध्ये, वळघलार्कज, वाचागळी, वांचलेसता, वेष्टिलार्जुन, वोपिलाद्भुत, शृंगारधर्मापुला, सखया-प्रजोत्तमा, समोदरींची, सुतार्जुनासि, सुनानंत, सोज्वळभ्यंग, होतान्नपाकार्जिला.

प्रस्तुत संहिता सिद्ध करतांना पुढील हस्तलिखितांचा उपयोग केला आहे. गणवृत्तांतील काव्य असल्यामुळे ऱ्हस्वदीर्घादि अशुद्धें शुद्ध करणें सोपें गेलें. पाठ-भेदांचीहि विशेष मीमांसा करावी लागली नाही.

(१) सटाणा-चांदोरकर-संग्रहांतील पोथी	ह
(२) " " अपूर्ण पोथी	हअ
(३) मुंबई मराठी संशोधन मंडळांतील पोथी	मु
(४) भवानी लायब्ररी, औंधमधील " "	भ
(५) टाणें संग्रहांतील शिलालिखित " "	ठ

क्रमांक १ ही आधारभूत पोथी. तिचा लेखन-काल साके १६९८ अठ्यानेउ द्रुमुखनाम सवत्सेर माहे मागेस्वर मुल्क पक्षी बुधवार त्रुतीय प्रहरी संपुर्ण सुभं भवस्तु.

क्षमापन

श्लोक २१५ ओळ १	नभरे ऐवजी न भरे
श्लोक २७९ ओळ २	नगरदेशीं ऐवजीं नगरप्रदेशीं
श्लोक ३१२ ओळ ३	प्यालंजुळवरी ऐवजीं प्यालंजुळ वरी
श्लोक ४९३ ओळ १	भूतळीं ऐवजीं भूतई
श्लोक ५४० ओळ २	भरभाटिव ऐवजीं भटभाटिव
श्लोक ६८३ ओळ १	रधिया ऐवजीं रथिया
श्लोक ७१६ ओळ ४	सळमूं ऐवजीं मूसळें
श्लोक ७६३ ओळ ४	धर्म ऐवजीं धर्म

श्लोक ६२७ हा इन्द्रवज्रा आहे. कृपया शुद्धिपत्र पाहावे.

टिप्पणीच्यासंबंधी सांगावयाचे म्हणजे कांही ठिकाणी योग्य अर्थ करतां आला नाही. कांही शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करतां आले नाहीत.

How Commentators each dark passage shun
And hold their farthing candle to the Sun.

हेंच यं चें सुभाषित खरें!

प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशनासाठी
पुणे विद्यापीठाने रुपये ५०० चे अनुदान दिले
त्याबद्दल संपादक विद्यापीठाचा अत्यंत ऋणी आहे.

शिखरिणी

वदे राजा जन्मेजय मुनिसि हो वंदुनि यथा
 म्हणे ' सांगा स्वामी द्रुपददुहितासैवरकथा '
 मुनी सांगे राया अमरपुरिं तो इन्द्र विलसे
 तसा राजा नांदे द्रुपद कुसुमायावतिं वसे

४

तयालागीं पार्थे समुख समरीं बालपाणिं रे
 गुरुआज्ञें नेलें धरुनि करुनी युद्ध राणिं रे
 विषादे त्या राजा द्रुपद करि यागासि वहिलें
 निघे यागीं माया द्रुपदि नगजा तेज पहिलें

५

दुजा दुष्टद्युम्नू कुमर द्रुपदा प्राप्त हवनीं
 असे जाला केला अमुप मग आनंद अवनीं
 तदा तो शीखंडी तवं च मख-कुंडीं उपजला
 प्रसन्न श्री-सौरी म्हणत नृप संपूर्ण मजला

६

वसंततिलका

रत्नें सुवर्णवसनें द्विजवर्धनासी
 संतोषवी बहुत देउनियां धनासी
 मानूनि भाग्य करि यागविसर्जनासी
 पाहूनि ज्येष्ठ-मुख बोलतसे जनासी

७

हा द्रोणदृष्टदमनू नृपनामभासी
 कृष्णा सुता निज सुखें भरिते नभासी
 कन्या कशी भुवन-मोहन मूळमाया
 दक्षीं जळूनि वळली नृपती निमाया

८

गांधार-कर्मकुळ निर्मुळ हो कराया
 ते पार्वती प्रगट पावन होय राया
 ते सुंदरा उपवरा दिसमास.दावी
 चिंता पिता करि सुता कवणासि द्यावी

९

जेणें मला समरिं मंचकिं नीजवीलें
 नेऊनि शुष्क गुरु अंतर भीजवीलें
 द्यावी तयासि तनया नर नोवरा तो
 जोडेल धर्म मज सार्थक सोयरा तो

१०

प्रीती अशी मनिं धरी नरवर्धनाची
 कीर्ती तदा उजळली जगिं अर्जुनाची
 स्वर्गासि बांधुनि धनुर्धर पंथ बाणीं
 ऐरावती छळुनि इन्द्र महीसि आणी

११

साधौनि कार्य पुनरावृत्ति त्याचि थाटें
 दे पाठवोनि चढवी गज बाण-वाटे
 हें ऐकुनी नृपति सांगति शूद्रसेना
 श्रीमंत्रिया त्वरित घेउनि शेषसेना

१२

जा हस्तनापुरिं सबंधु विचारि राया^१
 भेटे अनेक मम आवडि धर्मराया
 वस्त्रें पदार्थ नग पार्थवरास न्या हो
 कृष्णा-सुतार्थ^२ घटितार्थ करौनि या हो

१३

तैसाचि पंडुजपुरा मग जाय मंत्री
 वंदोनि धर्म वरितो नरदेव-मंत्री
 संकल्प पार्थचरणीं नृपती-सुतेचा
 घालोनि साक्ष करि निश्चय भाषतेचा

१४

गेलो प्रधान मग तो स्वपुरासि पाहें
 मागें परंतु नृप कौरव दुःख वाहे
 जें अर्जुना दुपदजा मखरत्न-राणी
 तें हें जगीं धिग जिणें तारि तीस.आणी

१५

नाना पदार्थ मग पार्थवधार्थ साधी
 रक्षौनि भीम अनुजां कुरुजांसि बाधी
 लागे कुदन्द्र असुरां-अमरांसि जैसें
 तें देखवैल वडिलांप्रति नित्य कैसें

१६

तों द्रोण-भीष्म-विदुरा धृतराष्टरासी
 सांगोनि पुत्र कळ वांटित राष्ट्रराशी

१ ठ. जा हस्तनापुरि सबंधविधा चराया; • २ ठ. कृष्णा कृतार्थ

धर्मा निवासपुर इन्द्रप्रहस्त देती
दुर्योधनादि पद भद्रपुरासि घेती

१७

ऐसें असूनि नवटे सुख भूपतीसी
लाक्षागृहा उभविलें वरुणावतीसी^१
नाना असत्य शकुनी कथि धर्मदेवा
आणि गृहांत मग त्या करि भूपसेवा

१८

श्येनिका

अग्नि लाविला निशांतरीं मठा
भीम देखुनी म्हणे उठा उठा
ज्वाल तो अभाळ-भाळ पावला
क्रोध बल्लुवा अपार बाणला

१९

ताडिला बळें पदें लता क्षिती
रक्षिता हरी अपूर्व देखती
द्वार तें असे विदारिली मही
घालिती उड्या तयांत पांचही

२०

द्वादशांतरें प्रमाण योजनें
मार्ग निर्मिला असे दयाघनें
माय ते सर्वे सहीत साजणे
जान्हवी-तटा तयांसीं पावणे

२१

देखिला हरी किरीट कुंडलें
पीत अंबरीं पुनीत पाउलें
शंख चक्रही सहीत ते गदे
कुंति मा धरी पदें मुखें वदे

२२

‘ घालि आपुल्या रुपांत पांचही
मारिती कुरू नको त्यजूं मही ’
धैर्य दे हरी ‘ शिणू नको ’ म्हणे
‘ जाई जे तुम्हीं वनासि दक्षिणे ’

२३

‘ सत्व तें धरोनि गुप्त राहिजे
द्रौपदी-स्वयंवरा विजे किजे. ’
भक्त चालिले प्रभूसि वंदुनी
पातले तदा हेडंब-काननीं

२४

मारिला हेडंब भग्नि बल्लुवें
पर्णिली वनीं प्रताप-लाघवें
राहिजे असे वनांत पांडवीं
वर्तलें कसें चरित्र कौरवीं

२५

वसंततिलका

हा धर्मघात शकुनी हित बोलताहे
हें भूप आयकुनि आसनिं डोलताहे

बोले गयंद गुठरा हय पांखरा रे
घाला रथावरि यथा गुळ शर्करा रे

२६

वाघें करा यमपुरा उमटे ठसा रे
दानें करा अभरवा भट-भाट^१ सारे
आज्ञा अशी नृप करी न-करा-करातें
हाकारिलें नृपवरां मकराकरातें

२७

केला विराज विधिमंडप भूपतीनें
झालीं परंतु वडिलें अतिदुःखदीनें
हें^२ राजकाज विदिशोदिश काय केलें
धर्मागती दिगपतीं सुरिं आइकीलें

२८

इंद्रादिकादि जनकां बहु दुःख जालें
योगी सुनी त्रिभुवनीं सुख केंवीं जालें ?
त्यानंतरें द्रुपदराज पुरासि पाहे
आली कुमात-करणी नृपमंडपा हे

२९

तूणक

कौरवी कुळें करौनि धर्ममेळ दाहिला
आयकौनि तो नरेश त्राह्य त्राह्य^३ बोलिला

१ ह. भवभाट; २ ठ. हें पांडवांसह विधी असें काय केलें;

३ ठ. राम राम;

आसरा^१ अनंत पांडवांसि चंड आथिला
काय हा अनर्थ लाभ कौरवांसि दीधला ३०

संतभक्त तारिले जर्गीं अपार माधवें
मारिले अमीत दैत्य लाघवें रमाधवें
जै^२ हिरण्यकश्यपें सुतासि अग्नि घातिलें
पाठवूनि सिंहरूप भक्तकाज साधिलें ३१

आजि सोडिलीं कशीं ब्रिदेंचि भक्त-रक्षकें
भक्त भक्षिलेतिकी कुरेश-कर्म-तक्षकें
इन्द्र चन्द्र सूर्य शेष वानिती तुड्या गुणा
आजि पांडवीं अपेश आणिले कृपाघना ३२

पार्थ म्यां सखा करुनि धर्मपाय जोडिले
काळ-पातकें मनोरसाळ कुंभ मोडिले
म्यां विचारिलें जगत्रयासि आणुनी घरा
देव-धर्म-मंडपीं सुतार्पणें धनुर्धरा ३३

वसंततिलका

हे श्रीहरी नरहरी हरि काय केलें
धर्मार्थ दग्धधरणीं मज कां न केलें

१ ठ. आश्रयो

२ ठ. गोपवृंद सर्वही पावकाग्नि घातलें

रक्षिलें धरौनि रूप त्यासिहिं अघातलें

कां कोपला मज हळाहळ-शूळपाणी
जाला कुजन्म जडलें जिविं ज्वाळवाणी

३४

आतां सुतेसि नयनींचि कसें पहावें
कन्येविणा क्षणभरीचि कसें रहावें
संसारपार दुहितेसि कसें करावें
हें दुःख दुर्धर अती किति झ्यां भरावें

३५

रे कौरवा कुरुपती जळनास कां तूं
नष्टा खळा हद्दहळाहळ नासका तूं
हा गोत्र-घात कपटें कुळ-पारध्या त्वां
केला किमर्थ तुज धर्म अपार ध्यातां

३६

बोले मुखें गतसुखें दृग-तोय गाळी
•दुःखासि चंदन करोनि सभे उगाळी
ते मंडपीं चतुर पंडितराज होते
आरंभिती मग उपक्रम काय हो ते

३७

‘ हे धर्मराज-सखया धरणी-धनी तूं
राजाधिराज नृप-चक्र-चुडामणी तूं
हे जल्प कींव-करुणामय कल्पना तूं
सांडी समर्थ करि सांवरि आपणां तूं ’

३८

‘ होणार होय नर किंकर कोण राया
हा तो पदार्थ न दिसे गतशोक राया

केलीच वृष्टि ब्रज वेदुनि जैं घनाहीं
तैं वांचलेति गवळी भिजलेचि नाहीं '

३९

' निर्विघ्न पंडुसुत कौं नृपती निमाले
हैं तों कळा अकळ वेद अतर्क जाले
कृष्णार्चिला अमळ त्या नृपनंदनाहीं
तोही तयांसि कधिं अंतरलाचि नाहीं '

४०

' दासा उपोक्षिल हरी सहसा घडेना
कांहीं चरित्र-रचना परि आतुळेना
सारांश धैर्य पुरुषें धरुनी रहावें
कर्ता करील जितुकें तितुकें पहावें '

४१

ऐसें प्रवीण जन सज्जन मानमंत्री
राया बुझाविति अनेकमनेक मंत्री
केलें विसर्जन पहा मग मंडपासी
अंतःपुरीं विचरणें घडलें नृपासि^१

४२

राहे सदाचि परि तो नृपती सचिंतू
हैं धर्मराज्य करि नित्य नव्हे निचिंतू
ऐसाचि काळविलसा पदरीं पवाडे
तैं राज-लाज-लतिका दिसमास वाढे

४३

१ ठ. आतां पुरीं विचरणें घडलें तयासि

जों जों सुताननशशी करि पूर्णिमा ते
तों तों जगीं जनक-शोक-समुद्र माते
केला विचार दुपदे मग मंत्रियासी

‘ जाणें मला शरण त्या हरि सावळ्यासी ’

४४

‘ हें वर्म^१ मी प्रभुसि सांगन शूद्रसेना
वेगें सुसिद्ध करि अल्प सुढाळ सेना ’
तैसाचि मंत्रि करि हो नगरांत^२ वाजी
घे चातुरंग रथ-वारण-वीर-वाजी

४५

सत्सार सार निवडी दवडी असार
तें कोण कोण परिसा समयानुसार
धीरत्व भाव गहनत्व महत्त्व मानू
संतत्व सत्त्वपरमत्व तथा प्रमाणू

४६

वैराग्य बोध परमार्थ विवेक पाहे
आनंद छंद गुण आवडती नृपा हे
कुक्रोध काम कुरुकंक कुडा कलेषु
द्वेष प्रपंच मद-दंभ-विकार-लेशु

४७

हे त्याजणेंचि पडिले गुण मंत्रियासी
द्वारावतींत न मिळेल पवाड त्यासी

देऊनि घाव रथिं राव विराजवीला
श्रीद्वारके दुपद उत्कट चालियेला

४८

जातील दोष-दुरितें पुरि देखतांचि
होतील पावन पदार्थ परेखतांचि
श्रोता करी श्रवणवासचि द्वारकेसी
वक्ता पवित्र पठणें हरिदास काशी

४९

॥ इति श्री द्रौपदी सैवर विश्रान्ताध्याय पहिला ॥

सर्ग दुसरा

भुजंगप्रयात

उदैलें दिसे दैव त्या द्रौपदाचें
समीपावलें सौख्य मुक्तीपदाचें
जिये चिंतिताती मुनीराज ध्यानीं
नृपें देखिली ते प्रभू-राजधानी

५०

समुद्रोदरीं द्वारिका ब्रह्मशाळा
लता भोवत्या ढाळ देती ढिसाळा
तयाते शिरीं तेज पालाण घाली
निशा तेथिंची मायपोटीं रिघाली

५१

दिगंतामुखीं रंग^१ ओपी प्रभा ते
भरौनि भरी^२ ऊर्ध्वतेजे नभातें
झळाळे तिच्या सर्व एकत्र भासे
शशी सूर्य लोकीं न राहे न भासे

५२

शुरू तो समुद्रोदरीं पद्म पाहे
हरीचंद्र योगें विकासोनि राहे

१ ठ. पुण्य; २ ठ. उरे

द्रवे प्रेम आमोद धात्रीं न माये
विमानें वरी भोंवतीं भृंग-न्यायें ५३

सुरीं सांडिलें सौख्य शक्रावतीचें
सदा सेविती प्रेम द्वारावतीचें
विधीरुद्र लाचावले त्या सुखासी
पुसे कोण तेथें नरां निर्जरांसी ५४

दुरोनि अशी द्वारका देखियेली
पुढें चालतां लागल्या वृक्षवेली
वनें दाटलीं ताळमाळांजनांहि
धरा तेथिंची भास्करा दृश्य नाहीं ५५

तरूराज ते नांदती राजमानें^१
फळें वोपिती एकमेकांस मानें
तळीं, कूप, वापी हिरेहेमबद्ध
सदा पूर्ण पाणी सुपद्मीं सुगंध ५६

रहाटांतरें पाट तोयामृताचे
वनीं लागती लाग होती लतांचे
न लागे तयां लावणें पायपाणी
वनामाजि खेळे सदा पूर्ण पाणी ५७

~~~~~
१ ठ. दृश्यमाने

क्रिडा सारिती सारसें हंस मोरें
 वकें चातकें चक्रवाकें चकोरें
 करीती वनीं कोकिळा गायनातें
 छळीती स्वरीं स्वर्ग-वारांगनातें

५८

विहंगम् मुनीराज ते सागरींचे
 सुसंवादती भेद वेदांतरींचे
 पुराणांतरीं गुह्य जें अप्रसिद्ध
 हिळे पिंगळे बोलती तें प्रसिद्ध

५९

शुकीं प्रार्थिजे सारकातें विचित्र
 ' पुनः कृष्णकीर्ती वदावी पवित्र '
 कथा सांगती पक्षिणी नायका त्या
 ' भजा रे भजा श्रीयदूनायका त्या '

६०

' निरालंब साकार हो वेदवाणी
 अनंतू अनंतू सदा शेष वाणी
 जर्गीं तोचि हा धर्म तारावयासी
 नराकारला नष्ट मारावयासी '

६१

' धरा धन्य हे धन्य हा विप्रसिंधू
 तरू धन्य हे लोकपक्षी प्रसिद्धू.
 जर्गीं दुर्लभू लाभ ये द्वारकेचा
 पुन्हा कृष्ण साकार जोडेल कैसा '

६२

‘ घडीने घडी हे लया जाय काया
भजा रे भजा रे यदूनायका या,
असे ते सुपक्षी सदानंद मस्तु
चिदानंद संवाद वर्ते समस्तु

६३

द्रुमोदार ते पांथिकां तत्समानें
फळें वोपिती डोल देऊनि मानें
असी देखिली द्वारका बह्मशाला
अतिक्राळ ते द्वार भिंती विशाळा

६४

द्रुतविलंबित

विचरला नृप तो पुरिभीतरीं
नवल मानित देखुनि अंतरीं
कनक-भू-खचितें वरि मंदिरें
झळकती गगनागत गोपुरें

६५

बहु मनोहर सुंदर द्वारका
जगत-लोचन ते पुरि तारका
सुरपुरी अति सुंदर वाणिजे
परि तिये कुरवंडिसी आणिजे

६६

भुजंगप्रयात

समस्ता घरीं व्यस्त कैवल्य केणें
जना वोपिती मोक्ष लावण्य लेणें

तया मोल घेती हरि नाम वाणी
भरा व्योम घोषें श्रुती शेष वाणी

६७

पुरीचा उरीं काळ वाहे दरारा
दिशा कांपती दैत्यराजे थरारा
कृतांतासि दुर्गीं रहीं वास नाहीं
विनाज्ञा रिघे नाशके वासनाही

५५००३
११-२- =

५१०५
२३१५

६८

तूणक

द्वार भाळ कीं अभाळ दुर्गशाळ देखिले
रत्नरंग माणकें सुरंग रंग रेखिले
तेज अर्पिताति केत अंबरासि अंबरें
दुंदुभी तुरें विशाळ वाजताति सुस्वरें

६९

चातुरंग सैन्य कीं समुद्र तुंबळांगणीं
घालुनी उभे गयंद-शैल सर्व आंकणीं
द्वारपाळ मंडळांत उद्धवादि येउनी
आदरें नृपासि जाति मंडपांत घेउनी

७०

श्रीसभांगणीं सुपर्ण पक्ष जोडुनी तसे
हेम-पर्वताकृती उभे नभांत लालसे
कृष्णरूप पाहती अमूप भूपती उभे
यक्ष देव धर्म इंद्र चंद्र दाटले सभे
द्रौ. स्व. ४

७१

भुजंगप्रयात

नृपें देखिला मंडपू श्रीधवाचा
रवी राविला काय वर्णील वाचा
दुजें कांचनाकाश तें चित्तहारी^१
सुरत्नावली त्याचि नक्षत्र हारी

७२

जिये मंडपीं कृष्ण कामावतारी
बसौनि करी न्याय विश्वास तारी
असो भद्रभाळीं घरी भूप धूर्तीं
तदा देखिला सच्चिदानंद मूर्तीं

७३

तनू सांवळी घोळ पीतांबराचा
पदीं अंडु वांकी ब्रिदें नेम ज्याचा
करीं मेखळा कौस्तुभू ज्वाळमाळा
करीं कंकणें मुद्रिका चंद्रढाळा^२

७४

स्वागता

श्रीहरी मग मनांत विचारी
द्रौपदासि नगजा सुकुमारी

१ ठ. कांचनाकार तें दिव्य भारी

२ ठ. अधिक श्लोक

श्रवणिं कुंडलजोड झळाळिती । मुकुटीं रत्नकिळा किळ फांकती
तिलक भानुकळे सम रेखिला । कमळनेत्र असा हरि देखिला

ते प्रमाण मज नंदचि जैसा
घालितो मग उडी प्रभु कैसा

घाउनी कवळिला निज बाहीं
भेटवी नृपवरां अमरांही
स्वासनानिकट त्या विलसावी
मुक्तिचें सुख समस्तहि दावी

क्षेम कीं हरि पुसे श्रुतसेना
सद्गदीत नृप त्या वदवेना
सौख्य सारुनि असा निववीला
उद्धवें तव हरी विनवीला

७७

मालिनी

‘ गुणनिधि यदुराया संपदा तिष्ठताहे
जननि जगतमाया मंदिरीं वाट पाहे ’
सुजन-वचन कार्णीं कर्णुनी दिव्य-दानी
धरुनि द्रुपद-पाणी ऊठला चक्रपाणी

७८

परमपद सभेसी रंगराजीव जाला
सकळ सुर नरेंसिं राउळीं देव आला
अभिनव रचना ते धन्य ते धन्य घात्री
परमपुरुष जेथें नांदतो पुत्रपौत्रीं

७९

नृपवर सुरपंक्ती भोजनें दिव्य-पाने
करुनि सकळ घेती देव-आज्ञेसि माने
यदुपति द्रुपदेसी गुह्यशाळिसि आला
हरुषभरित देवे धर्म-एकांत केला

कलिन्दनन्दिनी

धरुनि आवडी हरी नृपावरी कृपा करी
' उचारिजे म्हणे, ' मला असैल जें गुजांतरी '
स्तुती करौनि भूप तो म्हणे ' प्रभू दयार्णवा
सुतार्जुनासि स्यांपिंली मनीं धरुनि उत्सवा ' ८१

' विधीसि लग्न तें न पावतांचि विघ्न कौरवे
करौनि छद्म जाळिलेचि पंडुपुत्र गौरवे
अधर्म कर्म देखुनी सर्वर्म बाण लागला
सुतोसि मी करुं कसें पुसें जगत्पती तुला ' ८२

स्वभू म्हणे, ' क्षितीपती त्यजूनि वर्म-काळिमा
रचोनि सैवरा तुम्ही वदा पणा पराक्रमा
पण प्रचंड म्यां विचारिला असे नृपोत्तमा
सभेसि मीचि येउनी रचीन त्या निरूपमा ' ८३

' मनांत हर्ष खेळवा समस्त भूप मेळवा
करील भेद त्या पणा नसे कपिध्वजाविना

सधर्म वाचलेंसती तरी पणासि पावती
यथार्थ मानिजे नृपा ' अशी प्रभू कृपा करी

८४

तूणक

धन्य धन्य हें जिणें सुखासि आजि पारणें
ऋद्धि-सिद्धि पावल्या मनोरथादि कारणें
दाटला कृतार्थ राव लोटला पदावरी
त्यासि आवडी धरी उरींचि आवळी हरी

८५

काय पांडवांसि भेटलोंचि वाटलें मनीं
होय तो दयाळु देव तोय गाळि लोचनीं
पाठि थापटौनिया म्हणे नृपासि बांधवा
' जा तुम्हीं त्वरें पुरासि मंडपासि साधवा.'

८६

स्रग्विणी

भोग जाला पुरा पांडवांचा वनीं
तांतडी वर्तली देवराया मनीं
रत्नमाळादि दिव्यांबरें देउनी
बोळवी द्रौपदा मंडपा येउनी

८७

चालिला भूपती वंदुनी पाउलें
पावला राज्य तो पूर आनंदलें
पुत्रमंत्री सभे सर्व साकार्णिले
श्रीपती-भेटिचें सौख्य तें वर्णिलें

८८

शिखरिणी

म्हणे ' मंत्री-राया अभिनव दिसे हेच रित रे
कशी वर्णू माया जनकतनयेचें चरित रे
प्रभू आज्ञा कीजे निज अनळजा सँवर चरे
विधातीया आतां चमुपति असंभव्य रच रे ' ८९

' पुरी शृंगारावी प्रभव सुरशाळेपरिस रे
वदे कानीं पंडूसुत अमर केले परिस रे
तिनी ताळे आणीं सुमनवटिके मंत्रि सजना '
असा आला राजा गृहिं मग विडे देउनि जना ९०

द्रुतविलंबित

नृपवधू करिते रमणारती
सुख पुसे जशि ते मदना रती
निजहिता दुहिता मग पातली
झड मिठी चरणाप्रति घातली ९१

स्वागता

क्षेम देउनि पिता तनयेसी
देतसे वसुनि अंकिं तियेसी
तांबुलासि पसरी कर माया
लागला तिजसवें करमाया ९२

माइना हरुष तो असमानी
संपती सफळ सर्वस मानी
कृष्ण-भेटि सुख धर्म सिराणी
सांगतो जिविं धरी कशि राणी

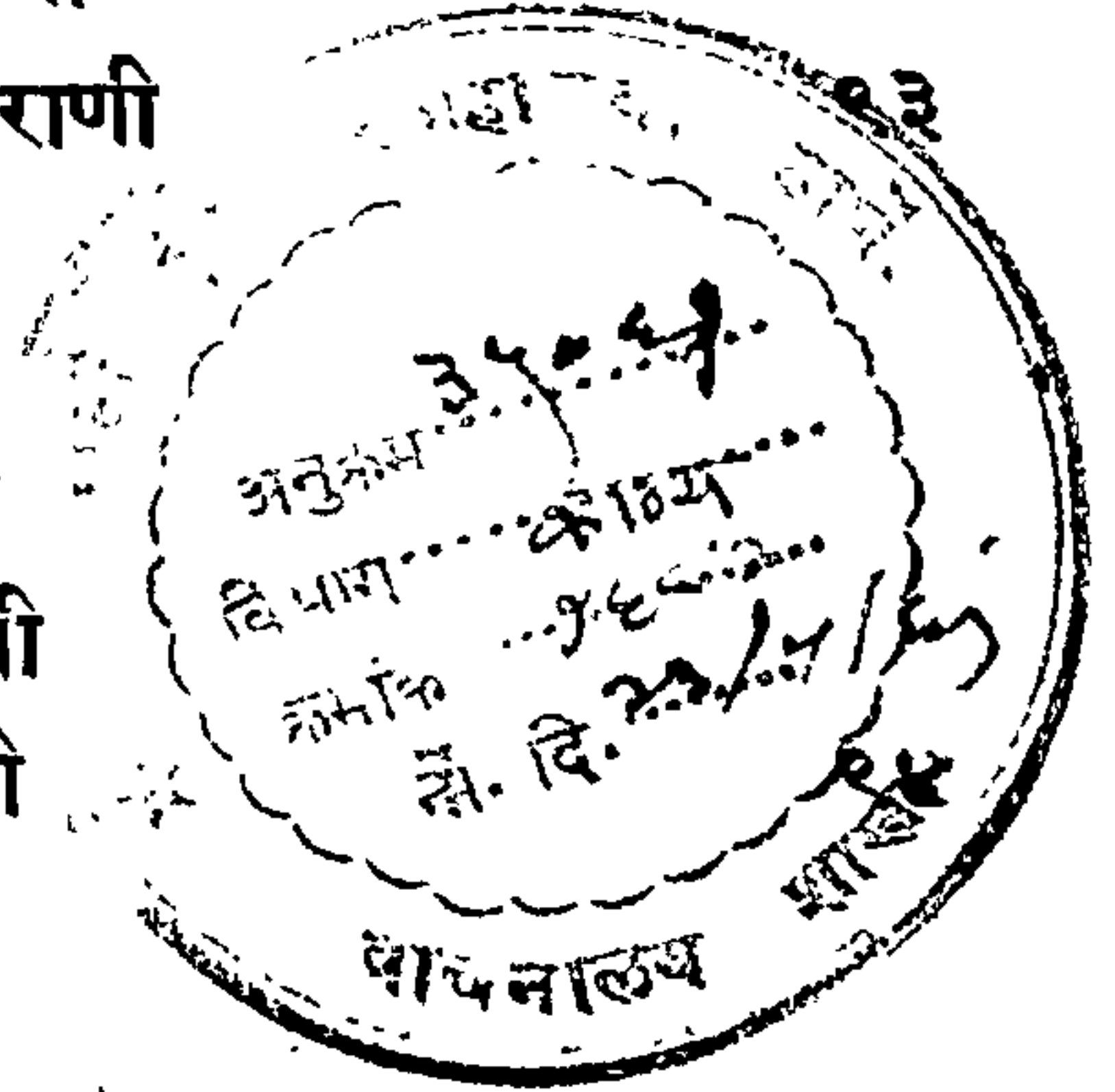
शूद्रसेन सुमती नृपमंत्री
मंडपीं बसुनि चित्रविचित्रीं
घालितो त्रिभुवनीं सुचनेसी
उर्वि शोध करि विप्रजनेसी

पत्रिका कनककुंकम रेखे
भीमदूत-दळ सन्मुख देखे
वांटितो ' पृथक त्या प्रति घ्या रे
सैवरा त्वरित घेउनि या रे '

फूटिले नमुनि भार गणाचे
सूटले शर महीं मदनाचे
कों विहंगम गडी गगनाचे
संचले गगनिं वेग मनाचे

यूथिका

चित्रकार मग आणुनि हाटकी
रत्नरंग रस ढाळक पावकी

९५

९६

घातली कनक बुंधि पुरी प्रती
गोपुरें कळसमंडित शोभती

९७

द्रुतविलंबित

कनककेत सुदिव्यपटांवरीं
उजळती गगनीं सह अंतरीं
झळकली नगरी कुसुमावती
उतरली अवनीं अमरावती

९८

वनकरी स्वकरी वनहारिका
सलिल त्या सजिल्या स्मरकारिका
निरज ते करुनी अवनी रजे
फुलविली करुनी नवनीरजे

९९

द्रुतपदा

गगनचुंबित तस्माळ उभारे
द्रुमलताहि लविती फळभारें
परम गोड रस हा तुम्हि चाखा
करिति आदर परस्पर शाखा

१००

सुमनमंदमकरंद दुणावे
समिर घेउनि दिशांवरि धावे
पडलिसे परम शीतल छाई
मयुर नाचति वितांडव घाई

१०१

सर्ग दुसरा

३५९२५
१६.५.५५

५७
गी०५

खगिनि देति रमणांतरिं दाही
स्मर मुनीवर मनांत तदाही
क्रिडति हंस-बक-सारस माजे
सितरले सजन सारस माजे

१०२

स्वागता

शक्ति-सैवर घडी सुखदाती
कोकिळा मधुर मंगल गाती
वाटिका-परिघ-वेष्टित भिंती
स्वर्णरंग रस ढालुनि देती

१०३

यूथिका

मंत्रिराज मग नेमुनि भूमिका
दाखवी चतुर मंडप-कारका
एक योजन तिहीं महि मोजिली
मंडपाकृति तियेवरि योजिली

१०४

स्वर्गशाळ विकराळ उभारणी
सप्तताळ वितळातळ ताळिणी
रत्न-हेम-रसरंग खणोखणीं
नृत्यकार पुतळ्या कळपेखणी

१०५

इन्द्रवज्रा

पालाणिलें त्यावरि मंडपाला
आकाश कीं दिव्य विकाश झाला
ठेवोनिया एक गवाक्ष मध्यें
ते बांधिती भतळ पांचि बंधें

१०६

शार्दूलविक्रीडित

मोत्यांचे बरवे सुघोस अलघू हिंदोळवीले कसे
देती ढाळ सताल त्यावरि लता गोत्राशिरीखा तसे
पेरोजादि प्रवाळ नीळ गरुडोद्गारू हिरे माणिकें
वैडूर्यादिक पुंक्ष गोमद मणी रत्नप्रवाळादिकें

१०७

नाना तेज कळा झळाळ मग त्या भद्रासनीं वोपिती
जेथें श्रीयदुराज पावन पदें ठेऊनियां बैसती
वृध्दी मंडप पावला त्रिभुवना जो अंतरीं सांठवी
सामुग्री नगरांत सर्वहि किजे मंत्री मनीं आठवी

१०८

मालिनी

प्रसुदित पुरवासी हर्षले सैंवरासी
करुनि विविध राशी तिष्ठले अध्वरासी
उदित नगरनारी सर्व लेऊनि लेणीं
विचरति पुरगर्भी देवदाराचिवाणी

१०९

शार्दूलविक्रीडित

वाजी वाहन वारणें रथ तुरें शृंगारिणीं सुंदरें
गायी गोवळ लेंकुरें मिरविती लेवूनि हेमांबरें
ऐशी ते पुरि-नायका निजशिरीं श्री शोभली संभ्रमें
आलंकार झुकार हार कुसुमा ल्याली यथानुक्रमें ११०

रथोद्धता

यापरी भुवन सर्व शोभलें
पाक धाम रसकाम वांटिलें
ते स्थळीं चतुर पाक-निर्मिते
नेमिले दशसहस्र जाण ते १११

श्येनिका

वाद्यशाळही विशाळ राजवी
दुंदुभी तुरें वरी विराजवी
जाउनी नृपा प्रधान जाणवी
दाउनि पुरी प्रभूसि मानवी ११२

राव मंत्रिया बहू करी कृपा
हस्तकीं धरुनि येति मंडपा
धन्य भूप तो मुखें वदे तसें
दान कारका अपार देतसे ११३

‘ विश्वकर्मिया-परीस वित्पती
दाविली कसी करूनि ये क्षितीं
कायरे तुम्ही नव्हाल मानवी ’
मान देउनी तयासि मानवी

११४

बैसकार ते सभेस घातले
गादिया मुडे विचित्र मांडिले
आइती अशी समस्त सारुनी
‘ कां ’ म्हणे, ‘ प्रभू न येति आङ्गुनी ’

११५

शार्दूलविक्रीडित

आतां यादवराज भाव भजनीं राजा भरी आदरें
श्रोते पावन सावधान सुचिते होती कथा नंतरें
हा साधारण धर्म काव्य वचनें नाहींति गाढें गुढें
काशीदास हरी-पदांबुज मनीं चिंतूनि बोले पुढें ११६

॥ इति श्रीभारते द्रौपदी सैवर विश्रांताध्याय दुसरा ॥

सर्ग तिसरा

श्रीपरेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः ॥

शिखरिणी

मनीं चिंती राजा द्रुपद चरणांबूज हरिचे
‘ न येती कां स्वामी रमण पयराशी-कुमरिचे
दिलें होतें मातें वचन यदुराजें हरिनि जें
दुजें नाहीं राया करिन तुज मी पाठिचि विजें ’ ११७

‘ त्वरें तूं शृंगारी नगर करि भूपासि लिखितें
सभे मी येऊनी करिन ’ पण (रा) रायंत्र सुचितें
सभास्थानीं लेणीं नुमप सह ल्यालीं मृदुवनें
उपेक्षा कां केली कमल-नयनें कोमल मनें ’ १ - ११८

अमृतललिता

स्नेह करोनि रमा मनमोहन आवडिनें म्हणती मज ‘ बंधू
जाय पुढें करि मंडप सत्वर येइन मी वदले गुणासिंधू
आगमना नकरी तरि अजुनि कीं हरि अंतरिं आणिक आलें
दक्षिण देश बहू दुर जाइल कोण मला सुळपत्रहि नालें ’ ११९

शार्दूलविक्रीडित

‘ कीं गेला सद्ना अनंत शयना श्रीइंदिरीं गुंतला
किंवा विस्मृति जाहली विसरला मी रंक राजा मला
आत्मा अच्युत येइना निज घरा टाकौनि जें सैंवरा
तैं शृंगार समर्थ भार नगरा कैचा मला सोयरा ’ १२०

स्वागता

लागला दुपद खेद कराया
वाटलें भुवन भेदक राया
ब्रह्मचिद् घन चराचर आत्मा
व्यापकांतरि जर्गीं जगदात्मा १२१

चित्त वित्त जनिं जो हरि देवो
चित्तिताति मनिं जोहरिं देवो
रावभाव हृदयांत विज्ञाला
द्वारकापति उताविळ झाला १२२

वसंततिलका

श्रीकृष्णराज गुज बोलत उद्धवासी
‘ होईल भेटि दुपदाघरिं पांडवांसी
हें धर्मगुह्य सखया करि यत्न यासी
वेगीं चमू प्रचळवी पुरि दूरवासी ’ १२३

शार्दूलविक्रीडित

ऐसें उत्तर ऐकुनीचि समयीं येरू तटस्थावला
 ' हा तो श्लोक अपूर्व पंकजमुखें देवा तुम्हीं वाचला
 आतां देखुनि सौख्यरूप नयनीं आम्हीं पुन्हा त्यांजला
 आसाधारण बाप बाप अवनीं हा खेळ भीमार्जिला ' १२४

बोले अच्युत उद्धवाप्रति ' तुम्हां भावार्थ जाणीतला
 या कामीं ब्रिदभार थोर चरणीं म्यां तोडरू घातला
 होतो खेद नृपा ' दयाळ मग तो भद्रीं उभा ठाकला
 आले सैनिक सैन्य-मंडित-गती सेनापती पातला १२५

वसंततिलका

तें सैन्यवर्णन सहस्र-मुखें सरेना
 मी रंक अल्पमति सैवर आवरेना
 झाली सुसिद्ध समयीं अति भीमसेना
 छत्रें ध्वजा ढवळल्या सविता दिसेना १२६

उपजाति (द्रुतपदा + द्रुतविलंबित)

हळधराप्रति पुरी निरवीली
 सह चमू गमन गंभिरवीली
 निजरथीं यदुराज विराजला
 विविध वाद्य घटा घन वाजला १२७

स्वागता

उद्धवाक्रुर रथारूढ झाले
पुष्टि सैन्यसह सात्त्विक चाले
कोटि यादव महारथि पाहे
एक एक नर इंद्रचि आहे

१२८

द्रुतविलंबित

वसविली नगरीं दळ बाहिरी
उचलल्या चळथा चळथावरी
निजभवे विभवे हरि चालिला
भुवन भूधर मंथर हालिला

१२९

भुजंगप्रयात

चमू निर्जरांची रवी-रंग राजे
तशी वाहिनी दिव्यतेजे विराजे
यदूराज सेना बळें फार चाले
गिरी गर्वभारे पथीं पिष्ट जाले

१३०

शार्दूलविक्रीडित

सौराष्ट्रीं विचरौनि गुर्जर तथा विंध्याचला टाकिलें
सह्याद्री वळघूनियां गुणघनें गोदेसि आटोपिलें
द्रापारीं कुसुमावती कळयुगीं खांदार नामाथिलें
आले श्रीपति सैवरासी द्रुपदीताते असें काणिलें

१३१

मंदाक्रान्ता

होता राया श्रवण परमानंद पोटीं न माये
जाली मोठी गडबड तयां त्या सुखा वर्णु काये
छत्रें ढालागणित गुढिया आतपत्रें निशाणें
वाद्यें नाना स्वदलसरिसे सर्व घेऊनिश्याने

१३२

वसंततिलका

पुत्र प्रधान गुण पंडित पुण्यराशी
ज्ञाते प्रजाजन महाजन पौरवासी
श्रोत्री श्रुती-विहित वैदिक वैद्य जोशी
योगी तपोधन दयाधनध्यान ज्यांसी

१३३

अभीष्ट

सकळ चालति हे सुखासनीं
कितिक राजति ते रथासनीं
कितिक शोभति नाग-वाहनीं
इतर धांवति कोण त्या गणी

१३४

गार्दूलविक्रीडित

चाटे शेट सराफ साव उदमी कासार पांडे तथा
तेली तांबट साळि भाळी हडपी सोनार सिंपी तथा
संन्यासी भट ज्योतिषी द्विज ऋषी श्रीपाद तीर्थाटणी
यज्ञोपासक सिद्धसाधक मुनी साधू निजध्यासनी १३५

जोगी जंगम सेवडे कविकुळें पात्रें महा पावनें
 आला चिद्घन धांवती सहबळें हो लोचना पारणें
 सामोरा नृप चालिला निज भवें कित्येक राजे सर्वें
 छाया छत्र महीं पडे नभ भरे वाद्याचिया आखें १३६

अमृतललिता

याहुनि भव्यभवें विभवें भगवंत चमू बहुसन्निध आली
 सांडुनिया रथ राव निघे मग दोनि दळें परि एकचि जालीं
 धांवुनियां हरिच्या चरणांवरि ठेवितसे नृपती मग माथा
 बापदयाघन दे कवटाळुनि आपण भेटि तया नृपनाथा १३७

माळिनी

ऋषिमुनि नृपपुत्रां क्षेम दिल्लें कृपाळें
 मिरवित मग नेले देव पांचाळ-पाळें
 पवळिं पवळिं दारा दाटल्या सातुरागें
 विधिलयपदपद्मे देखिली पूर्णभाग्यें १३८

रथोद्धता

तारिले नगरनेत्र माधवे
 लंघिल्या नव दिशा पुरी भवे
 मंडपा मग मुकुंद पातला
 देखतां सुरचना सुखावला १३९

थोकलें कटक मंडपांगणीं
 वेंधला प्रभु सभासिहासनीं
 मेळले कुकुर मंडपीं कसे
 शोभले अमर ते सभे जसे

१४०

षोडशादि उपचार घेउनी
 पूजिला प्रभु नृपें सिहासनीं
 धायतो चरणतीर्थ घेतलें
 शिंपिलें विभव सर्व आपुलें

१४१

अच्युत

ठेविला चरणावरि मस्तकू
 बोलिला मग जोडुनि हस्तकू
 माइना सुख तें गगनोदरीं
 कोंदला हरिखें स्तवनादरी

१४२

दोधक

‘ शेखर अंतर तूं सुखराशी
 दुर्लभ पाय तुझे अमरांसी
 निर्गुण तूं गुण वर्णित वाणी
 योगि मुनी तुज लक्षिति ध्यानीं ’

१४३

‘ आढळतां रतिरूप तयांसी
 होय सुधारस-पान-सुखासी

तो प्रभु तूं जपदानतपासी
आचरल्याविण येसि घरासी,

१४४

स्रग्विणी

‘येउनी आजि त्वां दिव्यदानोदर्यां
थोर केलें मला लोकपाळत्रयीं
शक्र भोगी सुखा त्या सुखा वीटलों
आजि मोक्षप्रदा पायरी वेंघलों ’

१४५

‘ येचि देहीं मला मोक्षसा लाघला
हेंचि वाटे तुझी आण देवा मला
मानसानंद पालाणितो मेदिनी
गोड वाटे मला राज्य हें ये दिनीं ’

१४६

श्येनिका

बोलितां असें दयाळु बोलिला
आइके नृपा प्रभाव आपुला
बंधु तूं सखा जगांतरीं मला
नाहिं म्यां दुजा पदार्थ राखिला

१४७

पावलों सपुत्र-सैन्य राजिया
लग्न बाइचें विराजवावया
मार्गि चालितां मनांत बांधवां
वांटिलें वन्हाडकाम यादवां

१४८

‘ उद्धवे ऋषी समेसि राहिजे
भाव सात्त्विकें सुरांसि प्रार्थिजे
सारणें प्रजाजनांसि तोषिजे
सात्यकें गुणी जनांसि पोषिजे ’

१४९

‘ चक्रजें विश्वार-वर्म बोधिजे
चित्त अक्रुरें कुरांसुरां दिजे
राजपुत्र सन्मुखें असो वसो
शूरसेन भूपतींत लालसो ’

१५०

‘ मांडुनी खचीत चाउरी तदा
बैसिजे सभामुखीं तुम्ही सदा
यापरी मनें विधान हो दिजे ’
धन्य भूपती म्हणे असें किजे

१५१

शिखरिणी

‘ न गुंतावें आम्हां यदुघर वऱ्हाडी द्रुपदिचे
तुम्ही व्याही मानादर इतर लोकांप्रति किजे ’
असें जों जों बोले निगम-हरणू-प्राण-हरिया
सभे तों तों सांडी नृप हरिख-सिंधू लहरिया

१५२

असो ऐसे आले कुरुरपति लग्नासि गजरें
अती मानें केलें विविध उपचारा नृपवरें

पुढां कैसें जालें लिखित अनुसंधान मुळिचें
मुळें गेलीं होतीं कथन परिसा राजकुळिचें १५३

द्रुतविलंबित

द्रुपददूतिं धरातल जेतुलें
निजबळें चरणांतळिं घातलें
जलनिधी-वलयांकित धात्रिका
नृपवरा दिधल्या मुळ-पात्रिका १५४

स्वागता

एक हेर सरिसेचि निघाले
हस्तनाकृत पुराप्रति आले
मंडपीं कुरुपती बसलासे
रागरंग-रमणीं रतलासे १५५

राजकूमर सहोदर हारीं
वैसले सुगुट-मंडितकारी
चामरें वरि उलाळहि घेती
दूत पत्र समई मग देती १५६

वसंततिलका

‘ पांचाल देश कुसुमावति राजधानी
राजाधिराज दुपदेश्वर दिव्य-दानी
बाळा विलोलनयना गुणरूपराशी
सायुज्य-सौख्य-पदवी पर दैवराशी ’ १५७

‘ पार्थासि पूर्वि दिधली परि ते निमाले
या लागि सेंवर तिचें पण तात बोले
शक्ती यथा बळ यथा दळ राजभारें
यावें स्थळा त्वरित मंगळ-घोषवारें^१

१५८

इंद्रवज्रा

पत्रार्थ ऐसा द्विजराज वाणी
संतोष कैसा कुरुराज मानी
‘ पार्थादिकां अर्पुनि अध्वरासी
होतों इच्या तिष्ठत सेंवरासी ’

१५९

‘ म्यां पर्णनें ते मखजे विलासें
संकल्प माझा मनिं हाचि आसे
नेहे जरी तो पण साध्य मातें
ते जिंकणें साधुनि भूभुजांते ’

१६०

बोले, ‘ निशाणावरि घाव घ्या रे
सेनासिले संजुति सर्व घ्या रे ’
मंत्री दळा लोह-पालाण घाली
लक्षावधी पायदळें निघालीं

१६१

शार्दूलविक्रीडित

त्या नंतें हयराज सिद्ध करुनी शाळापदे सांडिती
दंडी ठाळिति चामरें महिं पदे नानापरी सांडिती
सारंगे जरदे कुमाइत निळे कल्याण पंचाक्षरी
माने मोर समंद बोर तुरकी चालेति तोयावरी १६२

गंगावर्ण विशामकर्ण उजळे कच्छी विराखी तुरी
ल्याले रत्न-झकार हार हृदयीं मोत्येहि लाख्या वरी
अंगीं दर्पण-पाखरा झळकती माथा हुमे राजती
तोडी साज जडीत जीन सडका दोहीकडे साजती १६३

आले नृत्य करीत अश्व नटवे लक्षावधी बाहिरी
वेगी वेगविराज^१ बाज बहिरी पक्षी जसे भूवरी
भांडारें चळचित्रींचीं उघडिलीं आलीं क्षितीं उड्गणें
कीं शृंगारनिधी धरे पसरला जालें दशां पारणें १६४

वसंततिलका

त्यानंतरें भज गिरीवत कज्जळाचे
शृंगारिले गगनिं होति झळाळ त्यांचे
लोहार्गळा मुसळ शुंडि विशाळ दंती
वाहूनि लक्षिति करूं नग चूर्ण दंती १६५

१ हअ. वेगीं वेग करी विराज

गाढे गयंद गजराज गताड मस्तू
 ऐरावतीसि म्हणती शचिकांत-बस्तू
 पूर्वी धरेवरि धनंजये आणिला हे
 तो तोचि कीं उजळ आपण देखिला हे

१६६

स्रग्धरा

खिंखाती वोरबारे श्रुत करित दिशा कुंजरे घोषकारे
 'तुम्ही पृथ्वीसि भारे दडपुनि धरिले चंडशक्तीनुसारे
 आम्हां हे आर्ति गाढे किति बळ तुमचे तेंहि पाहूं स्वपाडे
 या रे या वेग वाडे श्रवणदळ पुढें पालवीती निवाडे' १६७

शार्दूलविक्रीडित

ऐसे वारण चालिले दणदणा दंडोनि भारे क्षिती
 घंटा घोष घणाणिले घणघणा अंदू झणत्कारिती
 एकैकावरि पंच पंच बसले ते दैत्य-देहादरे
 पाणीं तीक्ष्ण शूळ शक्ति लहुड्या अंगीं घुन्या वक्तरे १६८

शिखरिणी

तदा सर्वे साजू करुनि रथराजू झळकले
 खचित् वाटे चक्रे कठिण मकराकार गमले
 सशस्त्रास्त्रे अंकीं धनु तुणिर बाणे भरियले
 हळू कैसे स्वांगे अनळ-जनकाहूनि वहिले

१६९

गुणाचे रूपाचे गति गडि मनाचे बळ पुरे
 रथार्जीले घोडे चतुर बसले साराथे धुरे

प्रतापी नामाचे वरि वळघले वीर वळिये
वदो त्यांचें कांहीं रणननवरे^१ नाम वळिये १७०

वसंततिलका

जो दानशूर अपदीं त्रिपदीं उदारु
शत्रू-दळार्णव-जळीं निज सैन्य तारुं
आला बहूत समयीं नृपतीसि कामा
तो स्यंदनीं वळघलार्कज कर्णनामा १७१

जो पूर्व-वंद्य गुरु कौरव-पांडवांचा
विद्या विवेक धनविक्रम थोर ज्याचा
वाहे अभंग तनु जो मनु वाटिवेचा
तो मिर्वला स्वरथिं अग्रज हो कृपेचा १७२

जो द्वंद्वकंद परदंभरु ज्या न साहे
गाढा धनुर्धर परा धुमकेत आहे
ज्याचे अखंड हृदयीं रणरंग राहे
तो द्रोणनंदन रथासनिं शोभताहे १७३

ज्याची परावरि पराक्रमवृत्ति लाठी
युद्धांत होय वडवानळ घेचि पाठी
जो मानसीं समररंग सदैव वाहे
तो वीरराज रथिं शाल्व विराजताहे १७४

१ हअ. मरणमनगरे

दुःशासनापरिस कोण बलाढ्य आहे
ज्याचा लता-प्रहर पर्वत पिष्ट होये
हा भीमसेन दुसरा परि पाप-सिंधू
तो जाहला निजरथारूढ राजबंधू

१७५

जो मेहुणा परम आप्त नृपासि लागे
दोषाथिला दयलया न कधींचि भागे
ज्या अंतरीं प्रखर पाप पवाड जागे
तो वीर जैद्रथ रथावारि शीघ्र वल्घे

१७६

जेणें विचार-वचनीं नृप वश्य केला
बुद्धीबळेंचि कुळविग्रह सिद्धि नेला
रायें जयासि दिधला निज-मंत्रि-मानू
नाहीं जगांत कपटी शकुनीसमानू

१७७

चित्राक्ष कौशिक सुलोचन वीरवर्मा
चित्रांगदू विकट चित्र विचित्रवर्मा
सर्पाक्ष दुर्मद विदुर्मद वीरबाहू
उग्रश्रवा रहन दुर्मुख दीर्घबाहू

१७८

भुजंगप्रयात

वळी सोमकीर्ती सुशर्मा सुधर्मा
अनाधीश भूरिश्रवा कृत्यवर्मा
असो ते कुरू धीर वीरप्रतापी
कुकर्मी कृपामंद कल्पांतकोपी

१७९

स्वागता

पातेले सकळ कौरवं कामीं
सैन्यकार्क-तनयादिक नामीं
एक एक अवनीतळ जिंक्ती
ज्यासि इंद्रवरुणादिक भीती

१८०

तिष्ठलें सकळ सैन्य सजोनी
चातुरंग अठरा दळ क्षौणी
त्यांत जाण अकरा गुण यांच्या
सप्त कर्दम-रिपू-तनयाच्या

१८१

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

दोन लक्ष सहस्र तथाठरा
सप्त आणि त्यांत शतें घरा
क्षौणि एक इतुकी ऋषिवाणी
यापरी गणित घ्या समजोनी

१८२

द्रुतपदा

झळकला रथ मनोहर कैसा
उगवला रवि धरेवरि जैसा
तळपला जळिं जसा चळमासा
मिरवला रहवरीं नृप खासा

१८३

वसंततिलका

तो भूपमंडित मही तृण तुल्य पाहे
मी एक इंद्र अवनीं सम कोण आहे
ते वेद-जात-तनया मज होय भाजा
संकल्प कल्पुनि निघे सहसैन्य राजा

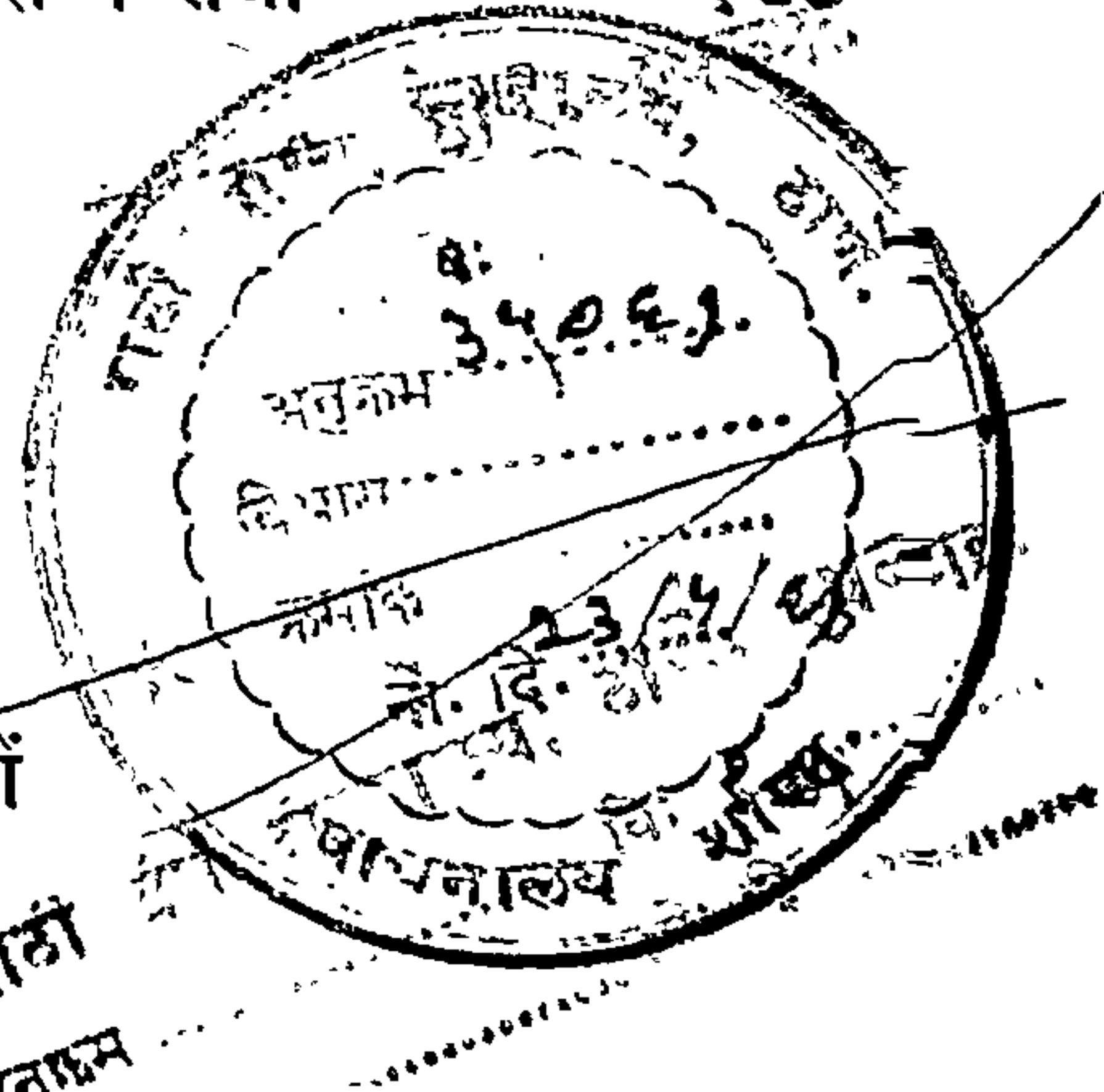
१८४

रथोद्धता

भाट यंत्रधर फार गर्जले
वाद्यमेळहि अपार वाजले
द्वादशोजन दळेश दाटती
छत्र सांवालि पडे सभोंवतीं

पराधी

भतुधम

श्येनिका

भार लोटले चळाळली धरा
फूटले जसे खळाळ सागरा
धांवती करी उलाळती तुरीं
केत दाविती झळाळ अंबरीं

१८६

गर्व तो करी चमूसि लक्षुनी
पालथी म्हणे करीन आवनी
चिन्ह तो पुढें अशूभ देखती
वैभवे मनांत मात्र नाणिती

१८७

स्वागता

सैंवरा दुपद दक्षिण देशा
चालिला नृप धरून जयाशा
देव देइल फळीं यश कोणा
काय होइल भविष्य कळेना

१८८

मांडिलें गमन कौरविं ऐसें
जाहलें परि दिगंतरिं कैसें
सप्तद्वीप वसुधा नवखंडें
सागरांकित धराधिप-बंडें

१८९

कर्णिली दुपदजा मखरेशा
चालिले सकळ सैंवर देशा
थोर थोर नृप पर्वत देशीं
होतसे श्रवण संतसभेसी

१९०

शार्दूलविक्रीडित

अंबू इक्षु मधू दधी घृत पय क्षारांबुधी सप्तमा
हे सप्तै गुणनाम सागर जर्गीं नाहीं दुजी ऊपमा
शाक श्रुंगि पलाश शाल्मलि कुशक्रौंचादि जंबू पहा
हे द्वीपावति सप्त सागर मही राजे प्रतापी महा

१९१

श्रीनेपाळ वरांड लाड गउडे भोटस्महाभोटिचे
कालिंगांग कळिंग वंग शवरी राजे नगकोटिचे

मारू काउर बागलाणिक तथा बंगाल तैलंगणी
सौराष्ट्री मगधादि माळवि महाराष्ट्री प्रभू कोकणी १९२

कांबोधी नृप काश्मिरी परहरी नागाहुरी बर्बरी
दंडाराजपुरी तथा अनगरी जाळंधरी शांबरी
राजे द्राविडि ते मधूकरि खुरासानी फिरंगाणिचे
लीलाऊळ कनोज नैषधपती चीनी महाचीनिचे १९३

मैळाद्री-उदयागिरी-हिमागिरी-मंद्राचळीचे प्रभू
मेरूमंडळिचे कुळाचळपती चंद्रावळींचे स्वभू
पुण्यश्लोक पराक्रमी नगवती शेषाद्रि ज्यांची दळे
ते भूपांकित वाहिनी विधिवरा चालौनि घेती बळे १९४

काळांतीं सरितापती डहुळती शांति क्षिती सांडती
तैसे चक्रवती दिशादिगपती चक्रस्थिती चालती
भारें भू भरिली धरा धरकली नौका जशी डोलली
दिक्मंती चरणांतळीं दडपली शेषा मही जाणिली १९५

मालिनी

खळबळ बहु जाली लोक पाताळवासी
फणिवर सुरनंदी चालती सैंवरासी
वारि रजमय जालें सर्व आकाश पाही
कनकगिरिवरौनी लक्षिलें निर्जरांहीं १९६

शुद्धकामदा

सुरपती म्हणे ' माधवे महीं
चारित पांडवीं मांडिलें सही
सकळ घेउनी स्वर्ग संपती
समय शोभना जायिजे क्षिती '

१९७

अमर हर्षले चालिले किती
झळकल्या नभीं यानपंगती
गणपती गुरु ब्रह्म-कन्यका
नवल पेखणी अष्टनायका

१९८

वसंततिलका

गंधर्व यक्ष गण गुह्यक किन्नरादी
श्रीसिद्ध चारण मुनीवर नारदादी
ऐसा विराजित धिराजित इंद्र पाहे
कृष्णा-स्वयंवर-पुरावरि येत आहे

१९९

शौरी-विराज कुसुमावति राजधानी
वर्णील काय महिमा कवि-शेषवाणी
दाही दिशा धवळिल्या यशकीर्ति-चिन्हीं
आले स्वयंवरपुरा मग लोक तीन्ही

२००

भुजंगप्रयात

पुरी चांगली भोंवतीं वागशाही
तियेभोंवतीं उत्तरे भूपशाही

रथांच्या गजांच्या वळी अश्वपागा
दळीं लागल्या रुंद या सर्व जागा

२०१

स्रग्धरा

आले द्वीपादि जंबू उजळ पसरिली जेवि कल्पांत अंबू
रत्नस्तंभू स्वयंभू उभउनि क्षितिसी दीधले स्वर्णतंबू
धाडा जो उष्टरांचा प्रवळ चहुंकडे चंड धावे कवाडा
सामा पौरांत गाढा भरुनि निजरथीं आणित्ती आत्मचाडा

२०२

शिखरिणी

असो ऐसे आले नृप उतरले वोष्टित वनें
वनस्थानीं जाले स्थिर ऋषिमुनी तापसपणे
जळाहारी यांसी समिप मिळती शीतळ जळें
फळाहारी तेथें स्वरुचि करिती पावन फळें

२०३

तथा आले वक्ते द्विजवर सभा-पंडित गुणी
महा सते पूर्वे चतुर बरवे ते गृहमुनी
कळाधारी आले चतुर नटवे नृत्यरमणी
स्थळें देवां दैत्यां पृथक दिधलीं मंडपखणीं

२०४

भुजंगप्रयात

उभारुनि यंत्रासिही भीमवेशें
समारंभ केला यदूवंश-धीशें
द्रौ. स्व. ६

सभे भूपती पातले सर्व कैसे
नमूनी प्रभू बैसले मान जैसे

२०५

कथा पातली पांडवांची प्रतापें
जिये ऐकित्तां नासती घोर पापें
वनामार्जिं कैसें तयालागिं जालें
बिजे सैंवरा काय जाणोनि केलें

२०६

मालिनी

सकळिक परि आतां सांगणें सर्व लागे
जरि मन चतुराचें व्यग्र वाटे न लागे
तारि कृत फळराशी तोष देईल मातें
म्हणउनि कर काशीदास जोडी तुम्हांतें

२०७

॥ इति श्री द्रौपदी सैंवर विश्रान्ताध्याय तिसरा ॥

सर्ग चौथा

श्रीपरेशाय नमः ।

शिखरिणी

सह्याद्रीपाठारीं परम वन हो दुर्गम असे
तिये स्थानीं राजा अनुजसह यूधिष्ठिर वसे
वनेन्द्रू हेडंबू अदट बळिया दिग्गजबळी
प्रतापें श्रीभीमें समरिं निजवीला महितळीं

२०८

तयाची हेडंबी बहिण परिणीली निजपणें
बहू जाणे माया विषयिं वश केला वर तिनें
धरी रूपस्तंभा पतिसि रतिरंभा गमतसे
गिरीं रम्य स्थानीं रमणसह इच्छा रमतसे

२०९

बिठारीं श्रीकौंतीसहित सुत चारी वसतसे
निशाक्षीपूर्वीं^१ ती द्रुमफळमुळें काळ विलसे
किजे राजे धर्में निशि दिवस दुःखाप्रति पहा
म्हणे पार्था आतां मज भव भवेना कठिण हा

२१०

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

सत्य जाण सहोदर साखया
लागलें वन रे मज खावया
दुःख पर्वत दिसा तुडवीतो
शोकसागर मला बुडवीतो

२११

स्वागता

गोत्र बंधु मन त्याविण दाझे
प्राण भीष्म विदुरादिक माझे
पंडु साच धृतराष्ट्र ताता
त्याजवीण न गमे मज आतां

२१२

चाल आत्मनगराप्रति जाऊं
राज्य देउनि सखा समजाऊं
तो करूनि चुकलासल अंतीं
आमुची करित आसल खंती

२१३

फार होइल सुखी मज पातां
सर्वथा न करि विग्रह आतां
सांडि वा वन मला सुख वाटे
लाग कौरवपती-पुर वाटे

२१४

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

काळ हा नभ रे स्थळिं ये कदां
दावि जन्म-मही मज येकदां
भीक मागुनि असों परिवारीं
अर्जुना विपति हे परिहारी

२१५

वसंततिलका

राजाधिराज करि धर्म सदैव ऐसें
बुद्धीबळें वळि धनंजय तोय जैसें
ऐसेंचि एक वरुषांतर शांत जालें
तों विघ्न टाकुनि घरा महदंत आलें

२१६

शार्दूलविक्रीडित

पूर्वीं जोचि वृकोदरें वनपती हेडंब निर्दाळिला
तेणें जन्म पहा स्वगोत्र अनुजापोटीं पुन्हा घेतला
तो नामें क्रिमिरू निशाचरपती क्रौंचा तयाची प्रिया
सांगे सहज आत्मवल्लभ पतीपाशीं स्वगर्भक्रिया २१७

‘ जी जी सक्रुत डोहळे परि यसा वाटे मला स्वामिया
प्यावें पांडवरक्त मस्तक कुळ-स्वामीसि वाहनियां
कामारव्या कुळदेवता नवसिली संकल्प माझा असे
सिध्दी नेइल कोण वांछित पती हा धर्म तुम्हां असे ’ २१८

पत्नी-उत्तर आयकोनि पतिनें आश्वासिली अंगना
 ' कांते आगिन सर्वथा भुवन मी शोधोनि पांचा जणां
 आले पांडव कर्णिलें गणमुखें हेडंब-राजा-वना
 मी आतां गमनासि सारिन सखे तूं सौख्य सारी मना २१९
 व्योमीं संवरला नभांत शिरला तो क्रीमिरू चालिला
 स्त्रीबुद्धी प्रलयोगता वडवली काळेंचि आकर्षिला
 आला टाकुनि योजनें शत पहा संख्या सुहूर्ताचि ना
 जाला विप्र विवेक-मंडित मुनी धुंडी वनें कानना २२०

इन्द्रवंशा

जो रेखिला वेष विदेश वंदनें
 तो देखिला पंडुकनिष्ठलंदनें
 बोले ' म्हणे जी सखया-ग्रजोत्तमा
 आला पहा पैल मुनींद्र आश्रमा ' २२१

तैसीचि धर्मे मग धांव घेतली
 ग्रीवेंसि त्याचे मिठि भीम घातली
 हातीं घरोनी भवनासि नेतसे
 ' मी धन्य मी धन्य ' मुखें म्हणे तसें २२२

केलें विधीपूर्वक पूजनार्चना
 लोटांगणें घालुनि दे प्रदक्षिणा
 प्यालांहि प्रक्षालुनि पाय तोय तो
 राजा नव्हे केवळ धर्म होय तो २२३

‘ जी जी दयाळा मज आजि तारिलें
 ये पर्वतीं पावन अंबु पाजिलें ’
 बोले मुनी ‘ बा शशिवंश-भूषणा
 म्यां ऐकिलें तूं वळलासि रे वना ’

२२४

‘ होतें मला आर्त बहूत लागलें
 देखोनि तुम्हां भवदुःख भागलें ’
 जों जों वदे भाविक विप्र मोकळा
 तों तों सुखावे मनिं धर्म आगळा

२२५

शिखरिणी

खुणावे बंधूसी अमर-गज-पातार्जुन पहा
 न ये जी विश्वासों वनिं वसति नीशाचर महा
 त्यालागीं धर्मै कठिण दिधला शब्द निसुगा
 ‘ दयासिंधू हा रे मुनि तुज कळेना अस उगा ’

२२६

स्वागता

ध्यान मांडुनि ऋषी कृतकाळीं
 न्यासकर्म उजळी कर चाळी
 लाविली मग महामुनिं टाळी
 विघ्न कोण हरिवांचुनि टाळी

२२७

बैसला चतुर मांडुनि फांसा
 पांचही न पुरती मुनिघांसा

ठक तपादरुनी भरि खांसा
सगळची बगळा गिळि मासा

२२८

शिखरिणी

असो रात्री झाली करुनि मुनि शय्या निजविला
सहित् माता बंधू मुनिचि जवळीं धर्म निजला
निशामध्या जाली परमतम घोरांदर दिसे
तया निद्रा आली अकळ कपटी जागत असे

२२९

वसंततिलका

तो धम पार्थ सहदेव नकूळ कौंती
पांची जणेंचि विपती अनुकूळ होती
निद्रिस्थ देखुनि उठे मग तापसी तो
विद्या तयावारि समोगरि तामसी तो

२३०

शार्दूलविक्रीडित

केलें व्यग्र समग्र वाहुनि शिरीं स्कंदीं उभा ठाकला
जाला काळ कुरूप वैनत-गती व्योमा क्रमूं लागला
आला स्वात्मपुरा यशांकित पती पत्नी बहु हर्षली
पांची रक्षुनि बंधनीं निशिचरें विद्यां विसर्जीयली

२३१

शिखरिणी

बहू जाली त्यांचे नगरिं नवसाची गडबडी
अराती मारावे चतुर जन कौंती चरफडी

असो कैसें जालें चरित मग वर्कोदर वनीं
स्वकांतेसीं होता नृप पहुडला शेजशयनीं २३२

महा निद्रेमार्जीं भय दरुशनं भीम छळिला
मनीं स्वप्नीं देखे वनिं अजगरें धर्म गिळिला
बळें तें बोभाला द्विकर उठला आपटुनिया
त्वरें जागी केली रसकुळवती थापटुनिया २३३

भुजंगप्रयात

म्हणे 'मंदिरा चाल वो तांतडीसी
मला दाखवी धर्म येची घडीसी'
तिये राक्षसी वेष विक्राळ केला
निज-स्कंध-भागीं पती बैसवीला २३४

उडाली बळें चालिली व्योमपंथें
क्षणामाजिं आली निजस्थान जेथें
न देखे घरीं वांधवांलागि बंधू
कळत्रेवरी क्षोभला वीर्यसिंधू २३५

मालिनी

'रसविषविषयीं त्वां पूर्ण गोवूनि मातें
जननिसहित बंधू दीधले गोत्रजातें
धरिनि चिरिनि आतां हे तुझी क्राळ काया
न तरि स्वजन माझे दाखवी सांडि माया' २३६

थरथर उभि कांपे काम आगोचरी ते
 निज पुर परिवारालागिं पृच्छा करी ते
 सकळ म्हणति बाई तापसी एक आला
 क्रिमिर कपट चिन्हीं कार्य साधूनि गेला

२३७

स्वागता

भासलें वचन तें चतुरेला
 पांडवां क्रिमिरु घेउनि गेला
 स्कंधिं घेउनि पतीसि उडाली
 ऊर्ध्व-गर्भ-गगनांत बुडाली

२३८

ठाकलें क्रिमिरपूर मुहूर्ते
 देखिलेंचि मग देउळ तेथें
 देउळीं त्यजुनि कांत निघाली
 गुप्त ते नगर पाहुनि आली

२३९

मंदाक्रान्ता

‘ जी जी स्वामी सकळ असती आणिले मावपंथें
 प्रातःकाळीं क्रिमिर नवसा त्यांसि आणील येथें ’
 ऐशी वार्ता श्रवण करितां भीम संतोष लाहे
 हेडंबीसी मग अहनिशीं देउळीं तोचि राहे

२४०

मंदाक्रान्ता

जाला सूर्योदय मग निशाक्षी मिळाले समस्तू
वाजंत्रें वाजति गति महा जाहले सर्वमस्तू
राजा बोले वचन गुरवा देवळीं जाय आधीं
वारासारी उघडुनि करीं तोरणें चांग बांधी

२४१

वसंततिलका

तो शैव शीघ्र मग जाउनि देउळासी
द्वारें सबंध उघडी नुघडेति त्यासी
आश्चर्य मानुनि करी स्तुति दीर्घवाणी
'हे आद्रिजे कमळजे तुळजे भवानी'

२४२

'राजा तुझा नवस घेउनि लाडवाडें
येतो सपौर जन कां जडलीं कवाडें
कांहीं असेल पडिली चुकि सेवनांतू
ते सांवरी करि दया वरदे जनां तूं'

२४३

हें आयकोनि मग आंतुनि बीरराशी
बोले म्हणे 'नवस रे फळला तुम्हांसी
देखूनि भाव तुमचा नियमासि आलें
मी या निशाचरपतीप्रति व्यक्त जालें'

२४४

'माझे परंतु कुळरूप कराळ आहे
तें देखतां तुम्हि छळाल जळाल पाहें

आधीं मला कळस फोडुनि देउळाचा
घा शुद्ध भोज्य मग लाभचि दर्शनाचा ' २४५

शार्दूलविक्रीडित

कामाख्या वदली म्हणूनि हरिखें तो अर्चनीं दाटला
आला पोट धरोनि धांवत पुरीं स्वामीपुढें बोलिला
तेणें तेचि घडी भरोनि दुरडी दुग्धें दधी कावडी
आला मंडित पौरभार नियमा स्थाना बहू तांतडी २४६

स्वागता

काढिला कळस देउळ्याचा
सोडिला नद त्यांत पयाचा
शर्करा नवनितें घृत जोडी
षड्रसामृत फळें शतकोडी २४७

मालिनी

पसरुनि मुख माजी भीम जो वैसलाहे
विविध रस विलासें सर्व घोटित आहे
अगणित पय प्याला बाणली चंड शक्ती
गरजुनि मग बोले ' सांग रे भावभक्ती ' २४८

' दरुशन तुम्हि आतां आंत या घ्या निवाडें '
त्वारितचि मग तेहीं मुक्त केलीं कवाडें

निशिचर सह राजा घेतसे दर्शनासी
पुरवधुसह राणी येत लोटांगणासी

२४९

इन्द्रवज्रा

ख्याता यका हो बळिया भिमाची
काया दधीचर्चित सर्व त्यांची
देवीपुढां मांडुनि आसनासी
पाठीसि आच्छादुनि अंबिकेसी

२५०

तो बैसला भांबड भूत भासे
मुद्रा बरी खेचरि लाविलीसे
राजा करी पूजन अर्चनासी
राणी वसे घेउनि अंकनासी

२५१

भुजंगप्रयात

मिळाली चमू भीम त्या राक्षसाची
पुढें आणिली दावणी पांडवांची
करी नग्न शस्त्रें उभे अष्टकोर्णीं
स्मरा रे स्मरा आपुला शीघ्र कोणी

२५२

इंद्रवज्रा

कुंती म्हणे ' एकाचि दानवारी
त्यावीण हें कोण निदान वारी

कां आसता स्वात्मज पांचवा रे
घेतां तुम्हांपासुनि पांडवां रे'

२५३

' वाचागळी हे कसि ईस ताडा
आधीं हिचे हाणुनि शीस पाडा '
हा शब्द तो कर्वतरूप आहे
पद्मावतीचा पति केवि साहे

२५४

शार्दूलविक्रीडित

मेरूचा खचला कडा कडकला कीं काळ वर्वाळला
मांदाराकटिं वासुकी रगडला तैसाचि बोभाडला
आरोळी फुटली दिशा दचकली उर्वीं तळीं^१ डोलली
शैलेंचीं खचलीं चमू उलथली कल्पांत कोल्हाळली २५५

अच्युत

एक राक्षस मूर्च्छित मेदिनी
एक ते पडिली शव होउनी
एक ते पळती जिव घेउनी
मुक्तली मग पांडव दावणी

२५६

खागता

मारिले अदृष्ट राक्षस पाही
लंघिल्या दुरदिशा उरल्याही

१ हअ. मु. दिग्मंडळी

घांतला क्रिमिर विक्रम खाणें
गाळिले नवस बाळक^१ राणें

२५७

अच्युत

राक्षसी बसल्या पळवेचिना
जाहल्या अचला चळवेचिना
कुंति मा गिरिमा यश घेतसे
जीवदान तथाप्रति देतसे

२५८

उपजाति (स्वागता + अच्युत)

धर्म पार्थ नकुळादिक बंधू
भेटला मग तथा बळसिंधू
लागले हरिचे गुण गावया
काय वर्णिल तें सुख काव्य^२ या

२५९

भुजंगप्रयात

असो भीमजाया मठांतून आली
त्वरें धर्मकौंतीपदीं लीन झाली
म्हणे धर्म ' वो आमुची द्वारका तूं
तुझा प्राणदाता पती तारका तूं '

२६०

१ हअ. बाळ करानें

२ ठ. सुख सावया

इन्द्रवज्रा

कामाख्य देवी मग पूजियेली
हेडंबिया देह विशाल केली
स्कंधासनीं कुंतिस घे प्रयाणा
पाचांसि देते भुजदंड याना

२६१

अमृतललिता

पुष्कर भेदुनि दुर्गम लंघुनि
घेउनि त्यांसि गृहाप्रति आली
वैसविली सदनीं मग धर्मपदा
पण दास्य करुंचि रिघाली
सद्गुणसागर भाव तिचा दृढ
देखुनि पांडव माय निवाली
यापरि ते क्रमिले दिसचार पुढें
कवि सांगकथा काशि जालीं

२६२

इन्द्रवंशा

हे भारती पावन आदि पर्विची
बोलोनि गेले ऋषिराज पूर्विची
तेणेंचि पंथें हरिदास जातसे
काशी प्रभूचे गुण गम्य गातसे

२६३

इति श्री द्रौपदी स्वयंवर विश्रान्ताध्याय चौथा ॥

सर्ग पांचवा

श्रीपरेशाय नमः ।

वसंततिलका

कुंती निगर्व सहदेव नकूळ जाणा
पद्मावती-वर तथा नर पार्थ राणा
साही जणांप्रति वनीं दिस घोर जाती
कंदें-मुळें दुमफळेंचि सदैव खाती

२६४

भुजंगप्रयात

वनीं शंखिणी डाकिनी काळ जाया
पिठें कांडिती लागती गीत गाया
गिरी गर्जती कांपती जीव नाना
मनों होय तो काळ कंटाळवाणा

२६५

वसंततिलका

राज्यार्थ सांप्रत वियोग तथा विभांडी
' निद्रा न ये निशिं निरंतर शोक मांडी
मी एक धर्म जगतीं बहु नांव जालें
हें काय कर्म मज टाकुनि घोर आलें '

२६६

द्रौ.स्व.७

‘ धेऊनिया निज करीं वनवास काठी
कां लागली अवदसा दिस-मास पाठीं
कां रुसला विसरला मज दीनबंधू
श्रीप्राणनाथ करुणामृत-तोय-सिंधू ’

२६७

स्वागता

‘ अन्न स्वप्न मजलागुनि जालें
वस्त्रदैन्य जननीप्रति आलें
धाकुटे अनुज हे द्वय माझे
यासि देखुनि सदा जिव दाझे ’

२६८

‘ भक्षितां दुमफळें तरुपाले
रक्तमांस सुकळें कृश जालें
पाजिती जळ मला मधरातीं
यांसि राक्षस झणीं वनिं खाती ’

२६९

‘ काय मी मुख जगीं मग दाऊं
शस्त्र घालुनि उरीं विष खाऊं
श्री दयाघन दयेतुनि गेला
पाळितो जग मला उबगेला ’

२७०

‘ अर्जुना त्यज गिरीवन सारें
सूटले मज वनीं भय वारें
विप्रवृत्ति विचरूं परदेशीं
प्राणदान मजला जरि देशी ’

२७२

सर्ग पांचवा

स्येनिवा

धर्म घाबिरा निरक्षुनी अती
पार्थ बोलिला निशाचरीप्रती
' आजि पावतो तूझा निजोदरीं
रक्षिलें वनांत माय तूं खरी '

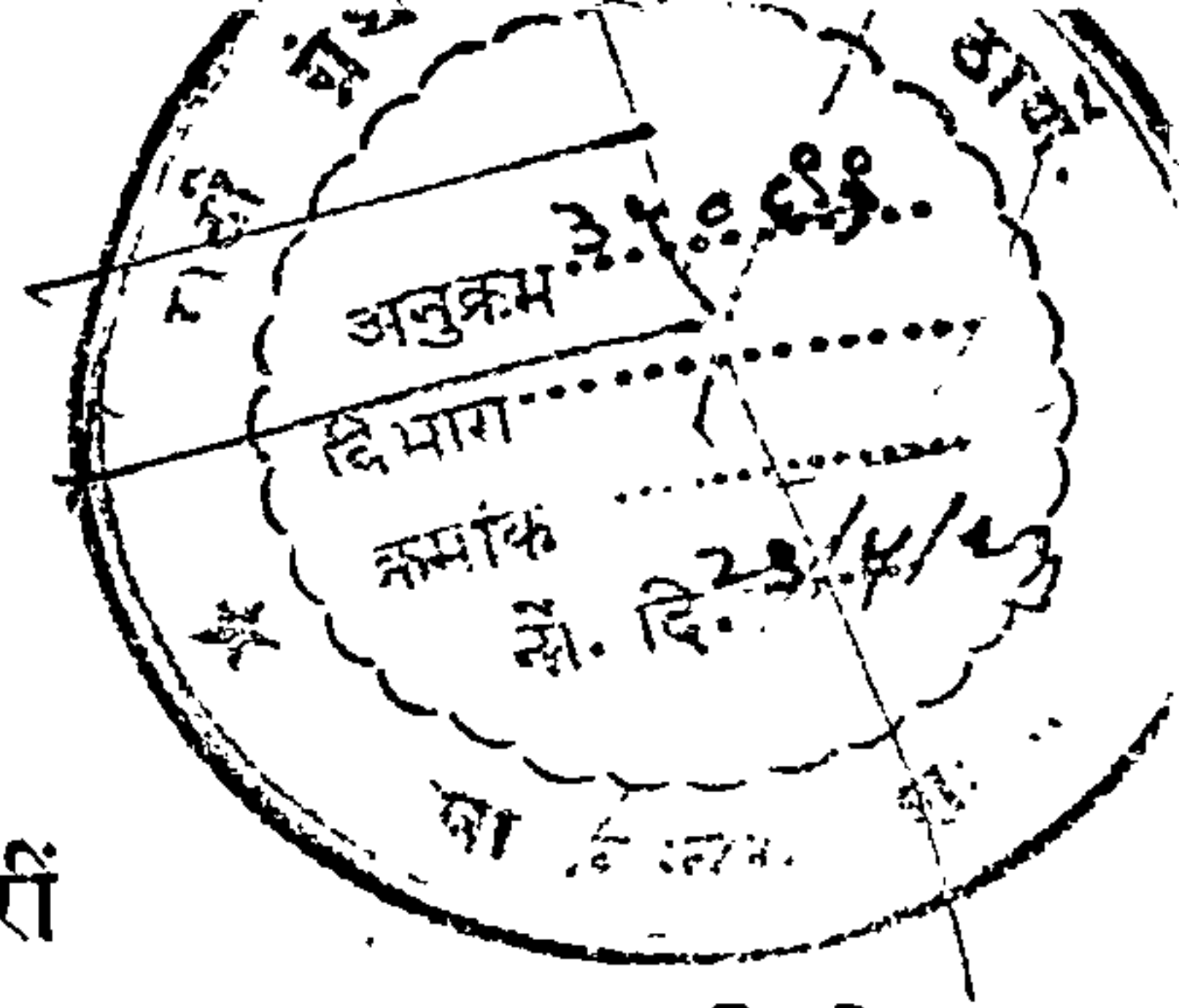
' कीर्त जाहली तूझी त्रिभूवनीं
घालि आमुतें नरांत नेउनी
जे पथीं बरें सुपौर देखिजे
भेटती भले सुखासि पाविजे '

स्वागता

बोलिली वचन राक्षसि पाहे
' एकचक्र नगरोत्तम आहे
एक राक्षस बळी परि तेथें
वागती सुजन ते पुरिपंथें '

' बांधली पुरजनांवारि पाळी
त्यासि भक्षित असे प्रतिकाळीं '
आइकोनि जग दंडक कार्नीं
भीमसेन वदला मग वाणी

' नेइ वो त्वरित त्याचि पुरासी
मी वधीन वनिं त्या असुरासी '

२७३

२७४

२७५

२७६

मानलें वचन तें सकळांसी
राक्षसी उपर बोलंवि त्यांसी

२७७

इन्द्रवेज्रा

पाचारिले राक्षस वेगवाडे
पाचांसि केले मग पंचघोडे
घेऊनियां आपण सासवेसी
व्योमीं उडाली सकळां जनासी

२७८

आली त्वरें त्या नगरदेशीं
कोमाइली ते उतरौनि त्यांसी
वियोगदुःखें बहु दाटताहे
श्रीधर्मराजा मग बोलताहे

२७९

स्वागता

‘ आमची परम तूं कुळदेवी
संपती सुफळ सुकृत ’ ठेवी
पुत्रराज बळिया तव कूशीं
राज्य स्थापिल महावन देशीं ’

२८०

‘ नाम पावन घटध्वज ठेवी
त्या सुखेंचि वन दुर्धर सेवी ’

कौंतिये कवळिली मग देहीं
 देतसे बहुत गौरव तेही
 पाय वंदुनि पुढां सकळांचे
 संचली उदरिं ते गगनाचे
 राक्षसी निजवनाप्रति गेली
 पौरवाट सजनीं धरियेली

इन्द्रवज्रा

विष्णुश्रवा ब्राह्मण ते पुरीसी
 आले तयाचे मग वोसरीसी
 वस्तीसि तेथें स्थळ जाण घेती
 भिक्षेसि चौघे नगरांत जाती

२८३

श्री धर्म कौंती असती विठारीं
 ते विप्रदारा करि शोक भारी
 हें काय जालें घरिं या द्विजाचे
 कौंती रिगाली भुवनीं तयाचे

२८४

विष्णुश्रवा विप्र सभाग्य साचा
 दंवश्रवा पुत्र पवित्र त्याचा
 स्त्री गौतमी आणिक पुत्रजाया
 चान्ही जणें मोकळिताति धाया

२८५

भुजंगप्रयात

वदे पुत्र जोडूनि हस्तांबुजासी
 ' मला स्वामियो द्या तुम्ही राक्षसासी '
 पतीचे पदीं स्त्री ससर्पेनि माथा
 म्हणे ' जी मला द्या तुम्ही प्राणनाथा ' २८६

वदे सुष्णका, ' आइका तातकासी
 त्यजा दुःख जी द्या मला राक्षसासी
 तुम्हांलागि कल्याण जी स्वामि जेव्हां
 सुनानंत होती समर्थांसि तेव्हां ' २८७

म्हणे विप्र ' म्यां काय आतां करावें
 स्वहस्तें तुम्हां केविं काळासि द्यावें
 कुटुंबेचि जाईन आतां वनासी
 रिपू खाउ आम्हां समस्तां जनांसी ' २८८

' कृपासागरा दीनबंधू दयाळा
 यदूनायका ' मायबापा मयाळा
 बहू रक्षिले दास त्वां दासपाळा
 बुडाला जर्गीं आजि कां विप्रमेळा ' २८९

उलंडे मही रूसला पद्मनाभी
 तदा कुंति मा बोलिली ' ना भि ना भी

असें काय तें वर्म सांगा दुखाचें
हरी कृष्ण सारील रे कल्प कैचें ' २१०

२१०
२१०

२१०
२१०

प्रती उत्तरा गौतमी देत जाये
म्हणे ' काय सांगूं महादुःख माये
वनीं एक तो राक्षसू नांदताये
असे आजि तो आमुचा काळ पाहे ' २११

' तया भोजना मानवी सर्वकाळीं
सपक्वान्न गाडा भरी म्हैस जाळी
पुरामाजिं त्याची फिरे नित्य पाळी
असे आमुची आजि कर्मीं दिवाळी ' २१२

' मुळीं चारि आम्ही असो वो हिताचीं
पती पुत्र मी आणि दारा सुताची
तया कोण देऊं करूं काय गंगे
असें कर्म ठेलें उभें वर्म भंगें ' २१३

इन्द्रवज्रा

कुंती म्हणे ' पांच सुपुत्र मातें
देईन एकाप्रति पालटातें
आहे क्षुधा फार परंतु त्यासी
वेगीं करा पर्वत अन्नराशी ' २१४

२१४

बोलोनि आली निज-पुत्र ठाया
सांगे कथा सर्व निगर्व-राया
'इयां दीधला बल्लव विप्र-काजा'
बोले तथास्तू मग धर्मराजा

२९५

मालिनी

परम सुख पहा हो वर्तलें विप्रधामीं
प्रचुर वधु मिळाल्या लागल्या पाक कार्मीं
दिनमणि उगवे तों अंगणीं अन्नराशी
गिरिवर सम केला जाणवीलें त्यासी

२९६

धरुनि वडिल आज्ञा मस्तकीं भीमराणा
त्वारितचि मग गेला ब्रह्मधामासि जाणा
महितळिं पटिशाले ताडिली कोपरानें
प्रभव करुनि गर्ता बैसला चंडमानें

२९७

पंचचामर

शतावधादि बायका पवित्र विप्रनायका
समग्र अन्न आइका त्यासि वाढिती यका
फिरौनि पाहती पळें रितेंचि देखती तळें
सर्वेंचि धांवती बळें जसी उठावलीं दळें

२९८

घृतादि शर्करोदन्या पवित्र पोळिया पुन्या
घडीत धारिया बन्या मधू सगर्भ सांजुन्या

करुनि भात पर्वडी विशेष वाढिती कढी
परंतु काय तो गडी, पुरे म्हणेल ते घडी

२९९

स्रग्विणी

भक्षुनी सर्वही अन्नराशी निकी
पाहुं जों लागला कां न ये आणिकी
भ्यालि या देखुनी विप्रदारा पहा
काय हा राक्षसू तोचि आला गृहा

३००

उपजाति (द्रुतपदा + द्रुतविलंबित)

झाणिं निवेदिल महामुखिं आम्हां
खरकल्या मग हळूहळू रामा
द्विजपतीसह कंपिन भेउनी
घरधनी विनवी कर जोडुनी

३०१

स्वागता

‘ स्वामिया मुनिवरा बळि मेरू
संपला सकळ पाक पसारू
ठेविला वरि तया असुरासी ’
आणि सत्वर म्हणे बळिराशी

३०२

उपजाति (स्वागता + अच्युत)

‘ तो रिपू मज निवेदिल जेव्हां
त्या समोदरिंचि जाइल तेव्हां

अन्न जें हिरवें सिरवें घरीं
आणि आसल तें मज वोगरी '

३०३

स्वागता

काढिलीं द्विजवरें मग पेवें
भक्षिलीं मग वृकोदर देवें
हर्भरे तिळ गहूं गुळ दाळी
मूग माष मसुरा मठ साळी

३०४

ऊठला मुनि तसाचि भुकेला
रांजणीं जळ बरा मग प्याला
ब्राह्मणाप्रति म्हणे द्विज शेषा
पाठवी मज अरी-वनदेशा

३०५

भुजंगप्रयात

भरी विप्र गाडा घरीं आणिकाचें
तया जुंतिले चंड म्हैसे बळचे
धुरे बैसला पाळि पावे तळ्याची
असे वस्ति जेथें तया राक्षसाची

३०६

प्रतापी बळी तोंडिया नाम त्याचें
जगद्भक्षकू शैलसें देह ज्याचें
मुखीं सूळ दंतावळि काळ दाढा
वपू काळरूपी रिपू घोर गाढा

३०७

क्षुधें पीडिला तो उभा मार्ग पाहे
तदा गाडियासी त्वरें देखताहे
रचौनी पुन्या कर्तळीं भीम झेली
तया दाखवोनी मुखाभाजिं घाली

३०८

वरी वाकुल्या दाखवी वामहस्तें
असे देखतां धांविजे राणमस्तें
बळें सुष्टि मानेवरी घाव हाणे
बळी खाय तैसाचि जाणे न जाणे

३०९

इन्द्रवज्रा

लाता बुक्या राक्षसु देत जाये
तो भक्षितां अन्न परी न राहे
खाऊनि गेला सकळीक जेव्हां
कोपाग्नि जाला बळि भीम तेव्हां

३१०

शिखरिणी

सिहीनादे वायोसुत गरजला घोर घनता
उडौनी आकाशीं हृदयिं रिपु हाणी पदलता
शचीकांतें जैसा अचळ उरिं वज्र प्रहरिला
तसा घायें वर्मी वनपति उलंडोनि पडिला

३११

तया मूर्च्छा आली नगवत निजैला महितळीं
त्यजूनी त्या पाळीवरि उतरला पंडुज बळी

कर प्रक्षाळूनी प्रचुर जळ प्यालंजुळवरी
तदा जाला पाहे रजनिचर तो सावध वरी ३१२

शार्दूलविक्रींडित

दावाग्नी घृत शिंपिला कडकला कीं काळ वर्वाळला
कीं तो न्याळ महाफणी गिरिवनीं पुच्छासनीं ताडिला
तैसा राक्षस कोपला रणमहीं युद्धाप्रती ठाकला
आला भीम वरी तयाप्रति कसें तो तोडिया बोलिला ३१३

भुजंगप्रयात

‘ अरे मानवा मश्यका मंदबुद्धी
वनामाजिं आलासि तूं मृत्युशुद्धी
करोनी दिली धीट त्वां लात मातें
तरी काय तूं वांचसी काळहातें ’ ३१४

म्हणे भीम ‘ रे राक्षसा रानमस्ता
जगत्रासिया पापरूपा प्रशस्ता
बहू भक्षिले लोक त्वां पापबुद्धी
परी मृत्यु आला तुझा अंतशुद्धी ३१५

असें बोलतां मुष्टिघातें बळानें
रणीं भीम हाणीतला राक्षसानें
रिपू घाव घेऊनि अंगीं स्वकस्ते
उरीं तोंडिया ताडिला वामहस्ते ३१६

स्वगिणी

पेटले दोघही घोर द्वंद्वासले
हाणिती घाव ते एकमेकां बळें
फोडिती चंडहाका महा-संगरीं
व्योम कांपे तळीं भूमिका थर्थरी

३१७

इन्द्रवज्रा

हस्ती हरीसा परि भीम पाहे
साधी तयासा जगिं कोण आहे
बंधू वरी धर्म जयासि साहे
तें कामही पुण्य परार्थ आहे

३१८

स्वागता

आणिलें मग तळीं असुरातें
फोडिलें हृदय कोपरघातें
वाहिलें रुधिर भूवरि कैसें
प्रेतसाळ पडिलें गिरि ऐसें

३१९

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

टाकुनी तळयावरि त्याजला
गाडियावरि भीम विराजला
हाकिले कर उभारुनि म्हैसे
देखती सकळ पौरिक कैसे

३२०

इन्द्रवज्रा

पंचारत्या घेउनि पौर-जाया
वोवाळिती त्याप्रति भीमराया
आनंद तेथें बहुसाल झाला
त्या पौरिंचा धावुनि राव आला

३२१

तो भेटला भीम निर्गर्व देवा
राजा करी येउनि धर्म सेवा
वंदूनि माथां चरणांबुजासि
केली पुढें कांचन-रत्नराशी

३२२

स्वागता

‘ घातलें नगर हें सुखसाई
काय होइन तुझें उतराई
हें सुवर्ण धन तें तुज काई
अंगिकार करिजे ’ धरिं पायीं

३२३

द्रव्य काय करणें तपसासी
वांटिलें सकळ विप्रजनांसी
‘ आमचेनि जागिं कोण निवालें
भाग्य हें बहु फळाप्रति आलें ’

३२४

शार्दूलविक्रीडित

धर्माचीं वचनें परीसुनि पुरस्वामी सुखें दाटला
गेला वंदुनि पाय भूप मग तो विष्णुश्रवा ऊठला

पांची पांडव भोजनीं वसविले दिव्यान्न विस्तारिलें
कुंतीपूजन गौतमी-गृहपती संयुक्त संपादिलें

३२५

केले आदर मान जाण वरवे संतोषली साजण
बोले बैसुनि विप्र काय मग तो विष्णुश्रवा आपण
' जी जी पुण्यपरायणा मुनिवरा देवा जगत्कामिया
हा सत्कार परोपकार नगरा भीमार्जिला स्वामिया '

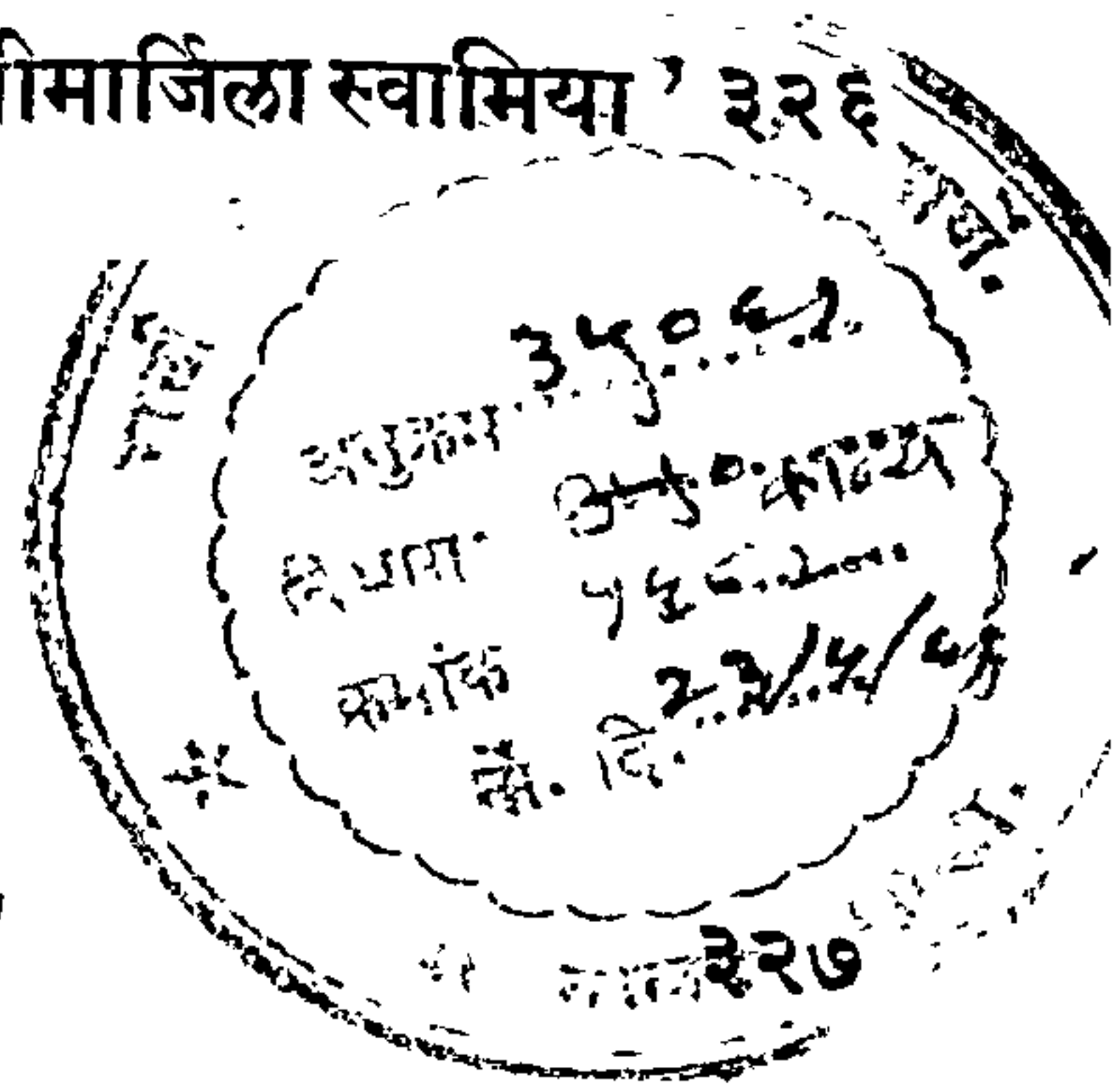
३२६

अच्युत

' पाडिला पुरकंटक पातकी
पंथ-पाडक तापस घातकी
आजि सर्व जनां सुख वाटलें
घोर जन्म जरा जळ आटलें '

बोलिला मग धर्म कसें तया
' पुण्य हें तुमचें द्विजराजिया
कोण मारिल जी कवणाप्रती
धर्म हे तुमचे प्रबळावती '

३२८

भुजंगप्रयात

' असो आमचें दैव गा विप्रराया
तुम्हां भेटलों जोडली सौख्यछाया
सभाग्यें तुझी पावलों धर्मशाळा
सुखी जाहलों अन्नदानें दयाळा '

३२९

अमृतललिता

‘ फार गुरू श्रमलों भ्रमतां वनिं
 रूक्ष फळें विटलों बहु खातां
 दुर्धर दुःख किती म्हणुं सांगन
 एक तुम्हां पुसणें मज आतां
 पुण्य पवित्र परायण देश
 जनोत्तम राव पुरोत्तम जागा
 कंठल हा सकुटुंब कुकाळ
 असें मज लागुनि सुस्थळ सांगा ’

३३०

वसंततिलका

त्यानंतरें द्विजपती गुज बोलताहे
 ‘ पांचाळ देश कुसुमावति पूर आहे
 तेथें प्रजाजन सुखी चिरकाळ पाहे
 वर्ते दया विविध तापस धर्म लाहे ’

३३१

‘ तो राव द्रौपद भला जगतींत आहे
 विख्यात ख्यात जगतीं यश कीर्ति लाहे
 कन्या तयासि दुपदी गुणरूपराशी
 होता निचिंत नृप नेमुनि अर्जुनासी ’

३३२

‘ तें पंडुराज-कुळ अग्निं अहाळियेलें
 लाक्षागृहीं अकळ कौरविं जाळियेलें

तें दुःख थोर दुपदें मनिं मानियेलें
द्वारावती हरिसि जाउनि आणियेलें ' ३३३

' आतां नरेंद्र मिनलेति समस्त तेथें
इंद्रादि देव वरुणादिकु सर्व जेथें
राजा करौनि बसला पण पूर्व-साक्षी
भेदील त्या वरिल ते नव पंकजाक्षी ' ३३४

' जावें अगत्य तुम्हि ठाकुनि सैवरासी
होईल माधवसुदर्शन लाभराशी
इच्छा मिळेल धन अन्न वऱ्हाडधामीं
जातों मिळौनि सहनागर विप्र आम्ही ' ३३५

कामदा

ऐकतां असे धर्म तोषला
फाल्गुनाकडे पाहुं लागला
हर्ष तो भरे श्रीधनुर्धरा
स्वामि जाइजे शीघ्र सैवरा ३३६

मन्द्राक्रान्ता

राहो आतां वचन वचनें वाढतो ग्रंथराशी
रात्रीं तेथें क्रमुनि मग ते चालिले सैवरासी
आली भेटी निकट हरिची त्या सुखा वर्णुं काये
वाहे लोकीं अवचितसुता नंदपोटीं न माये ३३७

॥ इति श्री द्रौपदी सैवर विश्रान्ताध्याय पांचवा संपूर्णमस्तु ॥

द्रौ. स्व. ८

सर्ग सहावा

श्रीकृष्णाय नमः ।

भुजंगप्रयात

निशांतीं दिशा रंगली पूर्व साची
सहित् माय ते चालिले बंधु पांची
तळ्याची पुढें वेंघळे पाळि पंक्ती
अकस्मात तेथें पडे तेज दीप्ति

३३८

वरीं पांडवीं पाहिलें पुष्करासी
तदा देखिलें व्यास योगेश्वरासी
त्वरें घालिती सर्व लोटांगणासी
ऋषी पावला भेटला साजनांसी

३३९

म्हणे धर्म ' जी श्रीमुनी शीण गेला
बहूतां दिसां आजि सांभाळ केला
समर्थू धनी ज्यासि ये पृथिवमार्जीं
पुसें मी तुम्हां त्यांसि हे कष्ट कां जी '

३४०

वदे व्यास ' धर्मा कळे वर्म कांहीं
अरे सार कष्टाविना आन नाहीं

फळें गोड येतील या कष्टवृक्षा
परस्तूत जा रे महा लाभ लक्षा '

३४१

' कृपासागराची कृपा भीम व्हावी
पुढां जे मिळे वस्तु वांटूनि घ्यावी '
असें बोलुनी दिव्य देही तपस्वी
नभीं गुप्त झाला रवी-रंगरश्मी

३४२

शिखरिणी

सुखें पांची बंधू जयजय गुरू बोलुनि पहा
सुखें ते पांचाळा त्वरित चरणीं चालति महा
बहू वेगें जाती गिरिवरवनें लंघित गती
सुखी जाले गोदावरि तट पुढें देखुनि अती

• ३४३

शुचि स्नानें तेथें करुनि करिती पावन फळें
पुढें आली रात्री निविड नभ झालें तम वळें
स्निहाळीं जीं काष्ठें सरळ सरळी आणुनि बरीं
बळी भीमें मोळी करुनि धरिली उत्तर करीं

३४४

इन्द्रवज्रा

अग्नी दिलहा लावुनि काष्ठभाळा
तेजाळल्या सर्व दिशा विशाळा
सव्यैक पाणी दुम घेत आहे
स्कंधावरी घेउनि चालताहे

३४५

चाले बळें गौतमि-कांठकांठीं
पाचीं जणें धांवत पाठपाठीं
गंधर्व चित्रांगद नाम ज्याचें
मार्गींचि होतें अवसान त्याचें

३४६

वसंततिलका

तंबू प्रचंड तटिं देउनि तेजराशी
गंगाजळीं क्रिडतसे निज राणियांसीं
होती अव्यग्र^१ भवतीं अति भीमसेना
ते मेटवीर मग हाकित भीमसेना

३४७

भुजंगप्रयात

‘ तुम्ही कोण उल्लेसि घेऊनि येतां
सरा रे सरा रे मरूं कां पहातां ’
असें आयकौनि बळी भीमराणा
म्हणे ‘ शीघ्र तुम्हीचि कां रे सराना ’

३४८

‘ दुजें अस्त्र वेगें करा ऊचला रे
करा ना तरी मृत्यु निर्माणला रे ’
असें बोलतां धांवले दिव्य देही
गदा मूसळीं ताडिला भीम पाही

३४९

वपू वज्र त्याची न भंगे न भागे
बळी तो दुमें सर्व झोडोंचि लागे

१ ‘ व्य ’ आघातरहित उच्चार

किती पाडिले गर्व गंधर्व गाढे
पळाले किती लागले स्वर्ग वाटे

३५०

विभांडोनि सेना क्षणामाजिं तेथें
अकस्मात आला रिपू मुख्य जेथें
धनुर्बाण घेऊनियां चित्रसेना-
वरी वेंघला देखिलें भीमसेना

३५१

इषू सज्जितां पंडुजें वृक्ष हाला
नभीं वक्र होऊनि वैरी उडाला
वरी राहुनी लक्षिले पंच दृष्टी
करूं लागला माधवी बाणवृष्टी

३५२

असें देखतां धर्म धारिष्ट गेलें
महासंकटीं अर्जुनें काय केलें
करीं घेउनी दीप्त उल्का तयानें
वरी अग्नि आव्हानिला मंत्रवाणें

३५३

स्वागता

सूटली मग करीहुनि उल्का
लागली कडकडूं करूं कल्का
तेज अष्टहि दिशांवारि गेलें
व्योम अग्निमय होउनि ठेलें

३५४

दीपले मग नभीं रिपु-डोळे
लागतां हृदय पावक पोळे
अग्निचक्र भवतें करि वृष्टी
आहळौनि पडिला मग सृष्टीं

३५५

भीम धांडुनि तया धरि पार्यीं
वर्तलें तव तिये क्षणिं कार्यीं
त्याचिया जळविलासिनि जाया
चंचळाद्भुत विजूवत काया

३५६

भुजंगप्रयात

त्वरें पावल्या लागल्या धर्मपार्यीं
पती वांचवी तू चुडेदान देई
भवंडी नभीं भीम त्या ताडनासी
तदा बोलिला धर्म 'रे राख यासी'

३५७

तसा राखिला हात हो भीमसेनें
पुढां वंदिला धर्म त्या चित्रसेनें
स्तुती तो करी हात जोडोनि तेथें
तुम्ही कोण हो श्रीमहावीर येथें

३५८

म्हणे पार्थ 'गंधर्वदेवावधारीं
असों विप्र आम्ही व्रती ब्रह्मचारी

तुला दंडिलें थोर अन्याय झाला
तुझे नांव आतां निवेदी आम्हांला '

३५९

शार्दूलविक्रीडित

श्रीगधर्व निजाभिधान वदला चित्रांगदू हो बुधा
साधीसा मज अर्जुनाविण महीं नाहीं प्रतापी दुजा
बोले धर्म " यथार्थ शब्द सखया त्वां भाव जाणीतला
आम्ही पांडव " बोलतांचि चरणीं चित्रांगदू लागला ३६०

श्येनिका

क्षेम दीधलें तथा युधिष्ठिरें
सौख्य मानिलें बहूत निर्जरें
धन्य मी म्हणे जगत्रयीं भला
स्वामिलाभ हा अपूर्व जोडला

३६१

कामदा

कोण हे स्थिती कोणत्या स्थळा
जातसां तुम्ही काय औकळा
सांगुनी कथा सर्व त्या सुरा
जातसों म्हणे धर्म सैवरा

३६२

इन्द्रवज्रा

चित्रांगदू उत्तर देत आहे
तातें तियेच्या पण सारिलाहे

भेदील हा फाल्गुन एक त्यासी
मी चाक्षुषी देइन मंत्र यासी

३६३

वसंततिलका

आज्ञा निगर्व-नृप सत्वर देत आहे
पार्थासि मंत्र मग तो उपदेशिताहे
होईल तैल सह शीतळ जाय येणें
बिंबेल मीन पण भेदुनि सिद्धि तेणें

३६४

आणीक एक चरितार्थ अपूर्व आहे
मंत्रोनि बाण रणिं सोडुनि वीर्य पाहें
होती असंख्य शरराजि नभीं न माती
तेणें अमित्रगण भंगुनि सर्व जाती

३६५

इन्द्रवज्रा

आनंद जाला मग अर्जुनासी
तूं आमुचा षष्ठम बंधु होसी
सांगे प्रसंगें मज कार्य तेणें
काहीं तरी होय उतीर्ण जेणें

३६६

भुजंगप्रयात

दिल्हा मंत्र अग्नी तथा सज्जनासी
असो चाक्षुषी लाधली अर्जुनासी

बिडारासि नेऊनिया पांडवांसी
अती आदरें गौरवीतो तयांसी

३६७

इन्द्रवज्रा

येरू म्हणे ' सर्व रमानिवासें
संपूर्ण केले मज दिव्य वासें
आर्तिक लागे परि या मनातें
घावा तुम्ही पावक मंत्र मातें '

३६८

मंद्राक्रांता

केले त्याचें अतिथ अतिसें भोजनें भोग नाना
वस्त्रें रत्नें कटिं मनगटीं भूषणें दिव्य नाना
ऐशी रात्री सुखद सरिता लोटली पांडवांसी
प्रातःकाळीं गमन वहनीं बैसवीलें तयांसी

३६९.

शार्दूलविक्रीडित

इच्छाज्ञा दिधली तसें उपवले तें यान दिव्यांवरीं
घंटा वाजत चालिलें घणघणा पांचाल देशावरी
गंधर्वेश्वर मिर्वला सहचमू गाती पुढें अप्सरा
राजा धर्म संबंधु लक्षित असे द्वीपांतरा सागरा

३७०

स्वागता

देखिलें नगर त्या द्रुपदाचें
काव वर्णन कसें करूं त्याचें

रत्नगर्भ कनकोत्तम-राशी
ऊर्ध्वरंग उजळी गगनासी

३७१

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

आंत कृष्ण-विभा घन-सावळी
वोप दे चरिया वरि पीवळी
थोर मान चढला द्रुपदासी
मीनले त्रिभुवनोदरवासी

३७२

वसंततिलका

यानासनीं वसुनि पांडव येत होते
जाले तटस्थ गगनीं मग सर्व हो ते
देखोनि काम कुसुमावति राजधानी
बोले निर्गर्व अनुजाप्रति काय वाणी

३७३

भुजंगप्रयात

पहा रे पहा शक्र-शालिचिवाणी
दुजी हे महीमस्तकीं राजधानी
वनश्याम शौरी सखा येथ आहे
कृपे भेटि देईल आम्हांसि पाहे

३७४

मालती

उतरुनि मग धात्रीं यान चित्रांगदाने
बहु हित शिकवीले पांडवांलागिं तेणे

नमन करुनि त्यासी धर्मराजा निघाला
उपवुनि^१ मग येरू यानपंक्ती मिळाला

३७५

इन्द्रवज्रा

‘गंधर्वदेवा परमस्नेहाळा
येथेंचि आम्हां उतरी मयाळा
जातां प्रतिष्ठें नगरांत पाहे
होईल चर्चा प्रभुला न साहे^२’

३७६

रथोद्धता

पांडवीं नगर सेविलें बरें
सुंदरें परम मंदिरें घरें
पातले मग कुलाल भूवना
मानलें स्थळ निरीक्षितां मना

३७७

धांवला परम साळई सुखें
वंदिले चरण बोलिला सुखें
‘आजि मी सधन जी द्विजोत्तमा
योग्य हा निज निवास हो तुम्हां’

३७८

इन्द्रवज्रा

केला बहूतादर साळियानें
धाईल कैसा परि भीम त्यानें

१ ह. उपमुविवरि, १ हअ. नृपवर. २ हअ. मध्ये हा श्लोक नाही.

आणीक येथें मुनि बोलियेला
मुद्रा हरी देउनि त्यासि गेला

३७९

ते मुद्रिका घेउनि भीम कैसा
पौरीं भ्रमे सारित नेम ऐसा
घालील जो भोजन पूर्ण मातें
हे मुद्रिका देइन मी तयातें

३८०

वसंततिलका

होती अमोल परि ते यदुराजमुद्रा
गेला प्रभोवत पुरीं नृप-मंत्रिभद्रा
भक्षाल अन्न किति जी तुम्हि भूमि देवा
द्या मुद्रिका सदानिं जा मनमान जेवा

३८१

शार्दूलभिक्रीडित

हातीं भीम धरुनि सेवक
जनीं तो मांडवा आणिला
जेथें या भुवनत्रया नृपवरें
होतान्न पाकार्जिला
तो बैसोनि निचिंत
आमृतहरें सर्वें निसंतानिला
घालानाणिक कां म्हणौनि
सकळां क्रोधं वदों लागला

३८२

अमृतललिता

रांधवना सुटला पळ सर्वहि
 मंत्रिपदाप्रति धांवत आले
 धाडुनि कोण तुम्हीं दिधला अरि
 मंदिरिं अन्नगिरीचि निमाले
 पाठिंचि येउनियां वरकोदर
 त्यासि म्हणे ' गुण गौरवमुद्रा
 व्यर्थ तुझा पण धाडचिना मन
 जाइन मी धरिं दे निज मुद्रा '

३८३

स्रग्विणी

' आग लागो तुझ्या काळपोटावरी
 अन्नमांदार त्वां घातलें ऊदरीं
 मुद्रिका ही कशी मागसी ताडुनी
 यासि घाला गृहा बाहिरी पीडुनी '

३८४

लोटिजे त्यासि त्या सर्व कामारकीं
 काय लोटेल तो पर्वताकार कीं
 राग आला तया ताडिले सर्वही
 लोळती बस्तसे भोवतालीं महीं

३८५

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

जाहला कळका कळ वाढली
 हाक लग्न घरीं सुरवाडली

कृष्ण येउनि तयार्पवि मुद्रा
भीम जाय मग सैन्य-समुद्रा

३८६

स्रग्विणी

कौरवांचे दळीं जाउनी एकला
एक तंबू तयानें समुत्पाटिला
चंड ग्रंथी तयाची करौनी पहा
जाय भिक्षाटणालागिं ग्रामीं महा

३८७

दीधलें दुःख त्या पूरलोकां अती
अन्न आकर्षिलें कोण जाणो किती
घातले नेउनी सर्व गंगोदकीं
अर्पिलें अन्न तें कच्छमुच्छादिकीं

३८८

स्वागता

ठाकला उपरि तो निजधामा
साळयाप्रति म्हणे ' अजि मामा
मी फिरेंचि जरि व्यर्थ रिकामा
लाविजे मज तुम्ही तरि कामा '

३८९

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

सत्कुलाल वदे जिविंच्या गुजा
' पाहिजे मृतिका मज हो द्विजा '

दोन पेंड गिरि घेउनि आला
साळई विभव रेखुनि भ्याला

३९०

इन्द्रवज्रा

आसो असें भीमचरित्र पाह
तें सांगतां कौतुक फार आहे
रात्रीं क्रमूनी मग ते निवासीं
ते चालिले पांडव मंडपासी

३९१

चित्रांगदें चित्रविचित्र वस्त्रें
होतीं दिलीं भूषणयुक्त मित्रें
केळोत्रमाळा कटि ढाळ वाणी
मुद्रा करीं कुंडलजोड कर्णीं

३९२

उपजाति (स्वागता + रथोद्धता)

लाविले मन त्रिपुंड मस्तकीं
चालिले धरुनि दंड हस्तकीं
दिव्य ते द्विजविराज राजती
वंदनें नगरलोक घालिती

३९३

भुजंगप्रयात

उभा मंडपा अंगणीं सैन्यासिंधू
मध्ये वाजती घोर वाद्यें प्रसिद्धू

पुढें कांबिकांच्या उभ्या भीमथाटी
असो आंत जाली जगत्रैक दाटी

३९४

वसंततिलका

देखौनि विप्र जनपावन खेदहारी
ते घालिती नमन कांचन-दंडधारी
केला प्रवेश विधिवेश विराजमाने
जाले सुखी कनक मंडप देखिल्यानें

३९५

शिखरिणी

कृपासिंधू भद्रासनिं मिरवला सन्मुख पहा
निरक्षौनी पंडूसुत हरुषले मंगळ महा
वनामध्ये होते भ्रमण करितां क्लेश भरले
दयाब्धी तो दृष्टी प्रकट पडतां सर्व हरले

३९६

शार्दूलविक्रीडित

पांची पांडव देखतांचि नयनीं जाला सुखी श्रीहरी
भद्रीं होय उभा प्रहास्य वदनें वद्धांजुळी त्यां करी
आशीर्वाद हरीसि देउनि पुढां पांची उभे राहिले
देवें दाउनि विप्रमंडळ तयां बैसा खुणावीयलें

३९७

रथोद्धता

चालिले द्विज सभेसि लक्षुनी
देखती सकळ विप्र लोचनीं

बोलती दुपद धन्य ये मही
पातले द्विज पवित्र पांचही

३९८

एक हा मुसळ कंद भासतो
लक्षणीं परम उग्र दीसतो
ठाव याप्रति करा त्वरा गती
नातरी करिल हा कळीप्रती

३९९

भुजंगप्रयात

असो पांचही बैसले ब्रह्ममेळीं
प्रभू उद्धवा गुह्य सांगे समूळीं
पाहा पैल ते बैसले बंधु पांची
मती मंद झाली तया उद्धवाची

४००

शार्दूलविक्रीडित

ते पंडूसुत तेचि सर्व जगतीं
कां नोळखीले तिहीं
हा भावार्थ अपूर्व भासत असे
आक्षेपिलें श्रोतिंही
वक्ता प्रार्थि म्हणे चराचर कला
सूत्रें हरी खेळवी
चक्षू आंतिल बाहुल्या निज करीं
दोरी धरी नाचवी

४०१

रात्रीं उल्क उजेडतो दिनपुढीं
 अंधार तैं भासवी
 तो जैं गुप्त करील पांडव जर्गीं
 तैं कोण हो दाखवी
 ऐसैं उत्तर आयकोनि सुजनीं
 आश्वासियेला कवी
 जाला प्रश्न पवित्र हेत पुरला
 आतां कथा चालवी

४०२

भुजंगप्रयात

कृपासागरा फार संतोष वाटे
 सदानंद तो. माजि आनंद दाटे
 पुढें राजपुत्रांसि देखौनि पाहे
 सुखें डोलतू बोलतू गोड आहे

४०३

अच्युत

रूपसा नळजा नृप-नंदना
 तान्हया तनुजा गुणवर्धना
 क्षेत्रिया अदटा अरिमर्दना
 जाय सत्वर मंदिर मंडना

४०४

स्वागता

आत्मसैन्य सरिसे सह घेई
 थोर थोर कुकुरादिक नेई

भूषणें द्रुपदजे प्रति देई
 मंडपा त्वरित घेउनि येई
 भोंवते कटकदुर्ग रचावें
 सावधान पथिं वा बहु यावें
 गोड गोड वदले करुणाब्धी
 ते पुरेश-तनया सुखवाधी

२५०५
 १८

४०५ ३३१५१५

४०६

मालिनी

तर तर तर देहीं रोम रंचीत जाला
 थर थर मग कांपे कंठ दाटोनि आला
 ढळ ढळ ढळ नेत्रीं लोटलें पुण्य पाणी
 वचनहि वदवेना कोण जोडील पाणी

४०७

वसंततिलका

सारांश कृष्ण-चरणीं निज मस्तकाला
 ठेऊनि राजकुमरू निघताचि जाला
 सेना समुद्रसरिसा घनसा विराजे
 जाले रथारूढ यदू नर-इंद्र राजे
 वाजांतरें, मृदुतरें गजरें निघालीं
 छत्रें ध्वजावारि घटा घनदाट जालीं
 आतां नमूनि द्रुपदीं कुळ-धर्म-राशी
 शृंगार वर्णन करी हरिदास काशी

४०८

४०९

॥ इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग सहावा संपूर्णमस्तु ॥

सर्ग ७ वा

श्रीकृष्णाय नमः

स्वागता

राजदुर्ग खचित प्रमयाचे
द्वार फार विकराळ तयाचें
देखिलें दुपद राजकुमारें
ठेविलें^१ कटक बाहिरि सारें

४१०

द्रुतविलंबित

भितरिं जाउनिया नृप-नंदनें
विनविली जननी कर-वंदनें
दुपदि बाइसि वो करुणा घनें
सभेसि आणविली सह भूषणें

४११

शार्दूलविक्रीडित

‘शृंगारासि करा

त्वरा विधिवरा पाचारित्या सुंदरा

१. हअ ठाकिलें.

लाभा-लाभ बरा विलंब न करा

वेगीं सुहृताचरां

तिष्ठे मंडपिं या

दयाळ समया वांछा यदूराजिया

आलें^१ सैन्य पयाळ

या सम उभें द्वारीं वधू न्यावया

स्रग्धरा

ऐशी हे पुत्रवाणी सुखद निजसुखें

शोभनाची शिराणी

प्रेमें कर्णोनि कार्णीं प्रमुदित हरुषें

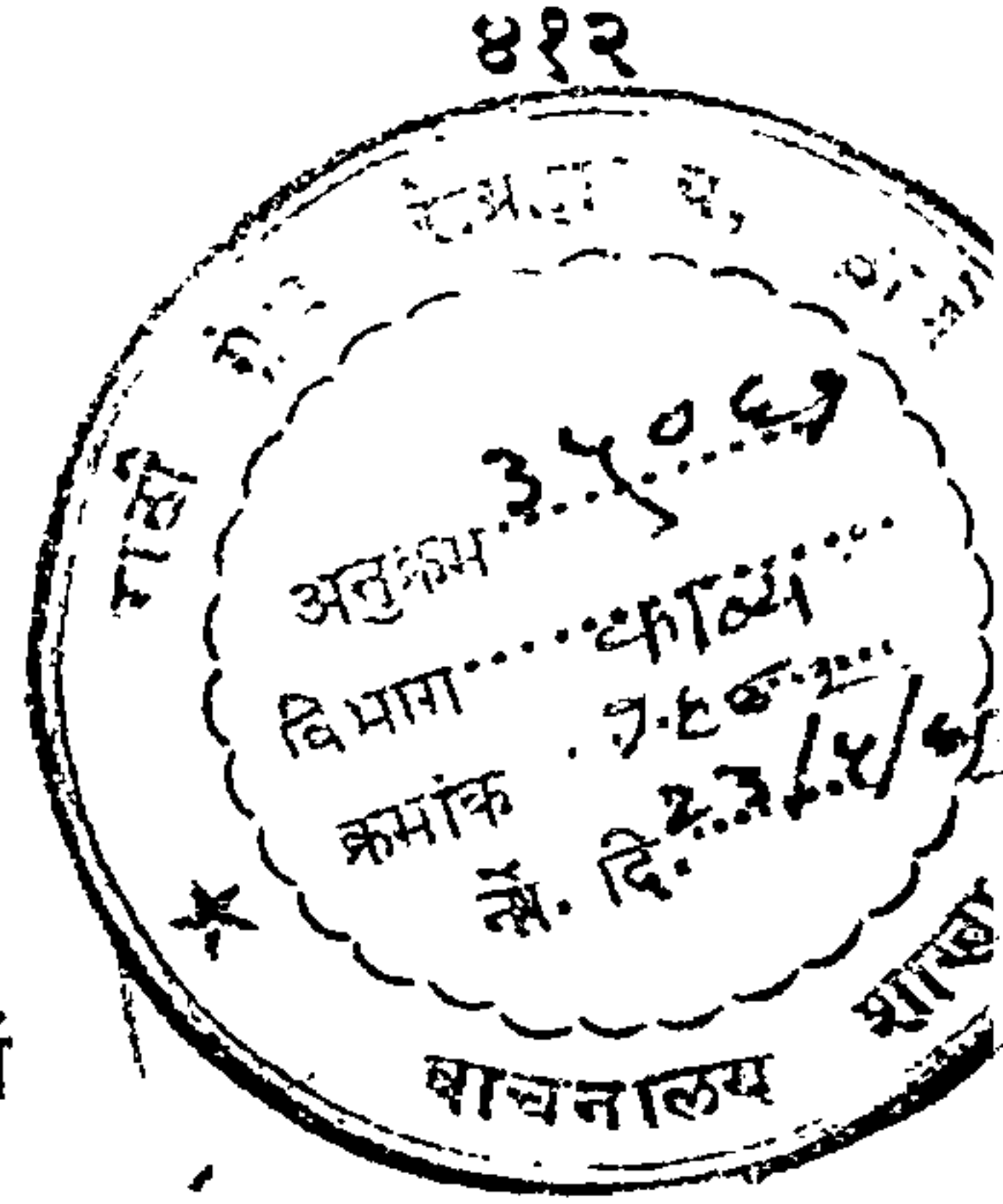
दाटली पूर्ण राणी

‘सारा गे उष्ण पाणी मृग-मद-उटणीं

तेलवा रत्नन्हाणीं

आणा माजी भवानी अनळ कमळिणी

तारका माव तान्ही’

इन्द्रवज्रा

प्रौढा, प्रगल्भा, अबला नि बाळा

मुग्धानुपम्या सगुणा सुढाळा

सुवासिनी बाह्याणि कामरेखा

रामा मिळाल्या करि कोण लेखा

४१३

४१४

१ हअ. आलें सैन्यकसैन्यपाळ समई द्वारीं वधू न्यावया

अमृतललिता

घेउनियां सखिया सरिइया
 उपरी वरि सुंदरि खेळत होती
 जाउनियां वनिता कडियेवरि
 घेउनिया तिसि सत्वर येती
 मांडुनि रत्नजडी चवरंग
 घडी घट साधुनिया सुतवीती
 तेलउनी तनु मार्जन सारुनि
 सोज्वळभ्यंग जळें करवीती

४१५

इन्द्रवंशा

ते न्हातसे नेसुनि पट्टनापटी
 वाघें तुरें वाजति दुर्ग-मूकुटीं
 एकी करें कुंतळिं गंध चोळिती
 एकी पदांभोजतळें तरुहातिती
 त्यानंतरें ते मखज्योतिचें बरें
 अभ्यंग जालें विधियुक्त साजिरें
 पाटावरी साजणि अंग वोपि ती
 पट्टांबरें सुंदरि तीस वोपिती

४१६

४१७

उपजाति (अच्युत + स्वागता)

पायघोळ कटी मग नागरा
 नेसली तकटी मृदु घागरा

सर्ग सातवा

१३५

कंचुकी तटतटी उरिं कैसी
पावेकंचि दिधली उटि जैसी

४१८

स्वागता

वाळवूनि कवरी सुखदेणी
घातली सखिजनी मग वेणी
भूषणें खचित जांबुनदाचीं
लेइली मग लता कनकाची

४१९

वसंततिलका

भाषामची प्रकृत राष्ट्रिक हो मन्हाटी
वाहे विशेष कविवंशकुळी मन्हाटी
ते दक्षिणेसि तनया कुळही मन्हाटी
शृंगार यास्तव करी मग हो मन्हाटी

४२०

शार्दूलविक्रीडित

हा साधारण पुण्यपावन महाराष्ट्र स्वदेशाथिला
मी साधारण बोलतो कुळरवे शृंगार-धर्मापुला
पांचाळी शशिवंश-तारकसती जे पंचतत्त्वोन्मनी
हे माझी कुळदेवता अनळजा अर्चीन मी भूषणीं

४२१

स्वागता

भांगरेख अतिसुंदर भांगीं
दर्पणाकृति पट्या द्वयभांगीं

राखडी खचित मूद विराजे
मोर बोर तळिं नर्तत राजे

४२२

अमृतललिता

गुंफुनि मूर्ध्नि सुवर्ण सुतें दिल्लिह
सोडुनि वेणिमहामृदु कैसी
पृष्ठिं सकोमल कर्दळिपत्र
लसे वरि नूतन नागिणि जैसी
चुंबिति अग्र नितंब तिचे जशि
दिव्यफळें करिणी धरि सोंडे
रत्नजडीत अधोमुख झाळ
झळंबित राजस शामल गोंडे

४२३

भुजंगप्रयात

असो मस्तकीं मुक्त-नक्षत्र माळा
सुढाळा बहु गुंफिल्या आळुमाळा
रवी शीसफुलीं शशी अर्धचंद्रीं
कूपें बैसवीला तिनें भाळभद्रीं

४२४

तळीं रत्नज्योती जशी दीपकाची
टिळा कीं किळा अंधकारी तयांची
अती सूक्ष्मा भरूलता शामवक्रा
धनुष्याकृती अर्चिती कामचक्रा

४२५

स्वागता

चक्षुवाण नव अंबुरुहाक्षी
जे क्षणीं सजुनि सादर लक्षी
तैं पडे त्रिभुवनीं स्मर-धाडी
अंबिका अमर भेदुनि पाडी

४२६

नासिकासि उपमा वदुं काई
होय तो निगम धर्म निकाई
कल्पवल्लि नृपजा कळि नासा
साजनी भ्रमर पंक्ति सुवासा

४२७

मुजंगप्रयात

सुरध्वंसपितृवनध्वंसत्राता
सुखी होय तेथेंचि तो येत जातां
असो नासिकीं नायका नम्रतेनें
कशी आइका लेइली दिव्य लेणें

४२८

शार्दूलविक्रीडित

नृत्यैकार मयूर बेस रविकीं
ल्याली जशी राजसी
खालीं मुक्त प्रभावळी उडुगणें
आलीं निवासा जशीं

दाणे दोन तयावरी झळकती
ते शुक्रतारापती

जाले पावन पावले सुख महा
स्पर्धत्व आहे किती

४२९

वर्षीं निर्मळ सा ऋतांत शरदीं
आश्वीनिशी पूर्णिमा

तो तारापतिराज येक वदनीं
साजे तिच्या चंद्रमा

चंद्राचे रथिं शोभली सुरसभा
त्यानंतदंतप्रभा

कीं तीं वत्तिस लक्षणेचि वसलीं
वक्त्रीं सुखा सौरभा

४३०

पांचाळी – अधरोत्तमा प्रियतमा
देऊं अरूणोपमा

तो विक्राळ कठोर विदुम कुडा
कंदर्प आंगोळिमा

भेदी बाळरवी उदीत समयीं
ज्या रंगरश्मीं तमा

त्या रेषाकृति पावती परि सुधा-
धर्त्या सुधा हीन मा

४३१

ऐसें नोपमतें सुखोत्तम मधीं
वस्ती करी मोहिनी

वाणी सौरस ढाळ दे मग पडे

राजगृहीं मोहनी

फाके दिव्य विकास हास्य करितां

जैसी लवे दामिनी

१होती वेष्टित दृष्टिमंद सकळां

पद्माक्षिया कामिनी

४३२

शिखरिणी

असो कर्ण स्वर्णीं मग जडित पंखे झळकले

महामोतीं पर्णीं प्रभव तरणीसे तळपले

तळीं वाळ्या पंक्ती भरुनि झळमुक्ती मिरवल्या

जशा बारा सोळा रवि शशिकळा एकवटल्या

४३३

तथा कर्णीं चापीं खचित तळिं रत्नें रजगुणें

स्वभूचक्राकारें तळपदक ल्याली तरवणें

असो कंबूंकठीं दुलडि तिलडी पंचलडितें

प्रभाळा मोत्यांच्या वळि सघन माया मिरविते

४३४

इन्द्रवज्रा

श्रीचौसरा अंबरसाब्जमाळा

रत्नावळी मोहन मुक्त माळा

चाफेकळी चंदनहार घाली

एकावळी हारहि रम्य ल्याली

४३५

१ ठ. ऐसी ते द्रुपदात्मजाचि नयनीं लजीत आठैजणीं

वसंततिलका

वक्षःस्थळीं धुकधुकी मग राजवीते
 त्याहीं तळीं पदकराज विराजवीते
 पेटी गळा गहन घालुनि कोदणाची
 जाला प्रभार मग आणिक लेइनाची

४३६

तूणक

बाहुदंडि बाजुबंद तोळबंदि दंडिले
 तीं त्रिदें विलोकितां अकामयोगि दंडिले
 कांकणें रवे जवे चुडे मणींद्र मुद्रिका
 बैसल्या वळीं दशांगुळीं झळाळ चंद्रिका

४३७

तोळबंद तो कटीनिबंध भूतटी रुळे
 घे वरी विजावरासि काय त्या विजू तुळे
 चांद चालुनी जशी लताचि आणुनी घडे
 पायघोळ नेसतां महीसि चांदणें पडे

४३८

अंदु वाकि साखळ्या रुळ्या अनर्घ्य घागऱ्या
 अनोट बीजवे फुलें विरोदिया जटा बऱ्या
 मध्य तो बरा तिचाळं^१ कार जेविं भासला
 मेखळा तिये स्थळीं अमोल दिव्य घातला

४३९

१ 'ळं' ऱ्हस्व उच्चार

मालिनी

प्रकृत वचन त्याचें अँइंका नाम साचें
 जारि कमर म्हणावें मोल नोहे त्याचें
 उपरि पदर घेते वेल विद्युल्लतेचा
 अवनीं टिपित आहे अग्र त्या अंबराचा

४४०

शिखरिणी

मुखांभोजालोकीं मग मुकुर घेऊनि विजया
 करी श्रीकंजाक्षी जन हडपिनी देति विडिया
 अशी सर्वे लेणीं तनुवरि यथानुक्रमउनी
 उभी ठेली जैशी नविन फुलली दिव्य नलिनी

४४१

शार्दूलविक्रीडित

पार्यां भार तुमूळ चूळ वदनीं
 सर्पीणशी वानिमा
 भासे तीव्रं तमाळ जाहलि जशी
 काळाचिही काळिमा
 कीं द्वंद्वोदरवारधीं विनमथें
 बुद्धी निघाली रमा
 कीं ते क्षोभहिमालयांतुनि सती
 बाहेर आली उमा

४४२

शिखरिणी

नव्हे सौंदर्याब्धीवरिल लहरी साकृतवली
 नव्हे तारुण्याची सबळ सरिता तुंबळवली
 नव्हे लावण्याची लवलव लता एकवटली
 नव्हे तेजाग्नीची त्रिभुवनकळा नारि नटली ४४३

कशी वर्णू शोभा ससुर-असुरीं किन्नरिं नरिं
 न पावे ती रूपा मलिन करि ती कांप शरिरीं
 जिचे लोकीं नाम-स्मरण करितां दोष हरिती
 पवित्राची गंगा मग वचनमात्रेचि तरती ४४४

उभी आहे द्दारांगणिं चकित बा राजनवरी
 जशी गौरी सीता गहन गवसीता सहचरी
 निजानंदें नाना परिमळ रवें व्योम भरिती
 जशा अष्टैंगाना रसविलसती मंगळ रती ४४५

स्रग्विणी

रत्नदीपारती घेऊनी अंगना
 शीघ्र आली तिची माय द्दारांगना
 लक्षितांची तिच्या श्रीशशांकानना
 जन्मदुःखा तिनें धाडिलें कानना ४४६

सारिते शीघ्र ते प्राण पंचारती
 होय ते मातृका वीडिया चारिती

रत्नमाळा करीं देउनी कर्णिका
येउनी बोलिली शब्द लौकर्णिका

४४७

पाव तूं चिंतिलें मंडपा जाउनी
भेटि देई मला मागुनी येउनी
दृष्टि लागे झणीं प्राणगंगे तुला
कस्तुरीचा म्हणौनी टिळा रेखिला

४४८

शिखरिणी

तदा आले मंत्री नमन कर जोडोनि करती
त्यजा वाई हे विव्हरस सुधावेळ चरती
शशी वक्त्रें झालीं मग दृग-चकोरे अमरसीं
महाद्वारीं राजात्मज सदळ तिष्ठे समरसीं

४४९

उभी सालंकारायुतगजसुतोपायध्वती
निघे वेगें गंगे अभिजित मुहूर्तासि गिवसी
असो वंदी माते मग गजगमा गूणविजया
म्हणे लाभस्तेषाम् जन पसरिती पायघडिया

४५०

भुजंगप्रयात

कशी हंसचाली ठळे मंदमंदू
गती चिंतनीं शाम जाला गयंदू
सुढाळी अशी द्वारपाळें निघाली
प्रभा भाकतां ते दिशा दिव्य जाली

४५१

इन्द्रवज्रा

शृंगारिला पर्वत कज्जळाचा
 आकार तैसा करि आत्मजेचा
 श्री रुक्मवंदीवरि डोलहारा
 हेमांबरीं राजस दिव्य सारा

४५२

शिखरिणी

महामंती वाळा धरुनि करिं तेजांकुश-फरें
 मती कीं वेदांची चतुर बसली ग्रीव-सदरे
 असो जाली पूजा वरि वलंघली चंद्रवदनी
 तडिद्धाकीं ताराचळ मिरविली मेघसदनीं

४५३

असो ते डोलहारीं प्रमुदित करी वास रमणी
 झळाळे चिद्रूपा मनिं चक धरी वासरमणी
 भ्रमोदारा दारा प्रफुलित जशा देवदुहिता
 निघाल्या तीसंगें वरि दचकल्यो नंदनलता

४५४

द्रुतविलंबित

कळस राजति ते सकळां शिरीं
 विविध भोगदळे असती करीं
 परिमळोद्धळिती धुळि राजंसा
 विलसती रसराजस राजसा

४५५

शशिमुखी करिणी-वरि राजते
 उडुगणें सम घेउनि चालते
 दळ हळाहळसें मग हालिलें
 जळनिधीवत वेष्टित चालिलें

४५६

शार्दूलविक्रीडित

पृष्ठीसी अनुजोत्तमू मिरवला
 छत्रातपत्रातळीं
 मंत्री यादव थोर थोर रथिये
 चालेति दोहीं वळीं
 जैसा जाय वसंत पंचवदना
 वोपावया पार्वती
 कीं बंधू अनुराग पंचमशरा
 अपावया ने रती

४५७

ऐसें उत्तर आयकोनि विनवी
 जन्मोजयो भूपती
 स्वामी काय निमित्त्य पुण्यसरिता
 हे पंचकांतावती
 वैशंपायन बोलिला नृपवरा
 पांचाळ पाळाप्रती
 जालें संकट रे यदर्थिचि पुढें
 आले मुनी सद्गती

४५८

श्रग्धरा

तेंही मूळ कथावसान कथिलें
 तें मी यथानुक्रमें
 आकर्णान तुला तदा परिस वा
 ते चालिली संभ्रमें
 भेरी झल्लरि टाळ मंगल तुरें
 वाद्यें तुरीं दुंदुभी
 नानामिश्रित वाजलीं घनरवें
 संपूर्ण झाली नभी

४५९

जाला भू हलकायलोळ कलका
 दाटेति लोकांबुधी
 पाणीं वाहुनि हेमदंड समुहो
 लोटे सहस्रावधी
 आली रे अनळा जळाल परते
 व्हा रे सरा लौकरी
 देती घाव निशंक एकचळथा
 घालीत एकावरी

४६०

श्रीऐरावति मत्त कुंजर ढळे
 धीरत्व धीरागती
 घंटा घोळ घणाणिती घणघणा
 आंदू झणत्कारिती

ये राजस्थित-मंडपा दुपदजा
 देवी अशी चालिली
 नादें पुष्कर कोंदलें दुमदुमीं
 भारें धरा हालिली

४६१

स्रग्धरा

पांचाळी राजभारें मिरवत गजरें
 मंडपालागिं भाली
 तेथें हो भूपभारें असुप चसुभरें
 अंगणीं दाटि केली
 त्यांचीं मारोनि ठाणीं विजय वधुगणीं
 जाहले वेत्रपाणी
 सेनामंडीतशानी मग विधिभवनीं
 ते प्रवेशे भवानी

४६२

शिखरिणी

सुवर्णाचें लीळा-गगन फुललें त्याजुनि मळा
 मधें नक्षत्रेंसी जाशि विचरली श्रीशशिकळा
 नव्हे कीं त्या रत्नाकरिं निजसुखें सोज्वळपणें
 रिगाली ते गंगा सहचरि-सहस्रांदिवदनें

४६३

वसंततिलका

संगे जशा अमरजा अवतार नारी
त्या पद्मिनी जगतिं लोचन-तारनारी
मध्ये झळाळत सुढाळत राजसा ते
आली पणासि गिवसीत परा जशी ते

४६४

शिखरिणी

असो यंत्रापृष्ठीं नगवत महा मंगलमयी
उभी ठेली साळंकृत मग करी राजतनयी
वरी कृष्णादेवी जशि उजळली चंद्रसमयीं
विकासी तेजातें त्रिभुवनकळा मोहनमयी

४६५

भुजंगप्रयात

सभा वक्रदृष्टी निरक्षौनि गौरी
तदा देखिला ब्रह्म साकार शौरी
विचारी मनीं हा हरी आदिवंधू
चिदानंद-मूर्तीं निजानंद-सिंधू

४६६

वसंततिलका

अहे सहाकृत सखा मधुकैटभारी
कैचें मला तरि जगीं भय कीट भारी
प्राणारती करुनि कृष्ण मनेंचि वंदी
घाली जगासि मग मोहिनि रूपवंदी

४६७

इन्द्रवज्रा

आतां सभा मोहन वर्णनासी
आणा मना हें अधिवर्णनासी
तैसा कलौवासचि द्वारकेसी
केला म्हणे श्रीहरिदास काशी

४६८

॥ इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग सप्तम ॥

सर्ग ८ वा

श्रीकृष्णाय नमः

शार्दूलविक्रीडित

होता मंडप राजकाज-समयीं
लोकत्रयीं दाटला
कृष्णातेज विलोकितां त्रिभुवना
विस्मो बहू वाटला
अष्टौ दिक्पति सार्वभौम नृपती
जे पुण्यकीर्ती भले
छत्रें मंडित चामरांकित सभे
होते यथा शोभले

४६९

श्रोत्री ब्रह्मऋषी तपोधन मुनी
जे भूसुखा रूसले
स्पर्धी दैत्य पिशाच पन्नगपती
ते मंटपीं बैसले
होते देव खणोखणीं तळवटीं
हे सर्वही दाटले

जाले चित्रचमूपमा चकित ते
चोजेंचि चाकाटले

४७०

मागां सुंदरि जालिया प्रियतमा
शास्त्रीं जयां वर्णिलें
जेहीं भूजग मोहिलें सुरवरां
धात्री-तळा आणिलें
ब्रह्मा शंकर घातले स्मरमठीं
इंद्रादिकी डोलिले
नाहीं हेपरि तेज तन्मय ऋषी
रायादिकीं वर्णिलें

४७१

प्रत्यक्षाप्रति साक्षि काय अनळीं
कोणें सदा स्नानिलें
झालें मंद मयंक अर्क गगनीं
द्वैपायनें वर्णिलें
कृष्णा तारक तेज अद्भुत जगीं
म्यां काय व्वाकर्णिलें
तेंही वर्म पुढें अनुक्रमरेवें
जाईल वाखाणिलें

४७२

पूर्वीं रत्नसमुद्रराजमथनीं श्रीमोहिनी पातली
जाली तल्लिन देव-दानव-कळा तैशी सभा वर्तली

को तारापद को सुरेंद्रपद को कैलास रुद्रौपदी
को वैकुण्ठ विराट सत्यपद को सर्वस्व हें द्रौपदी ४७३

तूणक

कोण पुण्य पाप माय बाप बंधु सासरीं
कोण दानधर्म कर्म नेम नित्य वासरीं
कोण देव कोण भाव भाक्ति मुक्ति को वरी
को जपादि को तपादि सर्व धर्म नोवरी ४७४

मालिनी

टकमक नयनाचे देव जाले गुणाचे
विनमुख वचनाचे मौन्य जालें मनाचें
वधुशर वदनाचे लागले वेधनाचे
हृदयिं जनमनाचे रंगले वेध नाचे ४७५

द्रुतविलंबित

उगवली रजनीच मुखी वधू
विचरला जनिं कामकरू वधू
सुरवरीं सुरता क्रमु सांडिला
मुनिवरीं नवरी-जप मांडिला ४७६

वसंततिलका

राजात्मजा कमळिनी तंव फूललीसे
लोकांतरा सभवतीं भ्रम भूललीसे
झंकारती वरि मधूकर किन्नरादी
गाती वसंततिलकामरकोकिळादी

४७७

द्रुतविलंबित

स्मरवरें गुणिं चंड विवाइला
त्रिभुवना उरिं बाणचि लागला
परम पावकिं लावहि कोत्तमा
सकळ बोलति हेचि मनोरमा

४७८

रथोद्धता

लुब्धले त्यजुनि एक सर्वसा
बैसले धरुनि एक भर्वसा
लागले स्वदळ एक सावरुं
वर्तले वसन एक आवरुं

४७९

एक सागरबळें कलोळती
एक भूवरि निशंक लोळती
एक ते पणकळाचि लक्षिती
एक ते निज जिवांत रक्षिती

४८०

भुजंगप्रयात

मनीं एक जाले महाचंचळस्तू
 विराले सभे एक जाले गळिस्थू
 गळालीं धनुष्यें घरेमाजिं माती
 असे ते पणा भेदिती काय माती

४८१

वसंततिलका

एकीं प्रतापविजयीं दृढ नेम केला
 जितूनि भूभुज हरूं नृप-कन्यकेला
 एकासि जाय पळ सोसपसोस खातां
 जाईल हे चपळ घेउनि जीव आतां

४८२

मंदाक्रांता

एका चित्तीं चकित जडलें दिव्यता दीप्ततेनें
 एका पोटीं भयचि भरिलें सोडिला कंप तीनें
 ऐसे सर्वे सुरनरपती वित्पती वित्पतीनें
 मंदाक्रांता सदन भुलले देखिलें श्रीपतीनें

४८३

शिखरिणी

सभा भीमा जाल्या प्रभु उभय भागीं अढळती
 विराजेती राजे वरि कनकदंडें सुढळती
 महा मध्यस्थानीं खचित मणि भद्रासन असे
 वरी मेरू जैसा नवकमलपत्राक्ष विलसे

४८४

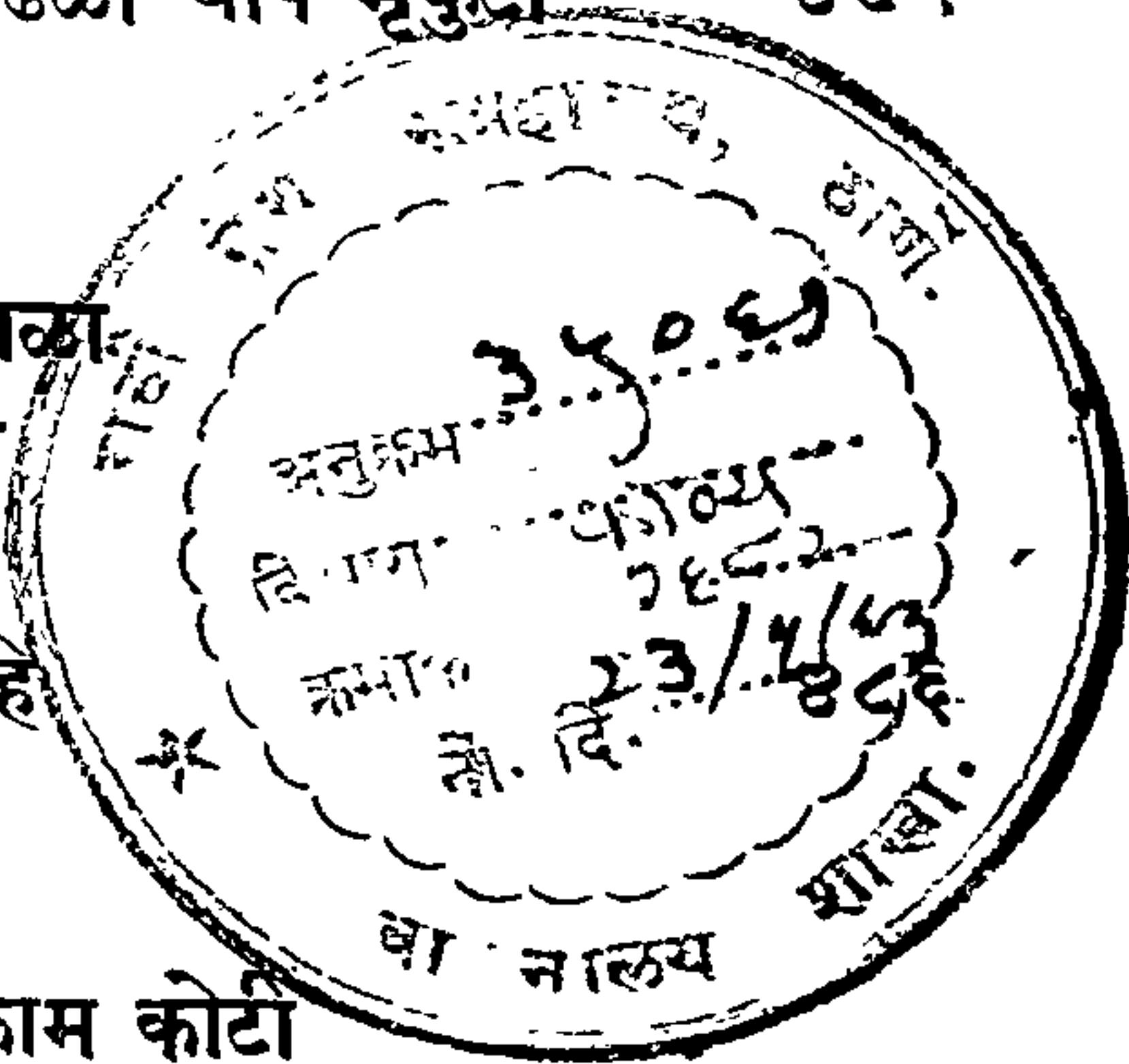

पदीं वाकी अंदू झळफळित पीतांबर कटीं
 करीं मुद्रा रत्नें वरि घन सुरेखा मनगटीं
 घनश्यामत्वांगीं लखलखितची चंदन उटी
 रवी-रश्मी-रेषा तिलक निठळीं चाप भृकुटी

४८५

स्वागता

मेखळा पदक कौस्तुभ माळा
 कुंडलें मुगुट युक्त न्यहाळा
 सावळा भुवनसुंदर आहे
 बह्मचिद्घन चिदांतरिं पाहे

भुजंगप्रयात

नखीं काम कोटी मुखीं काम कोटी
 दिठीं लोपले भानु कोट्यानुकोटी
 नये वर्णितां कृष्ण तेजोविराटी
 रिगाल्या श्रुती मौन्य मेरू-कपाटीं

४८७

अच्युत

संत जो हरि मानस जो हरी
 धर्म जो हरि तारक जोहरीं
 कर्मकंटक बोहरि बोहरी
 काय बोलत हो वच तो हरी

४८८

कामदा

सकळ देखिला स्तब्ध मंडपू
 वचन बोलिला यादवो नृपू

पुरपती अहो भूभुजोत्तमा
क्षितिपतीमध्ये उत्तमोत्तमा ४८९

वधु विलासली सत्सभांगणा
तुम्हिं विलंब कां लाविला पणा
नृप सभे प्रती-वादि जे
करिल पूर्ण त्या द्रौपदी दिजे ४९०

परम गौरवें बोलिले हरी
सुख समाविलें द्रौपदांतरीं
उठुनिया नृपें गंभिर स्वरें
स्तवन मांडिलें जोडिल्या करे ४९१

मालिनी—पद्मबंध

जय जय सचरेशा पद्मपाणी परेशा
अमरवरदवेशा सूर्य शेषा सुरेशा
विधिहरमणिभूषा निर्गुणाकाशकोशा
मुनिवरमनतोषा मूकलें कर्मदोषा ४९२

स्रग्विणी—चक्रबंध

भासली केशवी भूतळीं लीळभा
भाळली इंदिरा जालि कांता विभा
भाविता कांतिभा-ज्योति जाते नभा
भानुतेजा तुवां भान केली सभा ४९३

स्रग्धरा—हारबंध

श्रीशामा शामशामा

जयजय जय राराभिरा भीमभीमा

वाचा आचा वचाल्या

ठकमक ठकल्या स्वासिली सीमसीमा

नाही कांहीं कहीं म्यां

जपतप उपदा अंकली कष्टकर्मा

आलें जालें भलें हें

झळफळ फळ यागाधगाध स्वधर्मा

४९४

वसंततिलका—माळाबंध

विस्तारली विखर कृष्णाचिदा कृपेची

निस्तारली निबर कूकुचिता कुळाची

सत्वाळली सकळ जी भुमि आज स्वामी

सर्ता जर्गी सहज हंतमिं जाहलों मी

४९५

शिखरिणी—शेषबंध

सुखद्रूपाभूपा भुवनपति पद्माक्षिरमणा

महामूढायुक्तायुत करिसि देसी सुख मना

सुरश्चंद्रा चंद्रा दिकचतुर तुर्या मुखरणी

रसोक्षीसी स्वत्वे खळ वधिसि देसी शिखरिणी

४९६

तूणक

पद्म चक्र हार माळ शेष पंचभूषणें
 वाइलीं हरीसि योग्य होतु मंद भूषणें
 धन्य हें सुलग्न धन्य धन्य हाचि मंडपू
 धन्य धर्म धन्य कर्म धन्य आजि मी नृपू ४९७

धन्य हा सुदेश धन्य धन्य हे प्रभूमिका
 धन्य पौर लोक धन्य धन्य पौरनायका
 धन्य हे सुता जिचेनि जोडिलासि तूं सखा
 भोगितों नृपांत आजि मी सुरेंद्रसत्सुखा ४९८

वसंततिलका

राजस्तुती परमसी परिसौनि कार्नीं
 संतोषला भुवननाथ रथांगपाणी
 बोले म्हणे ' पुरपती दुसरेंचि नाहीं
 तेथें स्तुतीसि करणें उपरोध पाहीं ४९९

जो का गुरू जनक मान्य जगांत पाहे
 तो आपणां उभयतांप्रति एक आहे
 हे जे तुम्हासि मखजा मज काय नोहे
 आतां त्वरें पण करा गण तिष्ठताहे ' ५००

अमृतललिता

वंदुनिया हरिचे चरणांबुज
 पौरपती मग शीघ्र निघाला

टाकुनि दांभिक राजसभा नृप
 मंडळिमाजिं उभा नृप ठाला
 छत्रपती वसुधापति अष्टदिशापति
 भूपति विक्रमराशी
 गर्वनिधी नृपती नर निर्जर
 दैत्य धराधर जाणति ज्यासी

२५०६७

१३ - १ - १

१३१५

२३१५१५

५०१

शार्दूलविक्रीडित

श्रीगांधार गवेशणादि सुरथू
 श्रीशैल्य हंसध्वजू
 वैदर्भेंद्र मचेंद्र हंस नृपती
 काशींद्र नीळध्वजू
 वैराटादि प्रथेंद्र नैषधपती
 यौनाश्व ताम्रध्वजू
 नाना मंडपिं बैसले कुळरवे
 नामाथिले भूभुजू

५०२

शीसोदे शिरसाट वाघ चवरे.
 शेलार साठे बरे
 गाडे गायकवाड घोरपडिये
 ते घाटगे डेवरे
 सोळंखे जगताप जाधवचिते
 इंडायिते इंगळे

माने तुंबर मोहिते मगर ते
मोरे प्रखंडागळे

५०३

श्रीसावंत निकुंभ राठवाडिये
ते गौड गुंजाळ जे
कोकाटे कुरुकांकळीज सुरवे
काटे प्रधूमाळ जे
श्रीचव्हाण पवार सोनगरिये
काळे शितोळे भले
शिंदे आणि अहीर दोरक कडू,
खैरे उशीराथिले

५०४

सोमौंशादिक सूर्यवंश उभयीं
छत्तीस राजे कुळी
ते होते नृप मंडपीं मिरविले
छत्रातपत्रातळीं
राजा तोचि सगर्व पर्वत मधें
तो पुण्यमेरू उभा
आहे द्रौपद बोलतो पण वितंडू
स्वस्थ प्रशस्त सभा

५०५

‘श्रीगोत्राधिपती तुम्ही भुजवळें
संरक्षियेली मही

द्वंद्वीं दानव दंडिले द्विजमुती
 केले सुखी स्वस्थही
 आनंदें सुर गर्जताति तुमची
 सत्कीर्ति गाती अही
 ते तुम्ही नरवीर धीर पण हो
 हा आयका सर्वही'

५०६

शिखरिणी

'पहा वंशाग्रीं जो भ्रमण करितो मच्छ वळसा
 कढैमध्ये त्याचें विलसित गती बिंब गिवसा
 अधोदृष्टी, सुष्टी वरि धरुनियां वाम नयनीं
 प्रतापें पाडावा सितरुनि महामीन अवनीं'

५०७

'त्रिवाणाची संख्या करिल नृप जो पूर्ण विजयी
 तया घाली माळा अचुक निजबाळा गुणमयी
 परी आहे माझा कठिण पण घोरांदर असा
 चुके तो घालावा उचलुनि कढेमाजि सहसा'

५०८

'टलेना या शब्दा करिन जगिं हे साच करणी
 प्रभू अग्नी, वायो सुर शशि रवी साक्ष धरणी'
 असा केला रायें परमभयदाता पण पहा
 परीसौनी पृथ्वीपति दचकले कर्कश महा

५०९

मनीं होतें त्यांचे फुकट पण भेदा म्हणल हा
 कढै घालायाचा हृदयिं नव्हता लेश लव हा
 द्रौ. स्व. ११

अजासर्पन्याये कुरु दचकले जे म्हणियरे
अधो वक्त्रे, चित्रे लिहित बसले श्वास न घरे ५१०

शार्दूलविक्रीडित

रारायंत्र कराळ काळ कढई
विक्राळ देखूनियां
कैचे लग्नविचार फार चुकलों
आधींचि येऊनियां
भ्याले ते नृप कांपती थरथरा
मृत्यूसि लेखौनियां
कैचा नेम नरेद्र घालिल कढे
हा सर्व नेवोनिया ५११

इन्द्रवज्रा

बोलाउनी भूभुज या नृपानें
आरंभिला हा नरयाग यानें
जाला प्रभू याप्रति साह्यबुद्धी
हा सर्वथा नेइल धर्म सिद्धी ५१२
एकाप्रती ते मग राजबाळी
प्रत्यक्ष भासे मग^१ राजकाळी
दारा नव्हे प्राणयुगान्त माया
अग्नी वितो काय जगांत जाया ५१३

१ अह. महदन्तकाळी.

भुजंगप्रयात

नव्हे यंत्रवेळू इचा सव्यपाणी
उभारूनि आहे उभी ही भवानी
नव्हे मच्छपाणी महायंत्र^१ वाहे
कढे तापली तें इचें तोंड आहे

५१४

सहस्रार्जुनें मारिली राममाया
पुन्हा जन्मली क्षत्रियांतें वधाया
कशी शांत जाली वधू बाळजाया
नव्हे नेणती मांडिलेसं उपाया

५१५

शार्दूलविक्रीडित

कैचें सैवर घातपात चुकती
जातांचि येथोनिया
तोही निर्फळ लाग यादव उभे
घेतील घेरोनिया
राहो वीर्य विवेकहीन नृपती
ते काय लेखोनिया
पांचाळेंद्र पुन्हा वदे क्षितिपती
ते स्तब्ध देखोनिया

५१६

भुजंगप्रयात

उभा प्रार्थितो हात जोडूनि दोन्ही
म्हणे राय तो, ' कां न बोलाचि कोणी
सगोत्रापती आजि येथें असूनी
वृतीशून्य जालेति कां सर्व मौनी '

५१७

शार्दूलविक्रीडित

' गेले गर्व गळौनि सर्व तुमचे
कीं गर्व थोरावले
कीं हा ज्हस्व नये मनासि पण कीं
धाकें दरारावले
किंवा हारपलेति विक्रम मही-
तें धुंडितां आपुले
नेदा उत्तर सर्वधोमुख तुम्ही
वाग्बंद कां राहिले '

५१८

ऐसा द्रौपद-शब्दबाण हृदयीं
भूपाउरीं आदळे
तेणें वीर्यनिधी सभे डहुळला
काशेश्वराचे बळें
ज्ञाता पुण्यपवित्र तो नृप जर्गीं
प्रौढी प्रतापाथिला

नामें मंडित रावपाख्य समयीं
बुद्धीबळें बोलिला

५१९

‘ श्रीपांचाळ धरापती नृपवरा
भाग्योनिधी नागरा
सत्कीर्तीं तुमची जर्गीं उजळली
त्रैलोक्य आलें घरा
राया आजि तुम्हां नरेंद्र-समुहीं
इंद्रत्व आलें असे
बुद्धीचा परि हो हरास हृदयीं
अत्यंत जाला दिसे ’

५२०

इन्द्रवज्रा

‘ शब्देचि तुम्हीं नृप न्यून केले
ते काय शक्तीगत सर्व जाले
दाऊं तुम्हां विक्रम आजि भारी
द्वंद्वें हरूं नोवरि कोण वारी ’

५२१

‘ ख्याती क्षणीं लाउं रणीं तुम्हां ही
आम्हांसि हें संकट येथ नाहीं
येते परी भीड यदूविराची
स्वांगें करी जो स्थित सैवराची ’

५२२

स्वागता

‘ हा पुराणपुरुषोत्तम आहे
वर्णिती निगम ज्याप्रति पाहे
मांडिलें चरित कांहिं कळेना
एहवीं पण नितीसि मिळेना ’

५२३

भुजंगप्रयात

‘ जर्गी सेंवरें काय जालींचि नाहीं
पुराणांतरीं ठाउकीं ते तुम्हांही
युगें तीन जालीं असें एक होणें
कढे घातले भूपती कोण कोणें ’

५२४

शार्दूलविक्रीडित

‘ पूर्वीं श्रीचतुराननें पण जर्गीं
कन्येविशीं सारिला
जो पृथ्वीसि प्रदक्षिणा करिल मद्-
बाळा वरी त्याजला
केला तो पण गौतमें सुरपती
हारोनि कां वैसला
घाला यासि कढे असें निजमुखें
नाहीं विधी बोलिला ’

५२५

‘ त्यानंते जनकें पणा उजविलें
 सीतेचिया सैवरीं
 जो कोदंड सजौनि दंडिल सभे
 श्रीजानकी त्या वरी
 तेथें रावण भंगला चंढवितां
 चापें तळा आणिला
 घाला यासि कढे असें निजमुखें
 नाहीं पिता बोलिला

५२६

भुजंगप्रयात

‘ असीं सैवरें फार केलीं नृपांनीं
 परी कर्णिलें चंड हे चोज कानीं
 धरास्वर्गपाताल यामाजिं पाहे
 नसे वर्तलें हें अलौकीक आहे ’

५२७

‘ अधोदृष्टि व्हावें वरी लक्ष द्यावें
 तिन्ही चूकतां बाण मृत्या मिळावें
 दिल्लेसें शिवें त्या सुखाही मुकावें
 असें नोवरीचें जर्गीं काय घ्यावें ! ’

५२८

‘ वरांतप्रयाणी महामारगामी
 निसंतान जाया मरीची असामी
 करा राज्य जा तूमची आण तुम्ही
 शिवाच्यान हो जोडिले हात आम्हीं ’

५२९

असा राव तो जाण काशीपुरीचा
चतुर् बोलिला भाव सर्वातरींचा
सभे शब्द झाला पणें द्रौपदीचा
जर्गीं व्यर्थला व्यर्थला नेम याचा

५३०

असें कर्णितां जल्प कल्पप्रयाचा
सभेमाजिं हो लोटला द्रौपदाचा
'कटा रे कटा क्षत्रवी धर्म काचा
जळो रे जळो गर्व हा वैभवाचा'

५३१

'तुम्हीं कांबिटें व्यर्थ वोझीं वहातां
नराकार देही परी वृत्ति कांता
वृथा साभिमानें जर्गीं मस्त मातां
वृथा कष्टवील्या तुम्हीं स्वस्थ माता'

५३२

'बुडालेति रे सर्वही धाक-डोहीं
अहंता मनीं ना धरी एक तोही
पणोच्चारिला म्यां तुम्हां क्षत्रियांचा
नव्हे हा तरी काय धर्म द्विजांचा'

५३३

'परी शब्द नाहीं तुम्हां सत्य वाचा
जर्गीं अर्जुना संपल्या क्षेत्रि कैंचा
विना येक तो पार्थ पृथ्वीपतींचा
दिसे आजि रे भार अत्यंत साचा'

५३४

अच्युत

‘ भूपधैर्य सुरालयिं लोटला
विक्रमोदधि रे जगिं आटला
वीर्यवेग वितंड विलंबिला
क्षात्रधर्म जगांत विटंबला ’

५३५

स्वागता

‘ भू नराविण धराधिप नारी
संपल्या कठिण कोण निवारी
अर्जुना रहित रे नृप गाई
गांजिल्या पण-सिहें बहु काई ’

५३६

‘ व्याघ्रराज निज कानन त्यागी
व्याध रे वनचरां मग गांजी
संपल्या जगिं धनंजय राया
कोण लाज रजकाज कराया ’

५३७

द्रुतविलम्बित

‘ निजभवे विभवे जगिं राजतो
चतुर पंडित सुंदर साजतो
रज जयांत नसे रजही भरी
रजक तो त्यजि जन्म वृथा भरी ’

५३८

स्वागता

‘ अस्तला नृपकुळीं रविराणा
सोमवंश दिसतो किलवाणा ’
बोलतां कठिणसें नगरेशा
लागलें वचन कौरवधीशा

५३९

द्रुतविलम्बित

‘ निजबळें स्वकुळें जग नीचवी
अदृष्ट मी भरवाटिव उंचवी
समयिं जो करणी न करी बरी
रजक तो त्यजि जन्म वृथा भरी ’

५४०

क्षोभला कुरुमहाजळराशी
बोलिला मग कसें द्रुपदासी
हात जोडुनि पदोपदिं कासी
दास सादर म्हणे चतुरांसी

५४१

॥ इति श्री द्रौपदीसंवर विश्रान्ताध्याय सर्ग आठवा ॥

सर्ग ९ वा

श्रीकृष्णाय नमः

वसंततिलका

छत्रातळीं निजदळीं कुरुराज कैसा
होता विराजत सभे अमरेंद्र जैसा
जालें चुरा हृदय त्या पुरिनाथ बोले
कोपायला गहन पर्वत गर्व डोले

५४२

इन्द्रवज्रा

‘रे द्रौपदा दक्षिणदेशपाळा
जाली कशी आजि तुलाचि बाळा
त्वां निंदिले सर्व नरेंद्रसृष्टी
कोणी तुझे भूप नयेचि दृष्टी ’

५४३

‘आलें तुला आजि महत्त्व भारी
तूं सांडिसी यास्तव शुद्ध सारी
म्यां दंडिलें भूभुज भूतळींचे
भीती मला राय रसातळींचे ’

५४४

स्वागता

‘ आजि मी जगपती कुरुराणा
घातले अदृष्ट अंगणिं जाणा
सोमराज करितो रवि साना
तूं किमर्थ म्हणसी किलवाणा ’

५४५

‘ वंदिताति मंज छत्रधरादी
वर्णिताति यश कीर्ति सुरादी
वैभवे उगवतो शशि राणा
तूं किमर्थ म्हणसी किलवाणा ’

५४६

‘ नांदताति गजरें कुरुराजे
दर्प दिग्गज उरावारि गाजे
मिर्वतो नभिं विधू जळवाणा
तूं किमर्थ म्हणसी किलवाणा ’

५४७

‘ फाकली कुमुदवंश विभारें
डोलिले बुध कुळीं नृप सारे
नीच आजि करितो शशिभाना
तूं किमर्थ म्हणसी किलवाणा ’

५४८

शार्दूलविक्रीडित

‘ वार्ता कीतिक विक्रमें हरुनिया
नेणे मला सुंदरा

नेऊं या भुवनत्रयासि शक्तों
 बांधोनि मोळी घरा
 द्रोणाद्री हनुमंत पुच्छमथनीं
 वाग्बंध जाला जसा
 राया मंडप हा तुझा मज नये
 नेतां न बोले तसा '

५४९

' पूर्वीं शंकर वाहनें त्रिभुवनीं
 केला स्वकीतीं ठसा
 स्वासें ओढुनिया विहंगम पती
 नेला स्वधामा जसा
 आला अब्धि उगाचि रे पसरितां-
 गस्तिसि पाणी पसा
 राया मंडप हा तुझा मज नये
 नेतां न बोले तसा '

५५०

' नाहीं संकट दे शरद्वय मला
 पाहे शरीं पंचमीं
 देतों लक्ष बळें करोनि तुजला
 एकाक्ष हा मच्छ मी '
 ऐसा ' माजि सभेसि वेष्टित उभा
 ठेलाचि भद्रासनीं '

१. ह. ऐसें बोलत माजि वेष्टित

मेरूमान-समान-गर्व जगतीं
तो भूप वाहे मनीं

५५१

इन्द्रवज्रा

त्रेतायुगीं एक निशाचरेंद्रू
हा दूसरा द्वापरिं कौरवेंद्रू
तीजा जगीं यासम गर्वगर्भू
भूपाळ भूतो न भविष्यती भू

५५२

शिखरिणी

असो भूपांमध्ये उदित बळसिंधू नृप उभा
निरक्षौनी जाले चकित रजराजे सह सभा
पुरस्वामी पद्मापतिसि कर-जोडी करितसे
प्रभू बोले 'द्या हो जरि कुरुपती याचित असे'

५५३

तदा पांचाळेंद्रें शर मग दिले पंचम पहा
महाराजा-पाणीं धनुषिं वसवी हर्षित महा
निघाला वेगेंसी दशगजसहस्रोन्मत बळी
खटाटोपें चाले गवसित सपष्टीं गुणफळी

५५४

मंदाक्रान्ता

रारा यंत्रासमिप मग तो राव गांधार आला
त्रैलोक्याचा प्रकट समुहो देखता त्यासि जाला

नाना भाषा नवल करिती ' धन्य हा वीर्यराशी
चितीं याचे रतिभय नसे भीडला काळफाशीं '

३५०६)
५६२
५५५

भुजंगप्रयात

' भला रे भला सोमवंशी प्रतापी '
तदा त्या नृपें लाविला बाण चापीं
असें आगळें चंड देखोनि त्याचें
मनोच्चाटलें आसनीं अच्युताचें

५५६

इन्द्रवंशा

सांडौनि भद्रासन देव आइका
ल्याला पदीं रत्नजडीत पादुका
हार्तीं समर्थें भवदंड अर्जिला
यंत्राकडे यादवराव चालिला

५५७

पृष्टीं प्रतापी कुकुर प्रदाटले
दुर्योधनातें यदुराज पातले
' रे कौरवेद्रा दृगमंदनंदना
आलासि तूं आपण लक्ष-भेदना '

५५८

' आहेति पाणीं शर पंच तूजिया
आधीक म्यां एक दिला त्यजीं भया
सा बाणही तूं जरि चूकसी यथा
तैं मी कढै घालिन तूज सर्वथा '

५५९

भुजंगप्रयात

म्हणे यादवांसीं ' तुम्ही काय पाहा
 कढे भोवताले उभे शीघ्र राहा
 पिटा वीर याचे करा येकला हा
 चुके बाण सा तें कढे यासि दाहा ' ५६०
 असो लोटिले लोक तेही परावे °
 कढे भोंवतीं कृष्णसेना पन्हावे
 कुरुराज देखे न कोणी स्वपक्षी
 मनीं शंकला तो वरी यंत्र लक्षी ५६१
 तदा तें नभीं टेकलें काळ कैसें
 भ्रमे मच्छ त्या पालवीं चक्र जैसें
 नये लक्षितां एक तोही पिसारा
 कळे नेत्र कैसा महायंत्र-रारा ५६२

स्रग्विणी-रारायंत्रबंध

लाघवें भूभुजू यंत्र भू वेंधला
 लाग डायानितां तखुनी डागला
 लाळ भाळी वधू तो सुळीं भाळला
 लाळ पोटीं वसे सेवटीं पोळला ५६३

शार्दूलविक्रीडित

लक्षी लागविलाग मच्छ लव त्या
 डायानये सर्वथा

पाहे खालिं तदा विशाळ कढई

ते लाल जाली यथा

भांबाळे उकळे भयानक दिसे

काळप्रभा भाळसी

भोंवे धूम्रकलोळ लोळ वरि जो

तो आदळे तोंडसी

तेणें तो दचके चके अवचके

कालाचके वोचके

झोके आणि झके जके हपचके

मागें सरे संचके

लज्जा वाटतसे नसेति सरिसे

कोणीचि रक्षीतसे

वीर्यें धैर्य धरोनि मीन मग तो

ध्यानींचि लक्षीतसे

शिखरिणी

अधोदृष्टी मुष्टी वर धरुनिया बाण सजिला

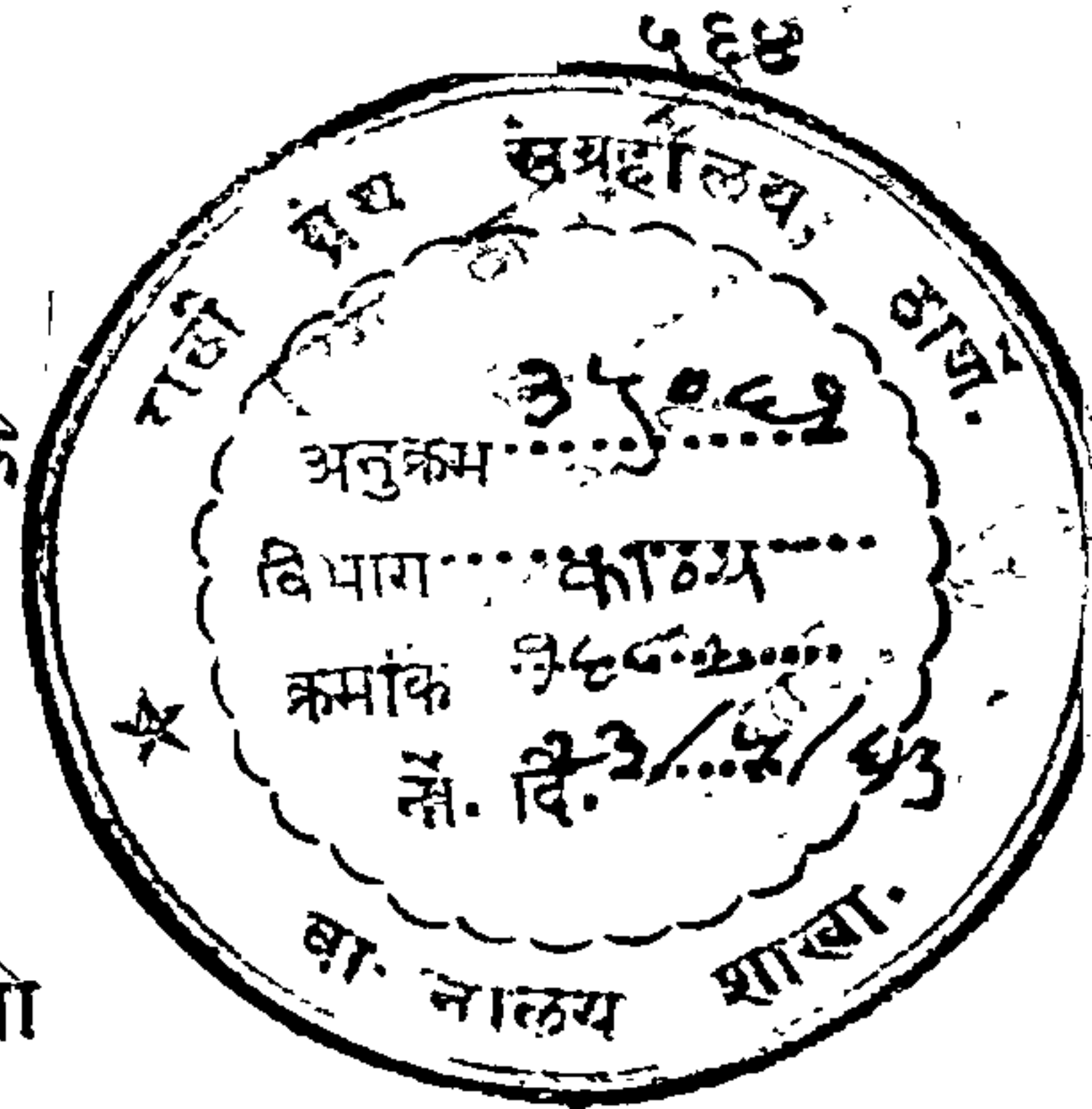
भरौनी कानाडी सुभट करि संधान वहिला

वृथा गेला यंत्रासहित शर तो मीन चुकला

कसा साधे मासा समिप कळसूत्री विमुखला

पुन्हा तेणें चापीं सजुनि त्यजिला बाण दुसरा

वृथा^१ गेला तोही मग सजियला बाण तिसरा

५६५

५६६

१. अह. न साधेची जाला अफळ तिसराही शर बरा

जिवाही ना भीना सजित उठला बाण चवथा
सभेमध्ये तेव्हां बहु दचकला कौरव-जथा

५६७

वसंततिलका

तैसाचि शस्त्र करि खेटक कर्ण वाहे
धांवे प्रवेश करि त्या कुकुरांत पाहे
हातीं धगैनि मग कौरवराज त्यानें
निर्भर्त्सिला परम शब्द कठोर वाणें

५६८

भुजंगप्रयात

म्हणे कर्ण ' रे भूभुजा भूललासी
कुबुद्धीचि काळें कसा वेढिलासी
दिसेना कढेमाजिं रे मीन-साई
तरी विंधिसी बाण देखोनि काई '

५६९

' चुकौनी शरीं जाइजे सर्व यंत्रा
कसें भेदिलें जाय त्या वामनेत्रा
सर्गें स्वतां मूर्ख जालासि कैसा
पतंग प्रदीप्तीं पडे अंध जैसा '

५७०

' उभा कृष्ण हा कोण आसे कळेना
कदा धर्मदुःखा हरी वीसरेना

सहस्रां शरीं तूज हें साधवेना
कढै घालितां वेळ^१ येथें असेना '

५७१

' मघा बोलिलें काय काशी-पतीनें
कळेना चरित् मांडिलें श्रीपतीनें
नृपीं जोडिले हात या नेमराया
कसा तूंचि आलासि मानें मराया '

५७२

म्हणौनी हरी हातिंच्या चापबाणा
बळें लोटिता होय त्या कर्ण जाणा
तदा यादवीं घातले हात त्यासी
' कसा बाण विंधूनि तूं जीत जासी '

५७३

शिखरिणी

तदा आले त्याचे सुहृदजन धाऊनि धरती
न सोडीती त्यासी कुकुर कुरु वोढीत असती
सभेमध्ये राजे परम हरुषें हास्य करिती
कशी माळाद्यापी नवारि न यया घालि म्हणती

५७४

तदा वाहे पाणी धनु कणकदानी दृढ पहा
म्हणे ' लक्ष्मीकांता अनित करिती यादव महा
तुम्ही सांगा यांसी नृप न चुकतां सा शर पर्णीं
बळें वोढीवोढी कुकुर करिती काय म्हणुनी '

५७५

१ हअ. वेळ तेही टळेना.

स्वागता

‘ तीन बाण उरले पण-काजीं
एक बाण तुमचा तुम्हि घ्या जी
दों शरींचि पण-लोचन संज्ञा
भेदितों मज दिजे तुम्हि आज्ञा ’

५७६

दासकर्ण नसता प्रभु जेव्हां
हा कढेंत पडता नृप तेव्हां
भास्करीं वचन बोलत ऐसें
देतसे यदुवरोत्तर कैसें

५७७

शिखरिणी

म्हणे ‘ भो कर्णा तूं अचुक धनुवाडा परमगा
परी या नेमाची स्थित तुज कळेना अस उगा
तुला जालें वाचो कुरुपति कढैपासुनि भला
सरी म्यां गांधारी-तनुज दिधला दान तुजला ’

५७८

भुजंगप्रयात

असें वोलितां वाक्य देवांनि पाही
त्वरें भूप तो सोडिला यादवांहीं
मुखीं काळिमा बैसली वीर्य गेलें
कळाहीन जाला कुळा दैन्य आलें

५७९

रमानायका नावरे पूर्ण भर्ते
 म्हणे ' कौरवा हें जिणें काय सतें
 वृथा वांचसी प्राण दे पापरूपा
 खरा दीर्घ-दोषाचरा कर्मकूपा '

५८०

' कुळांगारका घातका पापराशी
 जगा दाविसी तोंड लाजेसिनासी
 अरे पांडवांसारिख्या बांधवांसी
 स्वहस्ते कसा दग्धुंनी बैसलासी '

५८१

उपजाति (अच्युत + यूथिका)

' आजि फाल्गुन रे असता जरी
 भेदिता पण हा सहसा तरी
 उच्च तूंचि जगतीं दिसतासि कीं
 भोगितासि पदवी यशकीर्ति की '

५८२

मालिनी

न धरत वचनैसें केशवें बोलियेलें
 त्वरित मग कुरेशें यान तेथौनि केलें
 वसुनि दळिं विचारी ' आजि हे राजवाळा
 वरचि वरिल कैसी कोण घेईल माळा '

५८३

इन्द्रवज्रा

' गांजीन गोत्रापति सर्व बाणीं
 दंडीन राजा कृतज्याप्रदानी

मारीच हा वैरि रथांगपाणी
पर्णीन हे आजि अपर्ण राणी '

५८४

भुजंगप्रयात

असा राव गांधार जल्पौनिश्यानी
मनीं कल्पितो कल्प कोपायमानी
असो द्वंद्व निर्धारिलें पूर्ण तेणें
पुढें काय जालें कथे चित्त देणें

५८५

शार्दूलविक्रीडित

भद्रीं भानु विराजमान् यदुपती
भागद्वयें भूपती
जाले भाट जिभाट वेदमहिमा
आचाट वाखाणिती
वाद्यें गंभिर वाजती रुणझुणा
वीणे झणत्कारिती
होती किन्नरगायनें नटकळा
नृत्यांगना नाचती

५८६

नाना गंध सुगंधराज तवकें
लक्षांत नाहीं मित्ती
पाणी मंडितउत्तमाचने सभे
चक्रोपमा वर्तती

पुष्पाचे बरवे सभेप्रतिसभे
केले महा मोघवे
वायू घेउनि तो सुवास विचरे
त्रैलोक्यनासा शिवे

५८७

नाना नोपम मंडपीं मृदुपणें
मांगल्यशोभा क्रमे
जाले तल्लिन लोकपाळ अवनीं
वैकुंठ आलें गमे
आसाधारण मांडिला द्रुपदजा-
देवी-सती-सोहळा
काशी श्रीपतिदास रास वदती
वर्णीतसे मोकळा

५८८

॥ इति श्रीद्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग नववा ॥

सुर्ग १० वा

श्रीगणाधिपाय नमः

शार्दूलविक्रीडित

सस्मेरानन पद्मलोचन

घनश्याम प्रभू सावळा

माळा कीरिट कुंडलें

पदक त्या पीतांबरीं मेखळा

तो पै निर्गुण ब्रह्म भव्य

फुलला वोपी दिगंता कळा

लीलालाघवि कृष्ण धर्मचरितें

खेळे महीं मोकळा

५८९

इन्द्रवंशा

भद्रासनीं तो उपविष्ट हो हरी

आहे उभा द्रौपद जोडिले करीं

चिंता करी भूप विशेष अंतरीं

भेदील आतां पण कोण केसरी

५९०

भुजंगप्रयात

कुरुवर्धनासारिखीया वरिष्ठा
अबाधीत आली पणीं अप्रतिष्ठा
असो कोण आतां धरी धैर्य वक्षीं
करीं चाप वाहे महायंत्र-लक्षी

५९१

इन्द्रवंशा

क्षोणींद्र आतां क्षणएक पाहती
मिथ्या प्रतिज्ञा मग निंद्य बोलती
जाती अभेदोनि उठौनि सर्वही
हें दैन्य आले मज थोर ये मही

५९२

स्रग्धरा

चिंतेसी भूप भारी करित विण हरी
कोण आदानवारी
सर्वात्मा दानवारी दुरित दुर करी
दुःख द्वंद्वें निवारी
दुष्टांचे दर्प हारी खळपिळ उजरी
भक्त-आर्था प्रहारी
बोले तो श्रीमुरारी ' पुरपति न करी
खेद तूं धैर्यधारी '

५९३

शिखरिणी

‘ पणार्थी भूपाचे समुळ जरि सद्वीर्य समलें
तरी राया येथें त्रिभुवनं असे आजि मिनलें
असो कोणी कैसा करु शफारि-दृक्भेद विजयी
तया देऊं बाळा जळरुहदळाक्षी गुणमयी ’

५९४

भुजंगप्रयात

‘ त्यजी व्यर्थ चिंता पुसे सावधोनी
सभे सर्वथा यंत्र भेदील कोणी ’
अशी अच्युताची यशोदार वाणी
टळेना कदा जे पदा वज्रवाणी

५९५

शार्दूलविक्रीडित

तद्वाक्ये नृप तोषला हरुषला
अत्यंत संतोषला
स्वानंदें फुगला तटस्थ उगला
योजूं मनीं लागला
जो देवें पण साक्षपें करविला
तो कां फळेना मला
मी आहे मतिमंद अंध हृदयीं
चिंता करीं आपुला

५९६

पद्माकांत-पदांबुजें पुरपती
 वंदूनियां चालिला
 चत्वारंगणिं शीघ्र येउनि उभा
 मध्यस्थळीं राहिला
 त्रैभागीं रचना अपूर्व गगना
 स्पर्शींति वर्णीजना
 त्यामध्ये विविधा खणोखाणिं सभा
 जाल्यासती पावना

५९७

भुजंगप्रयात

सभा निर्जरांची सभा किन्नरांची
 सभा यक्षगंधर्व चक्षुश्रव्यांची
 सभा दैत्य-रक्षो-गणा-दानवांची
 सभा सिद्ध-साधू-मुनी-मानवांची

५९८

शार्दूलविक्रीडित

प्रातीज्ञा पण सारिला नृपवरें
 सर्वाप्रती आइका
 कोणीही परि वीर्य उत्तर न दे
 पुष्पावतीनायका
 देखे द्रौपद मंडपांत अवघे
 त्रैलोक्य चित्रोपमा
 कैसा होइल यंत्रविंधन विधी
 सत्कीर्ति लाभोद्यमा

५९९

भूपांचीं मग अर्बुदान्त कटकें
 होतीं उभीं बाहिरी
 तेथें प्रेरुनि दूत राव समयीं
 संकेत सर्वा करी
 त्यासवीं कर जोडिले वधुकडे
 ' ते आमुची माउली
 पर्णावी नृपजा नृपींचि इतरां
 गंगा प्रगंगाथिली '

६००

हे वाणी परिसौनि भूभुज मनीं
 चिंता करी आदरें
 आतां कोण करील साच पण हा
 हें दैन्य आलें खरें
 आहे विप्र-सभाचि एक उरली
 शास्त्रज्ञ ते वापुडे
 कैसा नेम करूं तयांत नृपती
 हे हांसती रोकडे

६०१

शिखरिणी

कसा जाऊं तेथें सकळ म्हणती भूप भुलला
 न जातां मद्भेदें दनुजरिपु दंडील मजला
 असो हो कैसेंही वचन हरिचें सत्य करणें
 मला ब्रह्मीं नाहीं विहितमपि लौकीक धरणें

६०२

स्वागता

याचिया न करिती वचनासी
 लौकिकासि धरिती जिवनासी
 धर्म त्या फळद् होइल कैसा
 मूर्ख मी धरितसें मनिं संसा

६०३

द्रुतविलम्बित

उचित हेंचि गमे सहसा मला
 द्विज-सभे मग भूभुज चालिला
 नृपवरागमनें सगळे स्वयं
 हरुपले द्विजराज अतीशयं

६०४

स्रग्विणी

धन्य रे भूप हा पुण्यकीर्ती भला
 दक्षणा द्यावया स्वये हा पातला
 मंत्र उच्चारिती एक ते आदरें
 एक होती पुढें घेउनी लेकरें

६०५

कलिन्दनन्दिनी

‘ धिरे धिरे द्विजोत्तमा बसा बसा धरा क्षमा ’
 नगस्वरूपिणी मुखें वदे नरेन्द्र वाणि मा
 म्हणौनि मध्य पातला उभा पुरेन्द्र राहिला
 समस्त देखती भला सभा विलोकुं लागला

६०६

इन्द्रवज्रा

भूमंडळींचे द्विजमात्र जेथें
होते मिळाले मुनिमान तेथें
ऐसे स्थळीं द्रौपद दानपाणी
आहे उभा नेम वदेति वाणी

६०७

तोटक

‘परिसा परिसा द्विज हो परिसा
करितों पण मी तुम्हि सावधसा
भ्रमतो शफरी नभिं चक्र जसा
उडवा द्रुग तो तिं शरांसरिसा’

६०८

‘धनु वाउनिया गुण सज्ज करा
तळिं पाहनिया वरि लक्ष धरा
करिल स्थिति जो पणभेद वरा
मिरवेल सभे नर तो नवरा’

६०९

‘परि विंधुनि बाण तिन्हीं चुकला
जागिं तो द्विजराज जिवा मुकला
कढईत तया उचलौनि पहा
गण घालिति हा पण घोर महा’

६१०

शार्दूलविक्रीडित

‘त्राहे त्राहि अनर्थ’ विप्र म्हणती
‘श्रीरामसीतापती

क्षेत्रीं धर्म विसर्जिले द्विजवरां
 घालूं कढे बोलती
 स्वप्नींही शरकार्मुका स्परसलों
 नाहीं नरेंद्रा कधीं
 आम्हां हा पण बोलणें उचित हें
 नाहीं जगत्रामधीं'

६११

'आलों वांछित दक्षिणा विधिवरा
 दारिद्र्य आम्हां त्यजो
 नेदा अर्थ तरी अनर्थ वरणें
 जा कां म्हणाना द्विजो'
 या बोला नृप बोलिला
 'माहितळी निवीर जाली दिसे'
 हे वाणी परिसौनि अर्जुन मनीं
 आवेश भावीतसे

६१२

स्वागता

धर्म भीम नकुळा सहदेवो
 पांचवा अमरु-वारण-चेवो
 पंडुराज सुत पंचम होते
 बैसले द्विजसभेप्रति हो ते
 लागले वचन फाल्गुनराया
 जाहली स्फुरणमंडित काया

६१३

विप्र वेश तरि माविक आहे
क्षात्रधर्म उगलाचि न राहे

६१४

इन्द्रवज्रा

धर्माप्रती जोडुनि हात बोले
' जी जी नृपें या नर निंघ केले
निर्वीर भूमंडळ बोलताहे
हा शब्द आम्हांप्रति केंवि साहे '

६१५

' आज्ञा दिजे साह्य समर्थ आहे
भेदीन हें यंत्र मला न साहे
आनंदला धर्म म्हणे सुबंधू
दे द्रौपदा मच्छ करोनि अंधू '

६१६

तोटक

' लटिका पडिला नृप हा दिठि रे
करि साच पणा उठि वा उठि रे '
वचनेंचि तया किरिटी उठिला
पद वंदुनि शब्द शिरीं धरिला

६१७

दुपदाप्रति येउनि शीघ्र पहा
वदला पण मी पण भेदिन हा
भणतांचि असें सकळीक सभे
द्विज हांसिनले सभले सभले

६१८

भुजंगप्रयात

म्हणे ' सत्य हो सत्य संदेह नाही
जगीं यंत्रवैरी नुरे आजि कांहीं
गुरूनें तुम्हां ताडिलें काय देवा
उदैला कसा तूमचा कर्मठेवा '

६१९

असो द्रौपदालागिं आनंद जाला
घरौनी करीं श्रीपतीपासिं नेला
म्हणे ' जी प्रभो विप्र भेदी पणाला '
तदा अर्जुनें मूर्धनी नम्र केला

६२०

मालिनी—अष्टदळकमलबंध

' जयजय दनुजारी देवदेवा सुरारी
तुजविण भवगारीं कोण दासासि तारी
निशिदिनिं बतमारी पावलों दंडभारी
शरण शरण सौरी दैन्य माझे निवारी '

६२१

भुजंगप्रयात

वदे देव ' विप्रोत्तमा वीर्यवंता
महालक्ष्मं भेदी त्यजी सर्व चिंता
वरी वन्हिजा उद्धरी तात माता
जगत्रांत तूं नोवराहोय आतां '

६२२

द्रौ. स्व. १३

असें बोलतांल्हाद् पार्थासि जाला
पदांभोज वंदोनि वेगें निघाला
त्वरें ठाकिली यंत्रउर्वी तयानें
टणत्कारिलें चाप वंदोनिशाने

६२३

इन्द्रवज्रा

घेऊनिया दर्भशिखा समेकी
गंधर्व मंत्रोक्त कढेंत टाकी
जालें महाशीतळ तैल कैसें
स्वस्थ स्थिर स्तब्ध तडाग जैसें

६२४

होवोनियां दर्पण सर्व दावी
कृष्णापती कार्मुकिं बाण लावी
सज्जोनि पाणी शर वज्रठाणीं
दृष्टीसि मच्छप्रतिबिंब आणी

६२५

स्रग्विणी—धनुर्बाणबंध

भासतां स्नेहगर्भातिरी मीनभा
भार्गवी ठाण मांडूनि राहे उभा
आनुसी वीर्यभा तेज वोपी नभा
भाट झाली सभा धन्य शौर्यप्रभा
आजानुवाहो द्विजराज हा हो
पार्थाचि ऐसा दिसतो पहा हो

६२६

होईल हा दंडुनि नेम नाहो
आला सभे मीन-मयंक-राहो

६२७

शार्दूलविक्रीडित

ठाणीं भार्गव उग्रमान् दिनमणी
काळप्रकोपी यथा
मेरुधैर्य सुवीर्यवान् जळनिधी
रुद्रस्वरूपी यथा
सत्सौंदर्य विराजमान् द्विजपती
जिंको शके मन्मथा
केले नीच नरेंद्र विप्र विजयी
होईल हा सर्वथा

६२८

इन्द्रवशा

तो फाल्गुनें मच्छ कढेंत लक्षिला
आकर्ण वोढी वरि बाण विंधिला
वामाक्ष बाणें प्रथमेंचि भेदिला
मंडीत मासा गगनीं विसंचला

६२९

भुजंगप्रयात

पुनर्मंडपीं पाडिला मच्छ बाणें
चमत्कार तो देखिला लौकिकानें

सभे हाक जाली द्विजें साधिला रे
पणाचा पती भेदिला भेदिला रे

६३०

मालिनी

प्रलय गजर केला वाद्यवाद्यांतुरांहीं
किरिटि वरि फुलांची वृष्टि केली सुरांहीं
उदित मग गयंदी लोटुनी राजवाळा
रवि-सुत-रिपुकंठीं घालिते सूत्रमाळा

६३१

भुजंगप्रयात

वरी घेतला नोवरा विक्रमाद्री
न बैसे उभा राहिला स्कंधभद्रीं
सभालोकितां जाहला रुद्रकोपी
तदा देखिला कौरव द्रोहरूपी

६३२

महानष्ट चांडाळ जे काळयाती
कुक्रमें कुळध्वंसि विश्वासघाती
मनीं बाणला पूर्ण आवेश डोले
धनुष्यामुखीं बाण देऊनि बोले

६३३

शिखरिणी

म्हणे ' पृथ्वीपाळा पण उजविला दारुण असा
असह्ये कोणासी असल जरि जाला परमसा

तरी या रे बाणीं पुरविनि रणीं कोड सहसा '
 म्हणोनी कर्णारी नर गरजला माधव जसा

६३४

स्वागता

शब्दबाण गुणघोरम याचा
 मंडपांत सुटला विजयाचा
 खोंचले सह धराधिप जाणा
 क्षोभला परम कौरवराणा

६३५

इन्द्रवंशा

आधींचि द्दंदोदर भूप आथिला
 त्याहीवरी फाल्गुन द्दंद बोलला
 दावाग्नि जैसा प्रलयीं धडाडिला
 तैसा कुरुराज सभे कडाडिला

६३६

श्येनिका

' काय वीर हो चरीत पाहतां
 विप्रवाणि हे अनर्थ साहतां
 द्दंद कर्णुनी उगेंचि राहतां
 कासिया तुम्ही स्वधर्म वाहतां '

६३७

' जीत विप्र हा रणांगणीं धरा
 दंड यासि रे प्रचंड तो करा

ध्या वधू हरा मुखीं मनोहरा
मर्कटामणी सुगंध सूकरा'

६३८

शिखरिणी

' धरा पाडा मारा द्विज अधम हा संगारिं भवा
वदे छेदा जिन्हा करिणि-पुसिं बांधोनि फिरवा
कदापी ये मध्यें दुपद कुकुरेशासह रणीं
पिटा त्रासा बाणीं भुइतळिं करा भीमकरणी

६३९

द्रुतविलंबित

डहुळला मग कौरव सागरू
धरकला नरमंडप नागरू
गलबला नट होउनि वर्तला
प्रलयकाळ सभाजनिं वर्तला

६४०

भुजंगप्रयात

निघाले कुरूवीर भारें सभारें
पुढें साउमें पातलें सैन्य सारें
रथी वैसले मंडपद्वार जेथें
असंभाव्य झालें चरित् काय तेथें

६४१

स्वागता

अंगणीं वधुवरें सम पाहीं
वेढिलीं मिरवितां अधमांहीं

यंत्रधारक समग्र पळाले
भोंवते अरि असंख्य मिळाले

६४२

कुंजरीवारि कपिध्वज मेढा
लक्ष लावुनि रिपुस्थळ वेढा
क्षौणि जाण अठरा दळ कैसें
अब्धिचें पसरलें जळ जैसें

भुजंगप्रयात

असो कौरवीं वेढिला पार्थ ऐसा
तदा मंडपीं वर्तला भाव कैसा
क्षितीचे पती शीघ्र सर्वे निघाले
त्वरें आपुलाले दळीं ते मिळाले

६४४

तुरें दुंदुभी वाजती ते प्रसंगीं
उभे ठाकले ते रिपू^१ अष्टभार्गीं
चमूचे गरे गोल बांधोनिशाने
उभारुनि ढाला विचित्रें निशाणें

६४५

वसंततिलका

यानंत भूपकुळ बाहिरि सर्व आलें
त्यानंतरीं चरित मंडपिं काय झालें

आकाशमंडळ सुरीं सम सेवियेलें
तेथूनि कौतुक विलोकन मांडियेलें

६४६

ते मंडपीं द्रपद सैन्यक हो मिळाले
होऊनि यादव रथारूढ सर्व जाले
आवेशमंडित उभे सह शस्त्रपाणी
शौरी पुढें वदति विक्रम घोर वाणी

६४७

स्नग्धरा

‘ जी जी देवा दयाळा

कमळनवदळाक्षीवरा दासपाळा

आज्ञा देई कृपाळा

समरिं कुरुदळा दाखवूं हातमोळा

तोडूं नक्षत्रमाळा

विखरुं रविकळा पाठवूं धाक काळा

दंडूं या ब्रह्मगोळा निवटुं अधमळा

ख्याति लावूं भुगोळा ’

६४८

स्वागता

‘ विक्रमें सचर सर्वस डालूं

पालथी भुजबळें भुवि घालूं

बापुडीं कुरुदळें किलवाणी

दंडिजेतिल रणीं क्षणमानीं ’

६४९

दृष्टदुम्न वदला मग वाणी
आइके वचन पंकजपाणी
' मातले पतित कौरव पाहीं
वेठिलीं वधुवरें अधमांहीं '

६५०

' द्रौपदी समरिं कष्टल आतां
देखवेल मज जी यदुनाथा
पेटला प्रलय पावक पोटीं
आजि मारिन रिपू कुळकोटीं ?

६५१

टाकिला रथ म्हणौनि तयाने
वाहिलें धनुष वासवि ठाणे
बैसला द्रपदही रथिं पाहीं
धावला मग दयाघन पायीं
दोधही कवळिले निजबाहीं
बोलिला स्वहित सुंदर कांहीं
' द्रौपदीचि जरि कष्टल राया
मी समर्थ तरि काय पहाया '
' सर्वथा परि तया भय नाहीं
भक्तराज ' मम हे द्वय पाहीं
दाटली महितळी कुरुदोषें
क्षोभली मग वधुवरवेषें '

६५२

६५३

६५४

‘दीसतो द्विज तुम्हांप्रति कैसा
याचिया न पुरती प्रति घासा
आजि होइल वितंड तमासा
शांत होउनि पहा स्थिर बैसा’

६५५

बोलिला निगम-रंजन ऐसें
भासलें पुरपती प्रति कैसें
विप्रवाटित हरी वदताहे
‘काय हा द्विज नव्हे नर आहे’

६५६

‘ठाणमाण गुणलक्षण याचें
धैर्य वीर्य वय रूप नराचें
भेदिला नृपकुळीं पण भारी’
बोलतो बळविशेष सुरारी

६५७

‘पूर्विही वचन हा वदलाहे
नेमनिर्गम नराविण नोहे
तुष्टला मज दयाघन पाहे
सर्वथा द्विज धनंजय आहे’

६५८

शार्दूलविक्रीडित

स्वानंदें भरला सुखें डवरला
हर्षें महा दाटला

पोटीं प्रेमविला सरास नटला
 उल्हास कोंदाटला
 क्रोधा अंतरला तमा तरखला
 शांतस्थिती लाधला
 पुत्रेंसी उगलाचि शांत बसला
 पाहूं चरित् लागला

६५९

द्रुतविलंबित

कुकुर वर्जुनिया घनसावळा
 मुदित लोकितसे नरसोहळा
 प्रथम कौरव पांडव संगरा-
 णवकथा सुचिते श्रवणादरा

६६०

इन्द्रवंशा

वेढिलार्जुन कौरविं आइका
 एक तो दुसरी वधुनायका
 कुंजरी चवथी महमंतिका
 वेष्टितां अमितीं परिथाटिका

६६१

स्वागता

मांडिलें चरित चंड विलोका
 सागरीं तरतसे जाशि नौका

यापरी करिसुता सगुणाची
कौरवांत मिरवे विजयाची ६६२

धर्म भीम नकुळो सहदेवो
लक्ष्मिती दुरुनियां रणभावो
कोपरोप मनिं पेरुनि पाहे
संगरा उदित बल्लुव आहे ६६३

रामताड तरुराव तरुंचा
लांब खांबचि जसा गगनाचा
घेतला त्यजुनियां दुम येरू
स्कंधिं वाहुनि उभा बळि मेरू ६६४

भुजंगप्रयात

असो द्रौपदाचा पणोद्धार झाला
पुढा विग्रहो चंड ठाकोनि आला
अरी लक्ष कोटी रिपू एक पाहे
म्हणे दास काशी अलौकीक आहे ६६५

॥ इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रांताध्याय सर्ग दहावा ॥

३५०६१

१६८२

काव्य
-३५१६३

सर्ग ११ वा

चक्रपाणिये (ने) नमः

स्वागता

वारिणीवरि धनंजय आहे
चाप लाउनि कुरूदळ पाहे
चातुरंग चळथा कटकांच्या
देखिला प्रथम थाटि रथांच्या

६६६

राहिलीं गजदळें रथलागें
स्वार तुंबळ तयाहुनि मागें
घायभार सह वेष्टित राहे
सैन्य दुर्ग रचना आशि आहे

६६७

भुजंगप्रयात

असो अर्जुनाभोंवतीं कौरवांहीं
टणत्कारिलीं कार्मुकें चंड पाहीं
गुणीं वाण सज्जोनि जल्पप्रवाहीं
अधर्च्छेदिती आपुलाले रदांहीं

६६८

‘ रथीं मांडुनी वज्रठाणें विशाळें
न राहा किती गर्व ठाळें ठिसाळें
द्विजा सांडि रे सांडि हा मृत्युमोहो
उडी घालिं वेगीं वधू वेगळा हो ’

६६९

तोटक

‘ वृति भिक्षुक तूं भिक माग वरी
तुज राजसुताधन केंवि वरी
त्यजि रे’ त्यजि रे मलिना नवरी
सवतां न रिगे मरणाविवरीं ’

६७०

स्रग्विणी

‘ बाण घाई तिळप्राय आतां रणीं
चूर्ण होसी क्षणीं त्यागि रे वारिणी ’
दापिती हाकिती बाण लाऊनियां
वोढिती कार्मुकें हाक देऊनियां

६७१

भुजंगप्रयात

असें देखतां मुख्य दुर्योधनानें
रथ प्रेरिला पापबुद्धी तयानें

१ ठ. मृगराजसुता अर जंबुक तूं
वरिसील कशी सुखदायक तूं

विदारीतं सेना तुरी-वृंद धांवे
वैरी भानुचक्रोपमा छत्र भोंवे

६७२

पुढां दृष्टि घालौनियां सव्यपाणी
उभारोनि राजा वदे चंड वाणी
' अरेरे झणीं बाण विंधाल कोणी
मदें लागतां हात छेदीन दोन्ही '

६७३

' नव्हे रे वधू हे सुधावेलि आहे
शरप्रेरणीं प्राण सांडील पाहे
प्रयत्नेंचि हा विप्र येथोनि टाळा
प्रयत्नेंचि हे ऊतरा राजबाळा '

६७४

असा बोलिला राव गांधार पाहीं
रणीं राखिले हात सर्वा जनांहीं
पुढें कर्ण होता रथीं चापपाणी
विलौकोनि पार्था वदे काय वाणी

६७५

स्वागता

' आइके वचन रे द्विजदेवा
विग्रहो बहुतसा न करावा
आपुलाचि कुळधर्म धरावा
अन्य धर्म सहसा न करावा '

६७६

‘ काय जाणत हळाहळ खावें
 आपुलें स्वहित तें वळखावें
 ज्यामुळें समुळ निर्मुळ पावे
 काय तेंचि मुळिं मूळ पहावें

६७७

क्षोभला कुरूपती-दळसिंधू
 कोण तारिल तुला बळि बंधू
 काय होसिल निरक्षुनि अंधु
 कोण भाज फटकाळ सबंधु

६७८

विप्र तूं नृपसुता तुज जाया
 त्याग लाज न धरी द्विजराया
 पावसी समर-सागारिं दुःखा
 बाण कां सजियला त्यजि मूर्खा

६७९

‘ बैस येउनि रथीं मजपासीं
 कोण पाडिल तुला मग फांशीं
 अंगिकार करि कर्ण जयाचा
 रोम वक्र करि कोण तयाचा ’

६८०

‘ नायिकेसि जरि हे निजवाणी
 तीळतुल्य तरि होशिल बाणीं ’
 भास्करी सघन बोलत आहे
 आयकौनि मग फाल्गुन पाहे

६८१

शार्दूलविक्रीडित

चापीं देउनि वाण ठाण समयीं
 मांडोनियां भार्गवी
 मेरूधैर्य विराजमान् करिसुता-
 स्कंधीं उभा वासवी
 केले सर्व अलक्ष लक्षुनि पुढें
 मार्तंडपुत्राप्रती
 आरंभीं प्रतिउत्तरें समधुरें
 गंभीर धीरागती

६८२

‘ गा वीरा रधिया महादळपती
 तूं बोलिलासी खरें
 द्यावी काढुनि अंगिंची पारि कशी
 छाया नरें नागरें
 दीप्ती चाळुनि आपुली जगिं नये
 देतां तया भास्करा
 तैशी जाण निजांगना कुळवधू
 देतां न ये रे नरा ’

६८३

‘ चंद्रीं शीतळता सुमिश्रित कशी
 वांचूनि तो दे परा
 गोडी गंभिर आमृतोदरिं असे
 ते प्राप्त कैशी खरा

देतां येइल आपुली प्रजडता
 कैशी महा डोंगरा
 तैशी जाण निजांगना कुळवधू
 देतां न ये रे नरा '

६८४

स्वागता

' बोलिलासि गुण-गर्व-गुमानें
 क्षोभला दळनिधी म्हणुशाने
 क्षोभ रे मृगजळें जरि केला
 काय जाइल गिरी बुडवीला '

६८५

अच्युत

' सिंह घेउनि रे वनिं भातुकें
 चालिला सद्नाप्रति कौतुकें
 धावलीं जरि कोटिक जंबुकें
 काय तें फळ पावति रे निकें '

६८६

स्वागता

' सत्य साह्य मज अच्युत आहे
 दीर्घ अंत तुमचा दिसताहे
 भासतां मशक रे मज सारे
 आज लाविन उभें रणिं वारें '

६८७

भुजंगप्रयात

पुन्हा तो शरांकीत कोदंड दंडी
तदा अर्जुनें भेदिला बाहुदंडीं
गळालें धनू मूर्छनाद्भूत पाहे
रणीं शात्वनामा उलंडोनि राहे

६९३

इन्द्रवंशा

देखोनि त्याचीं महदंतवेदना
भूरिश्रवा लोटुनि शीघ्र स्यंदना
आला पुढें भीम करीत गर्जना
विंधी बळें लक्षुनि बाण अर्जुना

६९४

स्वागता

अर्जुनें शर निरक्षुनि त्याचे
भेदिले गुणगुती सहजाचे
तो पुन्हा सजुनि कार्मुक लक्षी
बैसला तंव रिपू शर वक्षीं

६९५

भुजंगप्रयात

उरीं लागतां बाण तो वीर्य सोडी
उलंडे रथीं पातकी पायखोडी

वधावे पुढें त्या अमित्रासि पाहे
तदा वीरवर्मा म्हणे 'साह साहे'

६९६

समाकर्ण संधान केलें तयानें
न येतां वरी भेदिलें अर्जुनानें
रथीं पाडिला जाण तोही कुकर्मा
असें देखतां क्षोभला तो सुशर्मा

६९७

स्वागता

पेटला प्रलय पावक पोटीं
कल्पहाक दिधली मग मोठी
लोटिला धडधडा रथ कैसा
अंबरीं कडकडी घन जैसा

६९८

पंचबाण गुणिं सज्जुनि पाहे
ठाण मांडुनि उभा रणिं राहे
पार्वती-पतिपुढें स्मर जैसा
भासला वधुवरा उजु तैसा

६९९

भुजंगप्रयात

म्हणे ' रे द्विजा दीनरंका कळंका
रिपू सांवरी धीट हो सांडि शंका '
अतीमानसंधान केलें प्रयासें
नरें भेदिलें सर्व तें अप्रयासें

७००

पुन्हा बाण लावी रिपू कार्मुकाला
तदा दासरायें अती वेग केला
इषू प्रेरिला तो अकस्मात आला
ध्वजस्तंभ भेदूनि भाळीं निवाला

७०१

शिखरिणी

मृगन्यायें घायें रहवरिं सुशर्मा उलथला
तदा भारद्वाजात्मजतनुज कोपें कडकला
चिरंजीवत्वांगीं कवच मुकुटीं टोप विलसे
महाकोदंडाची मग गवसणी काढित असे

७०२

स्वागता

लोटिला रथ खगेश्वरवेगें
अर्जुनासमुख येउनि अंगें
सज्जिले शर शितीं नव पाहे
धीर वीर वचनीं वदताहे

७०३

भुजंगप्रयात

‘ भला रे भला रे भला विप्रवेशा
समर्पडिता युद्धबुद्धीविशेषा
तुवां आजि संग्राम रे थोर केला
महावीर मेळा विरामासि नेला ’

७०४

शिखरिणी

‘ परी आले वज्रप्रहर शर माझे तुजवरी
अमित्रा सांभाळी ’ म्हणुनि नभिं संधान पसरी
अती शक्ती पंक्ती धरुनि गुण येती ग्रहगुणें
सतेजाळाभाळीं जशिं पसरलीं सूर्यकिरणें

७०५

स्वागता

फाल्गुनें शर निरक्षुनि बाणीं
झाडिलें धनुष दुर्धर पाणीं
वज्रबाण गुणिं सज्जुनि सोडी
एकलाचि नवही शर तोडी

७०६

शिखरिणी

सुपर्णे आकाशीं उरग नव जैसे झडपले
तदन्यायें शत्रू शर वरखुनी शासिनइले
अशी पार्थ प्रौढी नयनिं मग देखौनि परिसा
रणीं अश्वत्थामा द्विज खवळला अंतक जसा

७०७

भुजंगप्रयात

शताचीं शतें बाण लक्षौनि घाली
सथाटी शराच्या नभीं दाटि झाली

लघूलाघवी जिष्णु संधान सारी
न येतां अरीचे वरी बाण वारी

७०८

स्वागता

शिष्य एक सुत एक गुरुचा
एक विंघनविधी उभयांचा
दोधही चतुर संगरधर्मी
नाथिला परि यशत्व अधर्मी

७०९

आगळा म्हणुनि अर्जुन पाहे
ज्यासि अच्युत अनूकुळ आहे
वर्षतां गुरुसुता शरधारा
चंड चोज वितलें अवधारा

७१०

वसंततिलका

वेगांत वेग नरनायक साधिताहे
बाणद्वयीं द्विज निरक्षुनि विंधिताहे
एकें शरें अचुक सारथि पाडियेला
एकें रिपू हृदयमंडळिं भेदियेला

७११

मंदाक्रांता

ठाणीं पाणी सजुनि गुणि जो बाण विंधीत होता
तो शत्रूचा इषु अवचिता लागला दुःखदाता

मूच्छा आली असुप शरिरीं चांचरीं जात जातां
अश्वत्थामा रणिं पडियला पाहतां काय आतां ७१२

भुजंगप्रयात

दळीं हाक आली द्विजें भेदिला रे
गुरुपुत्र तो साधिला साधिरा रे
कदा नागवे एकला विप्र गाढा
मिळा सर्व झोडोनियां खालिं पाडा ७१३

झडा घातल्या लोटले वीर सारे
रथ प्रेरिती एकमेकां पुढां रे
रणीं वारणीं चंड खिंखाट केले
तुरीं हिंसती गर्जते वीर झाले ७१४

समग्रींचि केला रणीं एकमेळा
अती भीम वाजिन्नाला वाद्यमेळा
रजें व्योम धुंदावलें सर्व दावी
रवी गौप्य झाला क्षिती कंप भावी ७१५

तूणक

वाहिनी-समुद्रकोप रुद्ररूप जाहला
लोटला कलोळलोळ भूमिगोळ हालला
भिंडपाळ पाश बाण शूळ चक्र चंडकी
सळमूं गदा परीघ अर्गळा प्रचंड कीं ७१६

वर्षला अपार भार धुंदभार मातला
 वाटलें जगासि आजि कल्पकाळ पातला
 आइका कपिध्वजू प्रतापि वीर एकला
 वारितो समग्र वेग काय जाय वानिला

७१७

स्वागता

रुद्रवेष मुळिं त्या विजयाचा
 कल्पवेळ तरि खेळ तयाचा
 गर्जला विविध देखुनि मारा
 घालितो शरमुखीं मग सारा

७१८

भुजंगप्रयात

कळेना सजी केधवां बाण सोडी
 असंभाव्य वेगी परंजाळ तोडी
 गुणांकीत आकर्ण कोदंड दंडी
 भ्रमे चक्रसें वामदोर्दंड दंडी

७१९

शराचा वमी चापदंड प्रवाहो
 नभीं होतसे शस्त्रजाळ प्रवाहो
 बळें भांडती बाण भालीस भाली
 पडे अग्र तेणें जळे सैन्य खालीं

७२०

स्वागता

३५०६१

८१०५

१६-२

२३-११६३

शस्त्रजाळ नभ लोपित होतें
 तें नरें उडविलें शरघातें
 भेदिलें न भरतां क्षण सारें
 पाडिलीं समरिं शस्त्रढिगारें

७२१

हें तरी अघटितोत्तर साहे
 मानिती नवल पंडित पाहे
 बोलिल्या पडत अंतर येणें
 वक्त्या उचित उत्तर देणें

७२२

स्वर्गभूंतळ तळातळ कोडी
 ज्या मनेंचि करतो घडमोडी
 तो समर्थ वरदप्रद साहे
 काय त्या अघटितोत्तर आहे

७२३

चक्र तेंचि^१ हरिचें करिं होतें
 भोंवतें भ्रमित भेदित होतें
 बोधले चतुर ऐकुनि ऐसें
 वर्तलें चरित यावरि कैसें

७२४

शार्दूलविक्रीडित

ऐसा संगरिं लोटला दळनिधी
 पार्थावरी वैभवे
 जाला कल्पकराळकाळ समयो
 तो देखिला बल्लुवे
 स्कंधीं वाउनि रामताड बळिया
 होता प्रदेशीं उभा
 त्याचा क्षोभ-महोदधी डहुळला
 काळांत-काळ-प्रभा

७२५

भुजंगप्रयात

सिंहनाद हेळावला शाळपोटीं
 दिल्ली हाक तैशीच कल्पांत मोठी
 प्रतीशब्द केला नभें भीम गाढा
 अती पावल्या क्लेश वाराहदाढा

७२६

शार्दूलविक्रीडित

आरोळी फुटली गिरा उमटली
 दिग्मंडळें डोललीं
 गर्ता गर्जिनली धरा धरकली
 भूमीहि हेलावली

शेषा जाणविली फडी दुडपली
कूर्में मही मानिली
सेना संचरली समूळ खचली
आत्मक्रिया वंचिली

७२७

भुजंगप्रयात

गतप्राण जाले कितीएक पाहो
रणीं लोटला लोटला काळबाहो
विदारीत धांवे विधी-आडवारा
चमू फोडिली पेटला चंडमारा

७२८

स्वागता

पादपें प्रथम पायदळासी
झोडितो भुजबळें बळिरासी
हाणितो प्रथम पाहुनि दाटी
पाडितो कशि रिपूरजथाटी

७२९

वृक्षलाट वसुधातळघाणा
वैरि तीळ रगडी बळिराणा
वाहिनीउडिद भूतळपाटा
वाटितो दुम करौनि वरौटा

७३०

अमृतललिता

श्रीवर ज्यावर तोचि वृकोदर युद्धविचार विनाविधि जाणे
चंड रणीं करणी करि येक धरी चरणीं धरणीवरि हाणे
व्योम भरी वरि येक दिगंतरिं सागरि येक धराताळिं घाली
जो रगडी नरडी धरि येक गळे घरडी दरडी मढिं जालीं

७३१

भुजंगप्रयात

विभांडी चसू घाव मारी उडानें
मृगामाजिं शार्दूल फोडी ठिकाणें
असो भंगिलें पायभारासि पाहीं
तदा हाकिला भीम अश्वारूढांहीं

७३२

महावीर कोपानळें दग्ध जाले
अकस्मात घ्या घ्या म्हणौनी मिळाले
गदा खेटकें बाण बलवंड भाले
फिरंगापटें घाव घालीत आले

७३३

द्रुतविलंबित

प्रहर घेतचि बल्लुव लोटला
रिपुरजां रगडूं रणिं लागला
उजविला दुमराज दळाशिरीं
निजाविल्या चळथा चळथावरी

७३४

अमृतललिता

विक्रम तो नवरा मिरवे वधु कीर्ति अरीजन तेचि वन्हाडी
आदर भीम करी रुधिरें रस रंगुनि जन्म-जरा-मळ झाडी
भात बुकी घृत लात वरी गुळ गर्जन कोप कठी बहु गाठी
थापपुन्या पद पापड तेलवऱ्या मरणें वरणें हुम वाठी

७३५

स्वागता

संगरा बहु तुरंगम आले
प्रेत पर्वत रणांगणिं जाले
सर्व ते समर-भूतळ पाहे
मेदमांसमय होउनि राहे

७३६

शुद्धकामदा

रुधिर लागलें मेदिनीं ढळूं
भडकले तुरी लागले पळूं
गजब जाहला चंड ते दळीं
उलथली चमू फूटली फळी

७३७

तोटक

पळतां करि भीम कशी करणी
प्रहरें चळथा निजवी धरणीं

चळती सिंहवातवसें हरणी
पळती हयभार तसे धरणी

७३८

भुजंगप्रयात

असो फोडिली थाटि अश्वारूढांची
तदा लोटिली भीम मांदी गजांची
गिरीसे करी ऊर्ध्व वाऊनि सोंडा
महासांखळा शक्तियुक्ता प्रचंडा

७३९

वरी काळरूपी बळी स्वार जाले
त्रिशूळार्गळा घाव घालीत आले
उठावा गजांचा निरक्षूनिऱ्यानें
बळी क्षोभला भीम कल्पायमाने

७४०

सिंहनाद केला नभीं देव भ्याले
गळाले करी गर्व उत्पात जाले
मिळाला दळीं पादपें हस्ति ताडी
फिरे चक्र जैसें पडे प्राण सांडी

७४१

भवंडी नभीं एकएकेंचि ताडी
चुराडा गजाचा करी मांस काढी
शतें योजनांची नभांमाजि घाली
बळी रे बळी रे दळीं हाक जाली

७४२

फळी फूटली भार सैरां गजांचे
 पळों लागले तुंग जैसे घनांचे
 असें देखतां कोपला शाल्वनामा
 रथ प्रेरुनी हाकिता होय भीमा

७४३

तूणक

दंडुनी धनूवितंड शत्रुचंड गर्जला
 ठाणयुक्त बाण जाण अप्रमाण वर्षला
 लागतां गदायुधासि कल्पकोप बाणला
 सर्व ते तृणापरी करौनि भीम लोटला

७४४

रामताड लांब अभ्र-खांब जेविं मस्तकीं
 ताडिला रिपू रणांत मेळवूनि मस्तकीं
 पावतां प्रचंड घाव शाल्व शीघ्र स्यंदनीं
 वक्र होय आडवा उडौनि जाय मेदिनीं

७४५

मालिनी

रहवरसह घोडे पिष्ट केले तरुनें
 चुकवुनि परि पाई लाग केला कुरूनें
 विजुवत चपळूनी भीमसेनासि पाहे
 गिंवसुनि कटिशक्ती सर्व तो वेंचिताहे

७४६

भुजंगप्रयात

ढळेना चळेना नगाकार भीमा
रिपूच्या बळाची तदा होय सीमा
अशी धीटता चंड देखोनि त्याची
उरीं ताडिली थाप वज्रप्रयाची

७४७

शिखरिणी

उताणा चक्रत्वें भ्रमुनि पडिला शाल्व समरीं
हताहाता आले बहुत रथिये लोदुनि वरी
तरूपाणी मध्यें मग मिसळला पंडुज यथा
बळें ताडी पाडी हय रथ सह स्वार चळथा

७४८

द्रुतविलंबित

शर-सुटी न मनी वपुवैभवे
सितरिलें बळ तें बळि बल्लुवे
प्रहर दुर्धर देतुचि ऊठिला
मग रणीं रथियां पळ सूटला

७४९

भुजंगप्रयात

रिपू विक्रमा चंड देखूनि गाढा
त्वरें टाकित्ती अर्जुनावर्त वेढा
करौनी गदागोळ सेनासमूहो
निगाला रणीं राव दुर्योधनू हो

७५०

असो मुक्तिला पार्थ शत्रुप्रयासीं
उभा राहिला भीम येऊनि पासीं
पुढां झुंजले कोण कोण प्रतित्वें
मना आणिजे दास काशी मतित्वें

७५१

॥ इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग अकरावा ॥

सुर्ग बारावा

श्रीपरेशाय नमः

शिखरिणी

विराजे संग्रामीं करिणिवरि कर्णारि विजयी
सपृष्टीं वेल्हाळाग्रज तळिं उभा अंतकमयी
अमित्राची सेना शर वरुषते बांधुनि फळी
वमी क्रोधज्वाळा उरगपति बाळावर बळी

७५२

तरूरारापाणी चमुसि यमठाणीं गमतसे
सिंहनादें भीमा मग समरिं सीमा करितसे
मिळाला एकाकी प्रहर उठला देत विगती
रिपू हाणा हाणा म्हणत शर कोटी वरुषती

७५३

न मानी घायतें दळिं भुजबळें वृक्ष उजवी
रणाचे पर्यकीं बळिं निज शतां सैन्य निजवी
भवंडी आकाशीं द्रुमबळ विकासी शतगुणें
सवें दे आरौळी रण रंवदळी अंतकपणें

७५४

क्षणामध्यें गेला भुवनबळि भेदूनि कटका
चमृमाजीं जाला प्रलय हलकळोळ कलका

पयोब्धीचे पोटीं गहनगति मांदार घुसळे
भ्रमे तैसा मध्यें दळ सभवतें दुग्ध उसळे

७५५

भुजंगप्रयात

रथी सारथी वीर लोटौनि आले
बळें विंधिती बाण त्या भोंवताले
इषू लागती त्यास येऊनि पाहीं
न भेदे परी तें वपू वज्र कांहीं

७५६

विशेषें^१ कृपाहस्त जेथें हरीचा
नव्हे सर्वथा रोमही वक्र त्याचा
असें देखतां कल्पकोपायमानें
रथीं ताडिलें चाप दुःशासनानें

७५७

गदा घेउनी चंड वैरी उडाला
रिपू साह्य रे साह्य शब्दीं मिळाला
सिंहनाद दोघांजणीं शाळ केला
कळीकाळ जैसा रणीं एक जाला

७५८

गदा मस्तकीं ताडिली कौरवानें
वसावी तदा साधिली पांडवानें
तरू भंगला तो पुन्हा घाव मारी
न येतां वरी भीम वेगेंसि वारी

७५९

१ हअ. वसे हो

शार्दूलविक्रीडित

द्वंद्वे देउनि हाकधाक समई
 दाऊनि शत्रूप्रती
 एकाकी धरिला छळूनि कवळी
 वर्कोदरे दुर्मती
 ऐसें देखुनि कौरवे निजगदा
 ढाळैनिया टाकिली
 त्या दोघे रणिं मल्लयुद्ध रचना-
 संभाव्य आरंभिली

७६०

तूणक

दोघही दहासहस्रनाग ते महाबळी
 लोटले रणांत मांडिली प्रचंड रौंदळी
 लाविती कळा सरौनि देति वज्रमूसळी
 हाणिती सवेचि मुष्टिघात जीवनस्थळीं

७६१

व्याळसे पिळोनि कल्पकाळसे कडाडिती
 वातसे उडौनि वेदजातसे धडाडिती
 गर्जती गिरा गभीर मेघसे गडाडिती
 थर्थरी वसुंधरा नगोदरे तडाडिती

१०६२

शक्र येक वृत्र येक रुद्र येक अंधकू
 वाळि येक दंडभी कृतांत एक अंतकू

नक्र तो गजेन्द्र एक स्वामि येक तारकू
भावसारिखा परंतु धर्म नावतारकू

७६३

वसंततिलका

आरंभिलें परम त्या द्वयद्वंद्वरासा
वेडावले कटक पाहतसे तमासा
देखे दुशैनि नर बांधव वेढिलासा
तो क्षोभला प्रलयपावक पेटलासा

७६४

स्वागता

ब्रह्मकल्पसमयो जरि पावे
रुद्रकोप भुवनावरि धांवे
सर्व जाळिन म्हणे जग जैसा
रूसला नर परावरि तैसा

७६५

द्रुतविलंबित

स्परशिली चरणीं महमंतिका
रणिं तिनें विजिली करिकन्यका
चपळिली करिणी हरिणी जशी
शरसुटी करि पार्थ रणीं कशी

७६६

स्रग्विणी

सज्जुनी बाण आकर्ण वोढी भरी
घोर संधान कल्पांत कोपें करी

लागतां पादपाणीशिरें संगरीं
तूटती गर्गरां भोंवतीं अंबरीं

७६७

भुजंगप्रयात

हहाकार झाला महासैन्य पारीं
रवीनंदनें देखिला तो स्वभारीं
शिरीं टोप आंगीसिलें वज्रसारी
महाकुंडलें कंकणें तेजधारी

७६८

स्वागता

काढिली गवसणी धनुषाची
वोढिले सरसुनी शर पांची
रुक्मस्यंदनपती खचिताचा
प्रेरिला समरिं मित्र पणाचा

७६९

शिखरिणी

चतुश्चक्री धांवे घडघडित घंघाटत रणीं
पताका तेजाळा वरि तळपती तेजतरणी
विदारौनी सेना चपळपवनापक्षि वहिला
अकस्मातार्जूना समुख रथराणा झळकला

७७०

स्वागता

वीर्यसागर धनंजय आहे
धैर्यपर्वत रवीसुत पाहे

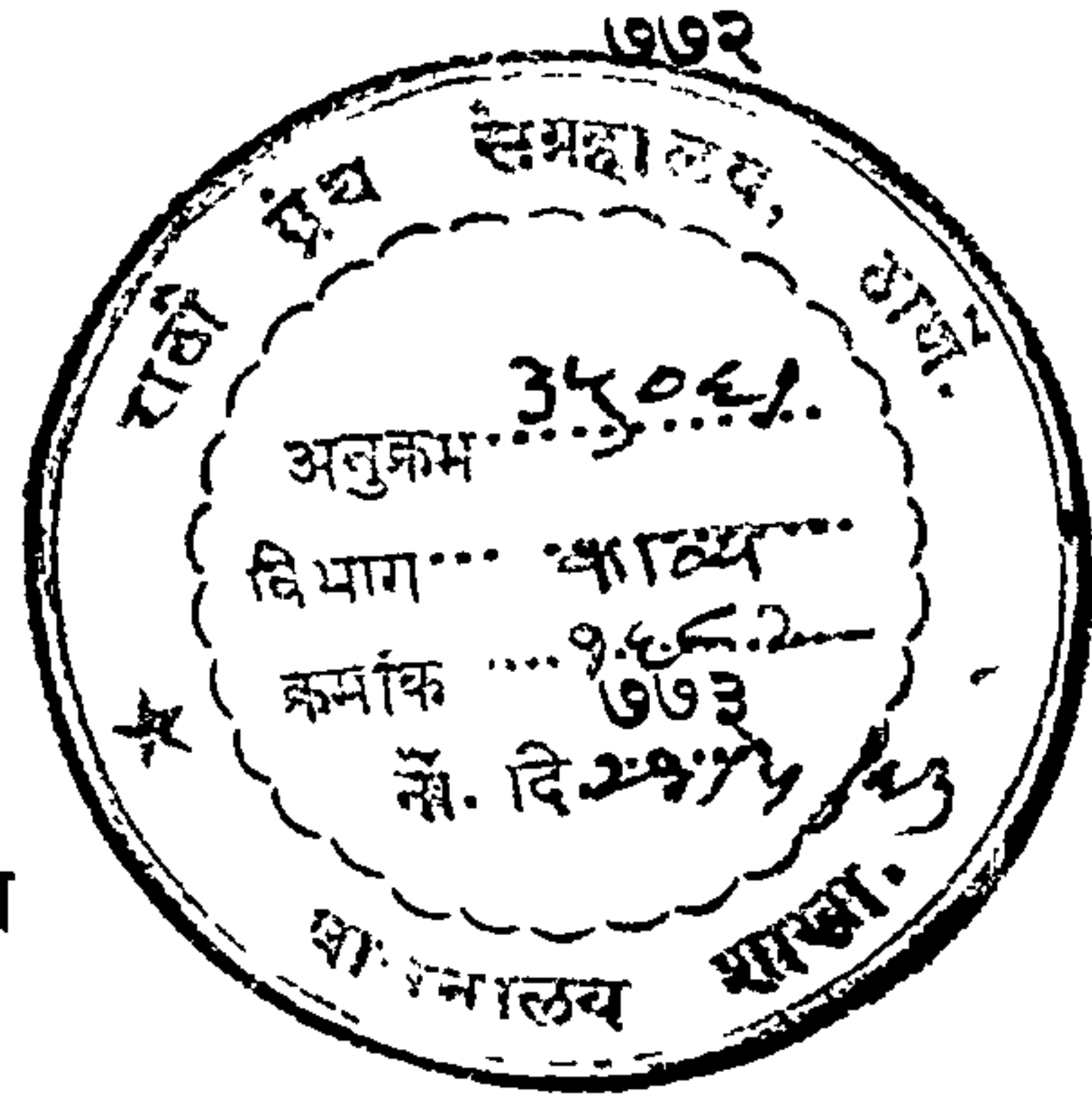
बोलिला ' द्विजवरा स्थिर राहे
आमचें स्वहित उत्तर साहे '

७७१

' जें कुरेशकटकार्णवपाणी
मेदिनी करुं शके जळवाणी
तें तुम्हीं द्वयजनीं भुजभारें
आजि आदळविलें दळ सारें '

' धन्य धन्य जननीजनताता
जे तुम्हां प्रसवली उभयेतां
आलिया यश पुरें रण हाता
एक मी पुसतसें तुज आतां '

' सर्वथा द्विज तुम्ही द्वय नोहा
क्षत्रियान्त परपावक आहां
विग्रह त्यजुनिया रण राखा
सरव्यसौरससुधारस चाखा '

७७४

स्रग्विणी

' वोळखीलें धनुर्धारिया म्यां तुला
आपुलें नाम तूं सत्य सांगे मला '
कर्ण बोले गिरा वज्रठाणीं अशी
आयकौनी वदे जिष्णु वाणी कशी

७७५

भुजंगप्रयात

‘ अगा वीर्यवंता रसोदारशीला
नव्हे सर्वथा ही रसाची र वेळा
महासंगरीं कायसी सौम्य पृच्छा
अरी मी तुझा तूं करी युद्ध इच्छा ’

७७६

‘ असो रे हरीकेसरी ब्रह्मयाती
जगत्रीं कुरू मातले भद्रजाती
परीसौनि आलों असों पक्षपाती
करायासि निर्मूळ विश्वासघाती ’

७७७

‘ निरर्थें तुम्ही युद्ध पाडौनि आतां
न वांचाल ब्रह्माण्ड फोडौनि जातां ’
अशीं उत्तरें पार्थ जो बोलताहे
रिपुक्रोधसीमा उलंघीत आहे

७७८

प्रतापें झणत्कारिला काळमेंढा
मुखीं कर्करा खादल्या दांतदाढा
रिपू दीससी क्रीम बद्रीफळाचा
सुपर्णापुढें गर्जला थोर वाचा

७७९

‘ तदन्याय केला तुवां कर्महीना
प्रतापाबळें बोलसी दुःखदीना
अरे विप्र जाणौनि म्यां युद्ध पाहें
मनां नाणिलें वैरिया घाव साहे ’

७८०

म्हणौनी बळें विंधितां कर्ण जाला
 न येतां वरी पार्थ भेदौनि गेला
 असे पांचही बाण तोडौनि सांडी
 तदा कर्ण अद्भूत संधान मांडी

७८१

महामेघसा मातला वर्षताहे
 नभीं बाण जंजाळ होवोनि राहे
 असें घोर संधान भानात्मजाचें
 कसें ठाणविंदान त्या फाल्गुनाचें

७८२

असंभाव्य आरंभिला वेग त्यानें
 न जाणों किती भेदिले बाण बाणें
 गगन् पावकाकार जालें समानें
 पळों लागलीं निर्जरांचीं विमानें

७८३

सुगंधरा

दोघेही चंडमाने सुभट खवळले दीर्घ द्वंद्वावधानें
 कोदंडें रामठाणें दमुनि भुजबळें भेदिती बाण बाणें
 वरुं लक्षोनिशानें करिति शरसुटी मेघधारासमानें
 व्योमाचें पोट त्यानें समुळ भरियलें घेतली बुंधि भानें ७८४

भुजंगप्रयात

महायुद्ध तें देखती देव जाणा
 भला भास्करा मानवी देवराणा

असो वर्णितां शब्दसिंधू सरे ना
मनीं अर्जुनें योजिलें काय कर्णा

७८५

स्वागता

कर्णवीर परपावक रासी
सद्गुरू भजन भार्गव यासी
नागवे मज इषूपथवाहीं
शस्त्र घालिन रिपूवरि कांहीं

७८६

अग्निबाण मग मंत्रुनि पाहे
बोलिला सजुनि सत्वर साहे
घालितां प्रलयवात झडाडी
वेदजात सरिसाचि धडाडी

७८७

भुजंगप्रयात

उदैला अकस्मात वन्ही उवाळा
नर्भीं लागल्या ज्वाळज्योती विशाळा
वरी लागतां खेचरां आट जाला
पळा रे पळा रे पळा अग्नि आला
तदा जाहला साह्य तो वात हा हो
शिखा शीघ्र सैराचि झेंपावल्या हो
कुरुसैन्य पालाणिती ज्वाळमाळा
चमूसागरें भाविली कल्पवेळा

७८८

७८९

स्वागता

डंखिलें कटक पावनकाळें
 देखिलें चरित भास्करबाळें
 घेतला शरधुरंधर पाणीं
 वोपिलाद्भुत जळंधर बाणीं

७९०

भुजंगप्रयात

नर्भीं घालितां मेघ गर्जे गडाडी
 बळें वावडे घोर धाडें घडाडी
 फुटों लागले भीमघोषें तडाडी
 विजा खेळती व्योमशाळा कडाडी

७९१

क्षणामाजिं केला घनें शांत वन्ही
 धरा जाहली सर्वही तोयवणीं
 रिपूअग्नि जाळीत जो येत होता
 घनें भग्न केलाचि जैसा न होता

७९२

इन्द्रवज्रा

देखौनि ऐसें मग पार्थराणा
 निर्वाण मंत्रावळि बाण जाणा
 तो योजिला सागर हो शरांचा
 चिंतामणी अंतक जो परांचा

७९३

झाडौनि कोदंड वितंड पाहे
बाणासनीं फाल्गुन बाण वाहे
आकर्षिले सीत सकर्ण जेव्हां
भावी मनीं अर्जुन काय तेव्हां

७९४

भुजंगप्रयात

‘जगीं सत्त्वसिंधू जरी धन्य आहे
रणीं भीमशत्रू तृणाकार पाहे
जरी म्यां प्रभू अर्चिलासैल भावे
तरी या शरें सैन्य मारोनि द्यावे’

७९५

स्रग्विणी

‘साह रे साह संधान माझे अरी’
घातला बाण गर्जनियां अंबरीं
चंड मंत्रावळी शक्ति घोरांदरीं
बाण जाले किती कोण संख्या करी

७९६

लक्षकोटी शतें अर्बुदें पद्मही
ना पुरे बोलतां मिथ्य लेखासही^१
बाण कैसे महामेघसा वोळला
व्यापिली भू तमें श्रीरवी लोपला

७९७

१ ठ. शीणले शेषही

मंडपाकार आकाश धात्रो दिशा
 सर्व आच्छादिल्या जेविं जाली निशा
 लागले बाण वृष्टी करुं भूवरी
 अभ्रधारा जशा सैन्य झेली शिरीं

७९८

स्वागता

बाण अष्टहि दिशांतुनि येती
 टोळसे उतरती दळशेतीं
 भेदिती रथ-करी-नर-वाजी
 पाडिती मृगगती महिमार्जीं

७९९

जाहला गजब कौरवभारीं
 बाण बाण वदली चमु सारी
 बह्मगोळ शरसागर व्याला
 कोण तारिल कुरुकटकाला

८००

हेरिलें भुवन भानुकुमारें
 देखिलें शरमये सम सारें
 अर्जुनास्त्र अनिवारक आहे
 भास्करी चकित होउनि राहे

८०१

भुजंगप्रयात

करी काय बुद्धी न चालेचि कांहीं
 वसों लागले बाण येऊनि देहीं

असें देखतां सारथी वेग सारी
रथा काढितो युद्ध सांडौनि हारी

८०२

निघाला निघाला रणीं कर्ण जाणा
पळों लागलें सैन्य झेलीत बाणा

दुजे युद्ध त्या बल्लवें वज्रघातें

उरीं ताडिली लात दुःशासनातें

८०३

बळें बैसतां घाव अत्यंत जाणा

भ्रमूनी पडे चक्र जैसें उताणा

वरी बैसला पाडिला पापसिंधू

वधावा तवां लोटले वीरबंधू

८०४

श्येनिका

घाबिरें रणीं करौनि बल्लवा

काढिलें बळें कुरेशबांधवा

नेउनी त्वरें रथांत टाकिला

रक्त तो वमी परंतु वांचला

८०५

शांत जालिया सर्वर्म वेदना

जाय आंगिची समग्र मूर्च्छना

लक्षुनी पुढें सहोदरानना

काय बोलिलाग्रजा सुयोधना

८०६

भुजंगप्रयात

म्हणे ' भीम रे भीम हा वज्रकाया
दुजा वारिणीस्वार तो पार्थराया
करीसी परी काळ विप्रीत मांडी
मुकुंदें रिपू रक्षिले युद्ध सांडी '

८०७

असें कर्णितां बाण दुःखाणवाचा
उरीं लागला जाण दुर्योधनाचा
गळालें धनू त्यामुखीं चंद्र कैचा
तदा पूर आला नराच्या शरांचा

८०८

दिल्ली पाठ दुर्योधनें धाक घेतो
बळें सारथी वारुवा साट देतो
निघाला रणीं मुख्य राजा चमूंचा
फुटे भार आपंपरी कौरवांचा

८०९

स्वागता

थोर थोर जन कौरवकामीं
सैन्यकार्ककुमरादिक नामी
बाण भेदित वरी विजयाचे
चालिले नृपतिवेष्टित साचे

८१०

भुजंगप्रयात

पळे सैन्य सैराचि तें धैर्य सोडी
मधीं भीम भोंवे बळें हांक फोडी
द्रौ. स्व. १६

गदा खड्ग झाडें शिळा बाण धोंडी
पडे हस्तकीं तेंचि घेऊनि झोडी

८११

रथें स्यंदनासी गजें वारणासी
हयें अश्व हाणे विरें वीर नाशी
करी भीम धर्माचिया कारणासी
वधी पातकी पूर्ण आणी रणासी

८१२

मालिनी

गगन भरित बाणीं पार्थ पाठींचि येतो
जळधरशूरधारीं वैरिया मुक्ति देतो
निजगति निजशक्ती संगरीं सर्व पाही
कटक कुरुपतीचें काढिलें पांडवांहीं

८१३

स्वागता

देखिलें चरित रुक्मिणिरंगें
बंधला प्रभु रथावरि वेगें
दाटलें सकळ सैन्यक पाठीं
लोटला रणरमावर गांठी

८१४

स्रग्विणी

कौरवां पांडवां माजिं घाली रथा
काय बोले प्रभू भीमपार्था तथा

‘ धन्य रे धन्य रे तूमची वीरता
आजि संतोषलों मी अनंतू स्वता ’

८१५

स्वागता

‘ द्रौपदे पण धुरंधर केला
तो तुम्हीं सकळ सिद्धिस नेला
काढिले रिपु रणीं घण घावें
याहुनी यश किती म्हण घ्यावें ’

८१६

भुजंगप्रयात

‘ तुम्हीं आजि नेलें असे सर्व सिद्धी
पळे त्यासि मारी महादोष बाधी
पुरे युद्ध आतां किती कीर्ति व्हावी
भुजातूर माझ्या मला भेटि द्यावी ’

८१७

स्वागता

घातली मग उडी विजयानें
वंदिले चरण धावुनिशानें
भेटला मग दयाळ त्यासी
भीमसेन धरिला हृदयासी

८१८

इन्द्रवज्रा

दोघांजणांचें श्रमदुःख भारी
आलिंगुनी अच्युत सर्व वारी

आनंद तेथें बहुसाळ जाला
तो अस्तमाना रविराज गेला

८१९

द्रुतविलम्बित

तिमिर बुंधिसि घे निशि-नायिका
उजळल्या मग कोटिक दीपिका
नृपदळे सकळीक समाजलीं
मृदुतुरें अगणीतचि वाजलीं

८२०

वधुवरें करिणीवरि राजती
सकळ भूभुज पाठिसि साजती
रहिवरीं वळि भीम विराजला
भुवनसुंदर मिर्वत चालिला

८२१

स्वागता

जाहले विजयि पांडव गाटे [गाढे]
लागला कुरुपती पुरवाटे
वीर जे पड्डले रणवासी
भेटले प्रलय-दुःख तयांसी

८२२

शार्दूलविक्रीडित

वाजी वारण वीर धीर पडिले ते कोण संख्या करी
एकाचे कर कंठ पाय तुटले कित्येक गेले उरीं

जाली मांसमयी रणांगणिं मही अश्वीं नरीं कुंजरीं
वाहे रक्त विशाळ विभ्रम दिसे व्याली वरी शार्वरी ८२३
हुंकारें भरिती भयानक गिरा जे वीर जाले चुरा
घायें घूमिति गर्गरानुभवती कल्पांत दुःखांतरा
आल्या शाकिनि डाकिनी सहगणीं झोटिंग धावूनिया
घाली गोंधळ भूतमेळ सहसा वेताळ घेऊनिया ८२४

शिखरिणी

असो ग्रामामध्यें परम यदुराजें वधुवरें
समारंभें नेलीं मिरवित अतीशाळ गजरें
पुढें गेला जाणा दुपदभुवना श्रीयदुपती
विढारासी गेले सहितदुपदी पांडव गती ८२५

स्वागता

कौरवांप्रति पराजय आला
पांडवां यशनिधी वश जाला
पातला परि पुढें रसराशी
दास सादर म्हणे चतुरांशी ८२६
पुण्यपावन कथांतर आहे
रम्य आमृतरुची रस वाहे
कर्णितां भव धुरंधर नाशी
प्रार्थिता अवचितात्मज काशी ८२७

इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग बारावा ॥

सर्ग तेरावा

श्रीकृष्णाय नमः

शिखरिणी

निगर्वें उल्हासें अनुज लघु घेऊनि सरसे
पुढें आला बोले सुहृद वचनें माय पारसे
तुझ्या पुण्यें भिक्षा द्रुपदसदनीं साधिलि बरी
वदे कौंती ' धर्मा सकळ तुम्हि घ्या वांदुनि तरी ' ८२८

तदा भीमें पार्थे सहित द्रुपदी भीमगजरें
बिजे केलें माता नमुनि चरणीं ठेवित शिरें
उठौनीयां कौंती सकळ तनुजां आरति करी
मुखांभोजा पाहे वसवुनि निजांकीं सुन बरी ८२९

मालिनी

झळफळ करि शाळा दीपही श्वेत जाले
रुपस द्रुपद-वाळा पाहतां नेत्र धाले
मनहर भुवनाचें धाम सर्वे घनाचें
गगन गुण घनाचें जोडिलें आजि साचें ८३०

तरण भवनिधीचें सार चंद्रोदरीचें
सदन नवनिधीचें दीप दीपांतरीचें
सुकृत कुळजयाचें पुण्य वंशावळीचें
मुदित फळ तपाचें जोडिलें आजि कैचें

८३१

‘दुपदभुवनिं माते तुष्टला देवरावो
मथुनि पण-रणाब्धी कांढिलें रत्न हें वो
दुपद-अनळ-वाळा द्रोपदी नांव घ्यावें’
वचन-सुमन-माळा अर्पिली धर्म देवें

८३२

इतर कथन राहो शार्वरी होत आहे
दुपदसदनिं शौरी सत्सुखें डोलताहे
पुरपति कर जोडी ‘काय जी देवराया
अझुनि मज न सांगा कोण हे दीर्घ माया’

८३३

‘न धरत मन माझें भीड सांडौनि बोले
अति कट रण ऐसें ब्राह्मणां केविं तोले
उजडनि पण जेणें जिंकिली भीम सेना
अघटित विण नोहे अर्जुना भीमसेना’

८३४

‘मजहि दुपदराया जाण ऐसेंचि वाटे
स्फुरण करित बाहू अंतरीं हर्ष दाटे
सफळ जिवित’ माझें मागुता धर्म भेटे
चुकतिल तरि माझे लोकनिंदाच पेटे’

८३५

‘ रुखवत सुत धाडा घ्या परीक्षा समेळीं
 प्रकट पुसुन त्यांसी मी उद्यां राजमेळीं ’
 दुपद मग नमूनी आइतीलागिं जातो
 नकळत हरि कोण्हा पांडवां भेटि देतो

८३६

तूणक

सावळें स्वरूप तें विजांबरीं विराजलें
 कुंडलें किरीट पद्मपाणि दिव्य राजलें
 पांडवां कुलाळ-मंदिरीं प्रतक्ष दाविलें
 पंडुपुत्र वंदिती धरुनि पुण्य पाउलें

८३७

शिखरिणी

चहूं हातीं चारी धरुनि मधिं धर्मासि कवळी
 करीं मौळी मोहें हृदयिं कवटाळोनि कवळी
 पिलीं जैसी पाखें खगिनि वनिं झांकौनि बसते
 तशी पंडूपुत्रांवारि ब्रजपती माय लसते

८३८

बराड्याचे गांवीं धनकनकवृष्टी वरुषला
 दुकाळ्याचे देशीं प्रकट पयराशी पसरला
 अनाथांच्या माथां सुरतरु विराजौनि फळला
 तसा पंडूपुत्रांवारि ब्रजपती बाप वळला

८३९

चकोराचे खोपे रजनिपति राजा उगवला
 मयूराचे गुंफे जळधरपती इंद्र सुदला

नव्हे रामा युद्धां भरत जिवदेतां उतरला
तसा पंडूपुत्रांवारि ब्रजपती बाप वळला

८४०

कामदा

पांडवां दिलें क्षेम थापरी
कौंतिला हरी हत्कजीं धरी^१
' बाप बाप तूं मायबाप कीं
ही ब्रिदें तुझीं भक्तपाळ कीं '^२

८४१

' बैस रे हरी देवराजया '
दे कुशासनातें बसावया
बैसला हरी गौरवी मुखें
दाटलीं घरीं सर्वही सुखें

८४२

आठवूनिया दुःखसागरा
कौंति मा वदे कोंदिली गिरा
' काय रे हरी दैव हें असें
पांडवां वनीं टाकिलें कसें '

८४३

इन्द्रवज्रा

' बांधोनि ते राक्षस पांडवांसी
मारीत होते वनिं घोरवासी

१ ठ. पाय कौंत मा वंदिते शिरीं

२ ठ. निष्ठुरा कसा जाहलासि कीं

तेथूनि येतां मग देशदेशीं
भिक्षेसि हे मागत दीनवेशीं ' ८४४ .

' तूं पांडवांचा प्रतिपाळ होसी
कां लागली रे तरि वृत्ति ऐसी
गेलसि आम्हां विसरौनि आतां
झालें असें हें तरि काय ताता ' ८४५

बोले मुखें लोचनिं तोय गाळी
धर्मे दिल्लें उत्तर तेचि काळीं
' माते हरी हा विसरौनि गेला
कोणें तरी जोहरिं पंथ केला ' ८४६

' हे जिंकिली आजि पुरेश-बाळा
ते वोपिले वैरि अपेश काळा
कैवारिया हा हरि आपुला हो '
यानंतरें बोलत कृष्णदेवो ८४७

वसंततिलका

' आते वनीं विपति ज्या घडल्या तुम्हांसी
मी जाणतो हारि सदैव तुम्हांचि पाशीं
माते तुझ्या विसर जें पडिला सुतांचा
तें संपला सकळ हा अवतार कैचा ' ८४८

कामदा

बोलतां असें धर्म कांपला
जोडुनी उभा हात राहिला
'बाप बाप हानर्थ बोल रे
आमुचे मुळीं मोल तोल रे'

८४९

श्येनिका

'सर्व सार तूं निरूपचार तूं
निर्विकार तूं निरावतार तूं
वाणि वैखरी परे परात्परू
धातया हरा सुरां अगोचरू'

८५०

'जाणसी तुझा अपार पार तूं
बोलसी असे नरा विचार तूं
तूं कृपानिधी म्हणौनि यापरी
लोटसी जला तृषातुरांवरी'

८५१

शिखरिणी

'असो आम्ही आतां प्रकट महिं कीं गुप्त विचरूं'
दयासिंधू बोले 'उदइक महामंडप करूं
तुम्हीं व्हावें तेथें प्रकट मजला सत्य पुसतां'
दिजे आज्ञा कौंती नमुनि हरि तो होय निघतां

८५२

प्रभू काळे रात्रीं पद्गमन गात्रीं टणकला
 सुखाचे डोलहारीं सुमन अरुवारीं पडुडला
 तदा धृष्टद्युम्नें रुखवत अवर्जून विभवे
 गृहा आला सांगे ' उदित पितया चिन्ह बरवे ' ८५३

असो प्रातःकाळीं उदयवर केला दिनकरें
 दयाळाची पूजा करि दुपदराजा पडिभरें
 प्रभू बोले ' राया नृपसह सभामंडप करा
 तिन्ही लोकां आणा सुरनरविखारांदि असुरां ' ८५४

भुजंगप्रयात

महामंडपा पातला भूप वेगीं
 सभा सोज्ज्वळा साधिल्या अष्टभागीं
 सुवर्णीं खणीं वाळणीं चित्रकारी
 कळापेखणीं पूतळ्या नृत्यकारी ८५५

पुरीं भोंवताले महीमंडळीचे
 नृप स्थीर होते शहाण्णौ कुळींचे
 उधाळीत वारू त्वरें कांबिकांहीं
 सभे राय हाकारिले सर्व पाहीं ८५६

शार्दूलविक्रीडित

आले भूप अमूप सैन्यक सभे
 लोक प्रजा सर्वही

साधूसंत महंत विप्र मुनि जे
 नामाथिले ये महीं
 आले किन्नर देव ते दिगपती
 गंधर्व ते गायनी

यक्षोनारद शारदा गणपती
 अष्टांगना नाचनी

८५७

आले तक्षक दैत्य दानवपती
 ते बैसती आदरें

आले यादवराव घावगजरें
 लक्षान्त वाद्यंतरें

वाद्यें घोर घणाणिलीं घनरवें
 ब्रह्मांड नादावलें

मंत्री मूळ करावयासि वहिलें
 श्रीमाधवें बोलिलें

८५८

वसंततिलका

शृंगारिले रथ मनोहर पंच त्यांसी
 वाजी करी गुढारिले शिविकादि दासी
 छत्रें ध्वजा मृदुतुरें गणिका विलासी
 गेला प्रधान गजरें मुळ पांडवांसी

८५९

वंदूनि धर्म मग पूजित बंधु पांची
 दिव्यांबरें झलक कोटिर कुंडलांचीं

माळा गळां पदकहार करीं पवित्रें
श्रीकंकणें मनगटीं कटिं दिव्यसूत्रें

८६०

तोटक

चढले मग ते रथराजपदीं
शिविकासनिं कुंति तथा द्रुपदी
ढळती ढळचामर दंडवरी
तंव चक्रि समोखन कौंति करी

८६१

धनगौरव त्यांप्रति मंत्रि कसा
करि भूप दुजा नगरां तसा
मग पांडव ते मिरवीत कसे
गति जानवशाप्रति नेत असे

८६२

कनकोत्तम मंदिर तें विलसे
सुनमंडित कौंति तयांत बसे
गजरें मग पांचहि इन्द्र जसे
नृप मंडपिं पांडव आणितसे

८६३

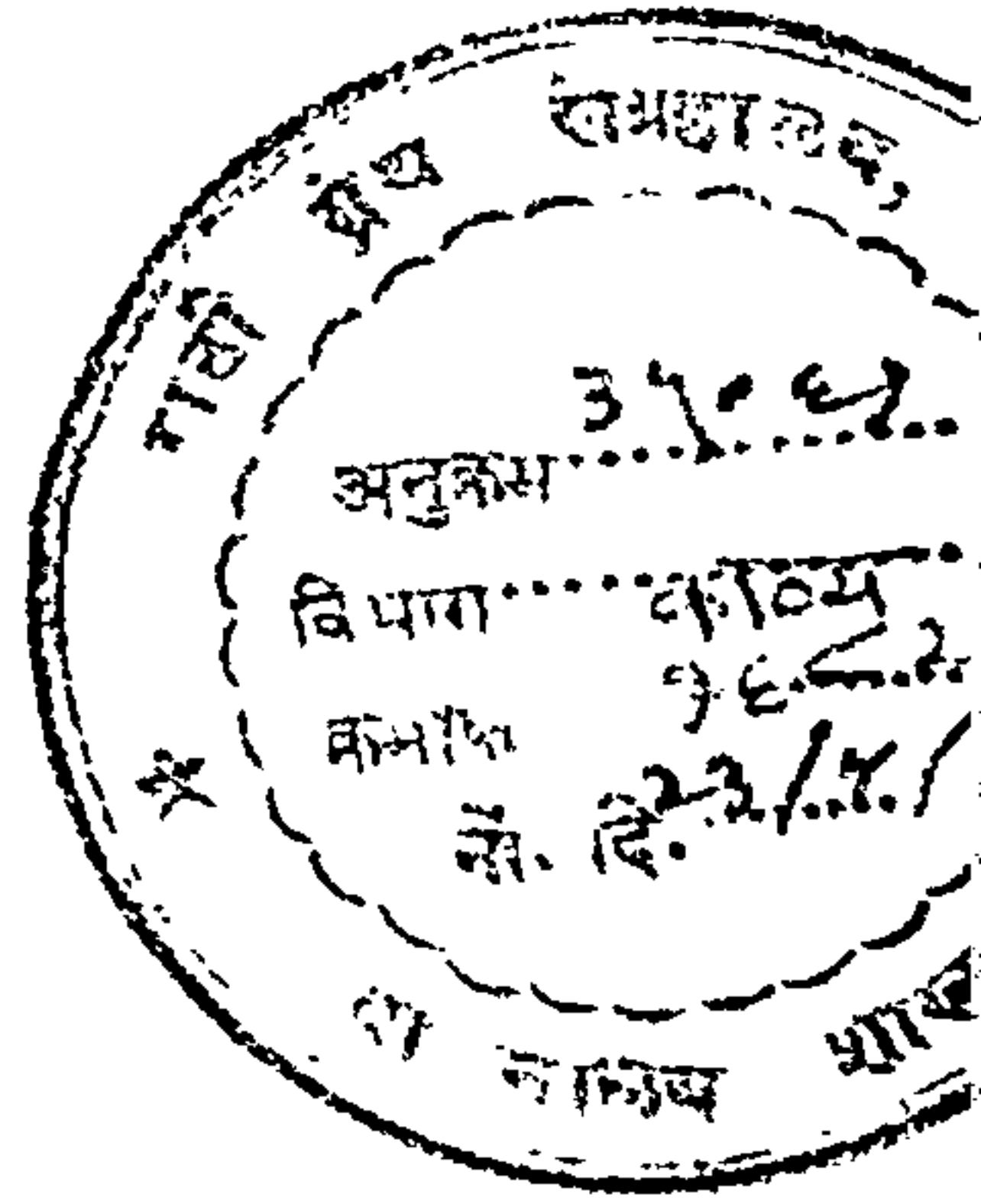
स्रग्धरा

‘आले रे तेचि आले नरवर समरीं अंबरीं देव भ्याले
जेहीं दुर्योधनाच्या हृदयिं सम दळीं मारिले भेंव भाले’

ऐसें त्रैलोक्य बोले तंव रथ त्यजुनी मंडपीं ते रिघाले
देवें सन्मान केले अमर नृप उभे आसनीं सर्व ठेले ८६४

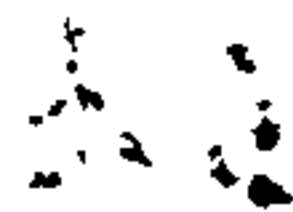
अमृतललिता

वंदुनि तो हरि सन्मुख चाउरिं
पांडव त्यावरि शोभति कैसे
पाहति भूप अमूप विराजति
पांचहि ते नर इंद्रचि जैसे
गंध सुगंध विडे सुमनें उपचार
समग्र सभेप्रति आले
वर्जुनि वाद्यघटा घननीळ सुलोचुनि
धर्म निरक्षुनि बोले

८६५

स्रग्धरा

‘आहो विप्रप्रतापी नवल माहिं तुम्ही
देखिले वीरधर्मी
पाताळीं स्वर्गताळीं असुरसुर असे
इन्द्र ना चंद्र ना मी
धन्यत्वे धन्य घालें यशमय जग हें
व्योम कीर्तीसि व्यालें
सांगावें सत्य आतां मम वचन तुम्हां
नान्यथामान्य जालें’

८६६

अमृतललिता

‘ कोण पिता जननी कुलवंश पुरोहित
को पुर कां भव जाले
को महिं जन्म तुम्हां नाभिं कीं सुर कीं
नर कीं विर कोटुनि आले
प्रश्न असा परिसौनि पुढें मंग जोडि
युधिष्ठिर सत्वर पाणी

‘ अंतर बाह्य निरंतर व्यापुनि तूं
वससी जगिं वर्णित वाणी ’

८६७

‘ कोड कृपें करिसी तरि सांगन ऐक
दयानिधि निश्चळ आतां
हस्तनपूर सुधाकर वंश कुरूकुळ
व्यास गुरू कुळदाता
जन्म महीं तटिं जान्हवि कुंति निजालय
पंडु नृपोत्तम ताता
श्रीकुळस्वामि तरी सचराचर जीवन
यादवराज विधाता ’

८६८

‘ तात सहोदर होय सुयोधन तो करि
वैर विना अपराधू
घालुनि अग्निं मठीं दिधला मग
वांचवि दीनदयालय बंधू

फार वर्नीं अवर्नीं पिडिलों धरुं पाय तुझे
 म्हणुण धांवत आलों
 भीम धनंजय माद्रिसुत द्वय धर्म 'सनाथ'
 म्हणे 'हरि जालों'

८६९

कामदा

घातली उडी कर्णितां असें
 धांविला हरी लागलें पिसें
 'काय रे तुम्हीं पंडुचे महीं
 भेटले मला प्राण पांचही'

८७०

पांडवां धरी वक्षिं हस्तकीं
 बोलतो कसे स्वस्ति शब्द कीं
 शब्द बोलतो सद्गदीतसे
 'जोहरीं तुम्ही वांचले कसे'

८७१

श्येनिका

'सारथी हरी तुम्हा विसंबला
 लोक निंदिती समस्तही मला
 बाप बाप म्यां तुम्हांसि देखिलें =
 धन्य आजि हें सुलग्न लेखिलें

८७२

'देउं रे तुम्हां कितीक मी मिठी
 लागती झणीं जनाचिया दिठी
 द्रौ. स्व. १७

स्वर्गिं नेउं कीं अगाधया^१ पिठीं
यत्न मी तुम्हां कसे करूं मठीं'

८७३

‘कष्टलेति रे वनांत हिंडतां
कांटिया खडे पदासि खूपतां
म्लानता सुखीं अपार बाणली^२
दीनता तुम्हां बहूत पातली’

८७४

श्री दयानिधी तयावरी असा
लोटला नये वदों वदेतसा
पांडवां अनंत भेटला सखा
काय वर्णवेल त्याचि या सुखा

८७५

स्रग्धरा

वाद्यांचे घोष जाले जयजय करिती
देव इंद्रादि आले
पृथ्वीचे रायराने असुरगण सभे
त्यांसि भेटों रिगाले
धृष्टद्युम्नें प्रधानें सकळ नृपवरीं
यादवीं धर्म केले
रत्नें वोवाळिताती कनक वरुषती
भाटही भूप जाले

८७६

१ मुं. पयाळ

२ ठ. सूकलेति रे भक्षितां फळें ॥ म्हूण हृदयीं धरियलें बळें ('हृ' दीर्घ उच्चार)

शार्दूलविक्रीडित

देवाचीं स्तवनें स्तुती सुरवरीं
 योगेश्वरीं मांडिल्या
 'भक्तां रे हरि रक्षिता त्रिभुवनीं'
 वाचा नभीं फूटल्या
 आनंदें नभ दाटलें दुमदुमी
 देवध्वनी गर्जल्या
 जालें रे जागिं धर्मराज्य पुढतीं
 स्वर्गीं ध्वजा लाविल्या

८७७

ऐसें अद्भुत वर्ततां चरित रे
 जालें कसें द्रौपदा
 गेला तो विसरौनि देह भुवनीं
 आत्मस्थिती संपदा
 डोळां देखतसे परंतु न दिसे
 कानीं पडे नायिके
 येथें भूभुज इंद्र चंद्र मिनले
 नाहींति ज्या ठाउके

८७८

केंचे पांडव कोण कृष्णदुपदी
 मी कोण केंची कथा
 जाला हो नृप सर्व शून्य शरिरीं
 तो पूर्वपुण्यें यथा

त्याचे अंतरिं विस्तरें विरुढला
 आनंदमेरू कसा
 त्याचें लक्षण वर्णितों सकळिं तें
 श्रोतीं दिजे मानसा

८७९

स्रग्धरा

आधीं ते पुण्यपृथ्वी मग वरि नभ तें
 भाग्य त्या द्रौपदाचें
 मध्यें आनंदमेरू अभिनव विलसे
 आयिका रूप त्याचें
 विश्रामाष्टांगभोगी गहन अंचळ तें
 अष्टभागीं स्वभावे
 मेरू विस्तार माथां गणित परियसा
 लक्ष बत्तीस गावे

८८०

स्वागता

कंप जाण अमरावति आहे
 रोम ते पुरित निर्जर पाहे
 धर्म चार पुरुषार्थहि चान्ही
 अष्ट ते दिगपती द्वयहारीं

८८१

वाणि चारि श्रुति चारि सुगाना
 नायिका चतुर अष्टहि जाणा

श्रीगणेश तरि मंगळ गाभा

शारदा गमतसे मज शोभा

हर्ष नारदविणा स्फुरणाचा

घोष तुंबर करी स्मरणाचा

सत्त्व तो गुरुवृहस्पति पाहे

धन्य तोचि अइरावति आहे

८८२

८८३

शिखरिणी

मधीं त्या प्रेमाचें लखलखित दिव्यासन असे

वरी आत्मारजा अमर जगिं तो इन्द्र विलसे

कृतार्थाचे अंगीं कवच मुकुटीं सार्थक दिसे

सुखासंतोषाचें श्रवण दळ दोन्ही समजसें

८८४

कृपाकृष्णस्नेहो अढळ वरि इच्छातरु असे

फळें जो इच्छेचीं प्रकट जगिं देऊनि न दिसे

यशाचे कीर्तींचे मग शशिरवी ते उजळती

शचीकांता शक्रा भ्रमत परिवेशीं मिरविती

८८५

स्वागता

मुक्ति जाण चवथीशचि आहे

वेवधान भुवनीं पथ आहे

नांव ठेविन मनासहि कांहीं

आथिलें परपदीं मन नाहीं

८८६

इन्द्रवज्रा

संपूर्ण जाला महदांतरींचा
 आनंदमेरू दुपदांतरींचा
 त्याचे मुखीं काय फुटेल वाचा
 जाणौनि बोले प्रभु यादवांचा

८८७

आलिंगुनी चेतन दे नृपार्सी
 तैं भेटवी पांडव देव त्यासी
 ' राया तुझे दैव कसें उदेलें
 थालौनि पोटीं गगनासि गेलें '

८८८

श्येनिका

' धर्मराज हा जगांत लोपला
 वाटलें मलावतार संपला
 मंडपीं तुझे प्रतक्ष देखिला
 आजि म्यां तुझा सुजन्म लेखिला '

८८९

शार्दूलविक्रीडित

' जालों पावन मीचि पावन तुझे
 जालों घरीं भूपती
 वर्णू याहुनि काय पुण्य-महिमा
 तूं धन्य धन्य क्षितीं

ऐसा दासविलासरास करि हो

श्रीपीतवासस्वभू

जो का भक्तभवारी वत्सल सखा

श्रीइंदिरा वल्लभू

८९०

दावी एक दिसोनि एक लपवी

येक स्तवी उद्धवी

खेळे आपण खेळ भक्तमाहिमा

लोकत्रयीं वाढवी

पंडूपुत्रचरित्र अत्र उघडे

केले दयाळें असें

भद्रीं देव विराजमान परिसा

त्यानंत जालें कसें

८९१

मालिनी

दृपद कुळ उपाध्ये प्रार्थिती श्रीअनंता

‘ विलसुनि नृपधामीं लाविजे लग्न आतां ’

सुरनरसह शौरी मंडपासी विसर्जी

उपरि भुवन कौंती पावला कार्य-सर्जी

८९२

नकळत हरि सांगे कुन्तिये गुह्यभावे

‘ वदलिसि गुजधर्मा दान वांटौनि ध्यावे

प्रकट वचन आतां तें समस्तां करावे

बळकट परि चितीं निंघ होतां धरावे ’

८९३

भुजंगप्रयात

असो थोर केली सभा वासुदेवे
 म्हणे देव कौंतीसि ' लग्ना चलावे '
 वदे कौंत मा ' दान वांटौनि घ्यावे
 असें बोलिली मीं कसें या करावे '

८९४

द्रुतविलंबित

दचकला नृप तो द्रुपदांतरीं
 ' न कळतां वदली जननी हरी
 तारि निषेध नसे अनुशब्द हा
 तुम्हि मनांत विचारुनियां पहा '

८९५

स्वागता

पार्थ जोडुनि वदे मग पाणी
 ' बह्मरेष जननी मुखवाणी
 सत्य सत्य करणें मज देवा
 लग्न पंचवर अर्चुनि लावा '

८९६

तूणक

पार्थशब्द बाण हा सभे अनर्थ सूटला
 द्रौपदासि वज्रघातसा उरांत लागला
 पंचकान्त बोल हा सुतेसि माझिया असा
 ब्रह्मकल्प पातला म्हणे कटाकटा कसा

८९७

प्राण हा त्यजीन काय वांचुनी जगांत या
सूद्रसेन तें म्हणे प्रभूसि 'देवराजिया
सर्वसें सखा नृपांत हा पुरेश आपुला
काय जी करौनि थोर घोर घाव घातला '

८९८

शार्दूलविक्रीडित

बोले श्रीपति मंत्रियासि ' न करी
चिंता अशी सज्जना
आतां येइल व्यास होइल तुझा
आनंद मेरू दुणा '
धांवा कुंति करी विलोकुनि वदे
' गा व्यास मुद्रा मुनी
तूं ये लौकर धांव पाव समयीं
मीं निंघ जालें जनीं '

८९९

होता पै मुनि बद्रिकाश्रमपदीं
तो व्योम भेदी कसें
लक्षीतां जनिं ऊर्ध्व तेज पडलें
विद्युल्लतेचें जसें
वंदी सर्व सभा तदा यदुपती
' बैसा म्हणे आसनीं '
सांगे संकट वर्तलें घटित हें
' या काय कीजे मुनी '

९००

अमृतललिता

व्यास म्हणे ' अति उत्तम हें प्रभु
 दान करौनि सुतां पितयानें
 पुण्यनिधींत वुडीसि दिजे मग उद्धरिल्या
 कुळकोटि तयानें '
 द्रौपद तें विनवी कर जोडुनि
 ' हें अघटीत वदा मुनि कैसें
 नाहिं धराधरिं सर्व सुरासुरिं
 कर्म दिगंतरिं पावन ऐसें '

९०१

त्रग्धरा

त्या व्यासें द्रौपदासी समुख बसविलें
 ' आइके पुण्यासिंधू
 रुद्राचे प्राण पांची जगिं अवतरले
 जाण हे पंच बंधू
 कृष्णा ते सत्य माया सुरवंरंवरदी
 आदिनारायणी रे
 सांगो यांचे कथेसी श्रवण कर
 सुखें होय पापा धुनी रे '

९०२

मुजंगप्रयात

' निराकार तें शून्य साकार जालें
 स्वभू रुद्र माया म्हणायासि आलें

विधी जन्मला विष्णुनाभीसि जाणे
विधात्याकुळीं पुत्र संख्यापुराणें '

९०३

स्रग्धरा

' माया रूपासि येतां सुरवर वरदा
बोलिली पंच वेळां
शूळीं संकल्प केला वर तिज दिधला
जाहली दक्षवाळा
वक्त्रें पांची धरुनी शिव तिज परणूं
दक्षधामासि आला
देहे तो एक त्यासी म्हणवुनि वर तो
पूर्ण कांहीं न जाला '

९०४

भुजंगप्रयात

' उमेनें पुन्हा घातलें दक्षयागीं
शिवें सेविलें रान होऊनि योगी
वधायसि देवीं तदा तारकाला
हरा पुत्र व्हावा असा यत्न केला '

९०५

तोटक

' हिमराज गिरीकुळिं जन्म उमा
पुनरेव करी धरि रूपसिमा

अवदान सुरीं मंदनासि दिजे
मग शैलसुताशिवयोग किजे ' ९०६

' हर पंच मुखें नगजे परणूं
सुर आणिति रे परि एक तनू
मग षण्मुख नंदन जन्मउनी
वधिला रिपु तारक दैत्य रणीं ' ९०७

भुजंगप्रयात

' असो टाकिली शापमुद्रा पुन्हा ही
वराची क्रिया पंचकीं पूर्ण नाहीं
उमा चंद्रमौळी वनामार्जिं पाहीं
सुखें बैसिली वर्तलें चोज कांहीं ' ९०८

पृथ्वी

रुतारुढ तयांपुढें सुरभि भोगकामा क्रमे
शतैकवृषभांतरीं क्रिडत जातसे संभ्रमें
उमा तिसि म्हणे ' इचा मदन पूर्ण एकें नसे
निलज्ज कशि हे पती प्रकट पंच भोगीतसे ' ९०९

फिरौनि सुरभी म्हणे ' विहित कर्म आम्हांप्रती
प्रधान असतां तुवां अशुभ निंदिलें पार्वती
अवश्य तुज ही तन्ही वरुन पंच ही भोगिती
शतैक मम हे तुला पिडक शत्रु होती क्षितीं ' ९१०

द्रुतविलंबित

थरथरी मग ते जगदालया
 'पति कसें करुं मी वचनासि या'
 पशुपती वदला 'न धरी भया
 धारिन पंचमुखें तनु पांचि या'

९११

स्वागता

'शाप ताप न चुके सुरभीचा
 जन्म पुण्य हवनीं नृपतीचा
 पूर्ण येइत तुला वर पंचें
 वैरि मारिन तुझे भय कैचें'

९१२

भुजंगप्रयात

'अरे तेचि हे जन्मली पद्मनेत्रा
 विभू पंच हा पूर्ण राया पवित्रा
 नसे रे पुढां जन्म येथूनि याला
 वराची क्रिया शंकरोत्तीर्ण जाला'

९१३

अमृतललिता

'पावन तूं नर धन्य तुझें घर हें.
 कुसुमापुर धन्य क्षिती रे
 धन्य मनोदय धर्म धरालयं
 धन्य मखालय वर्णुं किती रे

हा स्वय शंकर वोडवितो कर
 दान उमा कर शीघ्र गती रे
 झांकितसे नृपनेत्र करें मुनि
 पाह तुं पांडव को जगतीं रे '

९१४

स्रग्विणी

पुत्रपंडू वपू वर्ण तो कर्पुरी
 एक जालीं मुखें लागलीं अंबरीं
 चंद्रभाळीं जटाजूट माथा दिसे
 मुंडमाळा गळां शेष माजी असे

९१५

व्याघ्रदिव्यांबरें खड्ग डौरो पहा
 शूळ शक्ती धनुर्बाण बाहू दहा
 ठेंगणें स्वर्ग पाताळ भेदी पदीं
 आदिमाया कडे देखिली द्रौपदी

९१६

' बाप रे बाप रे ' व्यास राया करी
 लोटला भूप तो पाय दोन्ही धरी
 ' धन्य जालों जगीं रूपनिर्धारणीं
 अर्पि रे आत्मजा वंश-उद्धारणीं '

९१७

भुजंगप्रयात

असो भूप दानीं निसंदेह जाला
 वधू निंघ तो वंघ होऊनि ठेला

‘ उमा दान ज्याचें हरू पात्र दाना
जर्गीं धन्य तो पुण्य मेरू तुळेना ’

९१८

असे शब्द होती सभे दीर्घ घोषें
चिदानंद तो दाटला पूर्ण तोषें
कथा भारतीं हे यथा-पुण्य आहे
म्हणे दास काशी सुधातुल्य पाहे

९१९

॥ इति श्री द्रौपदीसैवर विश्रान्ताध्याय सर्ग तेरावा ॥

सर्ग चौदावा

श्रीकृष्णाय नमः

स्रग्धरा

श्रीकृष्णार्चोनि राये वर-सदन-पदीं
पूजिले बंधु पांची
रत्नालंकार वाहे नवल पटकुळें
दिव्य दिव्यांबरांचीं
बाशिंंगें मोतियांचीं झळकति मुकुटीं
कांकणें रत्नकांचीं
अश्वीं अर्चोनि पांची मिरवित नृपती
पंक्ति हें पांडवांची

९२०

मालिनी

सुरनरसह शौरी शोभला पृष्टिं पाहीं
अगणित घन वाद्यें वाजिलीं पार नाहीं
दुपदिसहित कौंती राजधामासि मानें
गजर करित नेल्या शूद्रसेनप्रधानें

९२१

स्वागता

दुर्गराज रचना कनकाची
गोपुरें झळकती खचितांचीं
चुंविते गगन मांडवशाळा
सांठवी जगत आंत विशाळा

९२२

पंक्ति पंच वळिनें वर ठाले
अंत्रपाट धरिते द्विज जाले
अर्जुनाकरिं वधू कर वोपी
बंधु त्यासि करिती करसिंपी

९२३

भुजंगप्रयात

मधीं पार्थ भागद्वयीं बंधु चारी
जशा पंचमांगोळिका एक हारी
असे मध्यमा उच्च या माजि जाणा
तसा मध्य बंधू तदा पार्थराणा

९२४

हरा मध्यभागीं तिजा नेत्र आहे
म्हणोनी नरें भेदिलें यंत्र पाहे
वदे अंश गीतांतरीं पार्थ पाही
असो मंगळोच्चार केले द्विजांहीं

९२५

शार्दूलविक्रीडित

आले किन्नर देव ते दिगपती
 देवांगना नृत्यती
 ब्रह्माशंकर नारदू गणपती
 व्यासादि साधू तपी
 आले यादवराव आणि जगती
 शेषादि पृथ्वीपती
 जांवाई हर पार्थराज विजयी
 कुर्यात्सदा मंगलम्

९२६

द्वारीं धर्मगुढी स्वधर्म उभवी
 चौधीजणी तिष्ठती
 वाणें देति रिधी निधी मिरविती
 सिद्धी गृहीं वर्तती
 चारी विक्रम भाट होउनि सभे
 रायासि वाखाणिती
 जांवाई हर पार्थराज विजयी
 कुर्यात्सदा मंगलम्

९२७

पंडूचे सुत प्राण पंच असती
 तद्वृत्ति हे द्रौपदी
 क्रोधादी रिपु जितिले परिणिली
 ब्रह्मा करी आरती

ना ना ते स्मर पंचबाण वरिते
 लावण्यराशी रती
 होतो योग जिवाशिवादि डुलती
 कुर्यात्सदा मंगलम्

९२८

ब्रह्मज्ञान श्रुती सवेदपठणं
 व्याकर्ण हो ज्योतिषं
 वेदांगादिरहस्य तोयतरणं
 चातुर्यतासेवनं
 वाद्याभ्यासप्रबंधचापधरणं
 नृत्यं तथा गायनं
 विद्यानामचतुर्दशस्य निपुणं
 कुर्यात्सदा मंगलम्^१

९२९

आतां सावध विप्रराज म्हणतो
 सूलग्रसें बोलतो
 वाद्ये सादवितोहि ऐक्य वदतो
 एकात्मही कुर्वतो
 राजा सार्थक दिव्यदान करितो
 पुण्यासर्णी बैसतो
 वाद्यंत्रींसह सावधानसमयो
 कुर्यात्सदा मंगलम्

९३०

१ यांत फक्त संस्कृतचा आभास आहे. अर्थ नीट नाही. टिप्पणी पाहा.

इन्द्रवज्रा

ॐ पुण्य बोले गुरुराजवाणी
वाधावनी घाव पडे निशाणी
आनंद झाला अतिशाल सृष्टी
केली सुरेंद्रें वरि पुष्पवृष्टी

९३१

अमृतललिता

धन्य सुमांडव जे वर पांडव
नाचति तांडव मंगलमूर्ती
नारद किन्नर तुंबर सुरस्वर
गाति मनोहर मंगलकीर्ती
अष्टहि सुंदरि घेति सु-भोंवारि
जेवि नभांतरिं विद्युत चक्रे
तल्लिन भूनर तल्लिन निर्जर
तल्लिनता धरिली हरिशक्रे

९३२

शिखरिणी

असो जालें पाणीग्रहण दुपदीचें अतिसुखें
करी कन्यादाना दुपद नृपती ब्राह्मणमुखें
सभे चौथे बंधू मग नमुनि देवासि बसती
वरक्रीडा बौलां सकळविध पार्था विलसिती

९३३

नृपें केलीं दानें विविध करिजे वर्णन किती
 असो योजी पंक्ती मग कनकशाळे पुरपती
 ऋषी राजे सर्वे यदुकुळपती आणि जगती
 सुमंत्री सन्मानें सकळ बसवी भोजनवृती

९३४

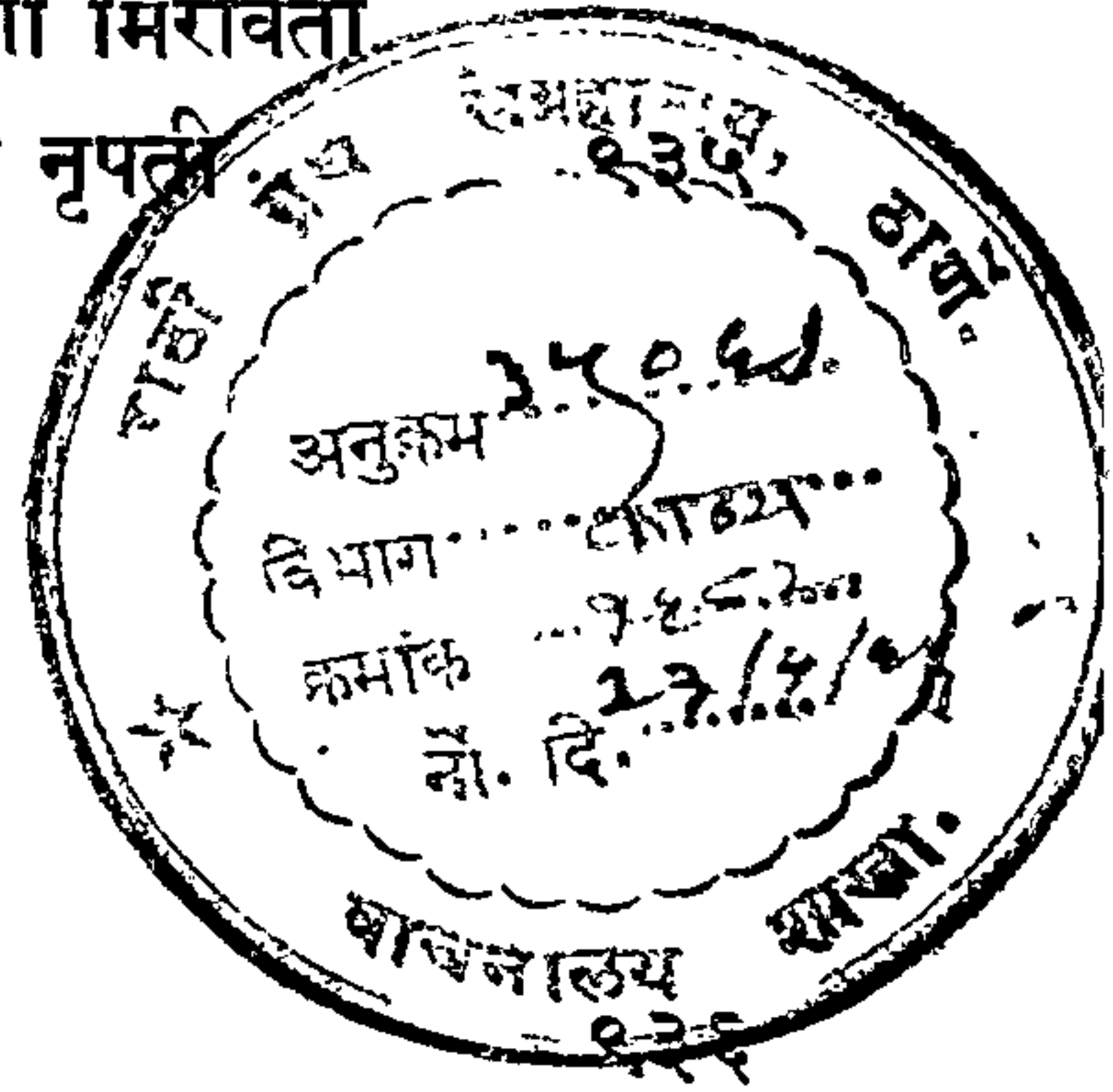
कशीं वर्णू अन्नं सुरवर सुधापान करिती
 करूणा ये जन्मीं प्रभु निकट जेऊंचि म्हणती
 रिधी सिद्धी जेथें सहित रसपूर्णा मिरविती
 उणें कैचें तेथें त्रिभुवन करी तृप्त नृपती

स्वागता

मानपान सकळांसहि देती
 कीर्तनें उपरि मंडपिं होती
 पावला सकळही विधि वृद्धी
 आइका मग कुरेश-कुबुध्दी

गुप्तहेर नगरांतरिं होते
 चालिले चरित पाहुनि हो ते
 वंदिला नृपति सन्मुख आले
 'हे पते प्रकट पांडव जाले'

दूत शब्द नव्हती द्वय भाले
 वज्रपावक उरांत विशाले

९३७

कर्ण कौरव समस्त मिळाले
द्रोण-भीष्म-विदुरादिक आले

९३८

ते विचार करिती कुरु नाना
बोलिले वडिल पांडव आणा
मानलें वचन हें सकळांसी
चालले द्रुपदराज-पुरासी

९३९

पावले सकळ मंडप ठायां
वेष्टिल्या हृदयिं पांडवकाया
अग्निघात चुकलाग्रजराया
मोकळी म्हणुन सुयोधन धाया

९४०

चार वासर पुन्हा करवी तो
वारणीं वधुवरें मिरवी तो
जाहली सकळ लग्न विराजी
तिष्ठला करुनि पांडव राजी

९४१

शार्दूलविक्रीडित

केलें धर्मसमूखनासि वडिलीं
वंदूनिया श्रीहरी
विज्ञप्ती बहुतांपरी नृप करी
पादाब्ज दोन्ही धरी

न्यावे पांडव राणिवे पुनरपी
 इत्यर्थ जाला असा
 श्रीशौरी मग चालिला निजभरें
 इंद्रप्रहस्ता कसा

९४२

राजा द्रौपद पांडवांसि समयीं
 दायादिकीं आदरी
 रत्नांची भरि मांदुसें बहुत तीं
 ते दिव्य हेमांबरीं
 शाळा रुक्मरथाचिया हय करी
 लक्षान्त सालंकृती
 संकल्पी शतपंच भीमनगरें
 श्रृंगारदासी किती

९४३

पांची दिव्य सिहासनें सचवरें
 छत्रातपत्रें वरी
 वैदूर्यादि विचित्र चित्रपट्टी
 संख्या कशी को करी
 भेरी झल्लुरि टाळ दुंदुभि तुरें
 माही निशाणें वरी
 हे दे पंचसहस्र उत्तम महा
 सेनामुखीचे करी

९४४

शस्त्रं शक्तिलता रता असिलता
 विद्युलता माधवी
 चापं बाण भरौनि पंचरथ दे
 पंचार्क जैसे भुवी
 कस्तूरें हरिणें जवादिक शुनें
 गौराणवृंदें मही
 सुभीं शार्दूल सिंह राणमहिषे
 चित्ते तथा व्याघ्रही

९४५

रावे कोकिळ सारिका सुवचनी
 मोरें मराळें तुही
 सुस्वानें सिकरे सुबाज बहिरी
 बाणे ससाणे कुही
 चित्रें नृत्यचरित्र यंत्र पुतळ्या
 नानापरी देखणी
 दे श्रीद्रौपद भीम दाइज असें
 पंडूसुतां आंदणीं

९४६

त्यांते शिविकाद्वयीं झळकल्या
 श्रीद्रौपदी कौतमा
 पाल्हाळें परिचारिका मिरविल्या
 सेना निघाली सिमा

गेले निर्जर दैत्य पन्नगपती
 योगी सुनी आश्रमा
 जाती सर्व महींद्र घेउन हरी
 इंद्रप्रहस्तागमा

९४७

इन्द्रवज्रा

सेनासमुद्रें जिकडोनि जावें
 शैलाचळांहीं तिकडे निजावें
 जाल्या नद्या पोखरिणी सपाटा
 केले दळानें धरणीस पाटा

९४८

जे रानहस्ती हयराण होते
 होऊनि ठाती हयराण हो ते
 घेती खगाच्या भय भार जाती
 इंद्रप्रहस्ता मग भार जाती

९४९

आले पुढें नागरसाववाणी
 केले स्तुतीचे वरुषाव वाणीं
 भेटोनि धर्म पुरवासियांसीं
 'द्या रे म्हणे कर्पूरवास यांसी '

९५०

तूं धन्य तूं धन्य वदेति वाणी
 सत्कार भाटां बहु दे सिराणी

होऊनि मायातुर ते विनेती
शक्रासि जेवीं सुर तेंवि नेती

९५१

केला महामंडप राजयानें
भर्त्रीं बसे याद्वराज मानें
मिळौनि तेथें महिच्या नृपांहीं
धर्मासि केला अभिषेक पाहीं

९५२

वसंततिलका

रायाप्रती पृथक पाहुनि चार धर्में
केले अती निगुति राजनिती स्वधर्में
श्री मंडर्पीं भुवनमंडनभू विराजे
ते मांडिती स्तवन वंदन भूविं राजे

९५३

कामदा

दास तारणें दैत्य मारणें
हे क्रिया तुला सत्य सारणें
आणि दाविली व्यक्त भूवरी
धर्म तारिला कर्म-जोहरीं

९५४

श्येनिका

जोडलासि तूं असा जयाप्रती
धन्य धन्यते सुजन्म ये क्षितीं

पूर्ण जाहले मनोर्थ आमचे
देखिले तुझे पदाब्ज वाणिजे

९५५

शिखरिणी

स्तुती केल्या ऐशा असुप अवनीच्या नृपवरीं
दयाब्धी संतोषे पृथक सकळां गौरव करी
मणी माळा रत्नें खचित पदकें दिव्यवसनें
प्रभू दे सर्वांसी नमुनि निघती भूपवहनें

९५६

असे गेले राजे हरुषरस ठेऊनि वदनीं
करी लक्ष्मीपूजा तव द्रुपदजा राजसदनीं
पती जो लक्ष्मीचा वश तिज असे तोचि वचनीं
रिधी सिध्दी झाल्या मग सहचरी धर्मभुवनीं

९५७

शार्दूलविक्रीडित

श्रीकृष्णासि तदा निगर्व सदनीं
विध्युक्त पूजातसे
द्रोण द्रौपद भीष्म आदि करुनी
पंक्तीसि योजीतसे
केले आदर मान गौरव बहू
दुर्योधनें द्रौपदा
आज्ञा घेउनि चालिले महिपती
ते आपुलांच्या पदा

९५८

ऐसे भक्त-विलास-रास करि हो
 कैवारिया श्रीहरी
 संतांचा निजसोयरा सम सखा
 जो दासदुःखें हरी
 केलें पांडव कोड गोड जगतीं
 सत्कीर्ति व्याली नभा
 राज्यां स्थापुनि धर्मराज मग तो
 आज्ञेसि मागे उभा

९५९

इन्द्रवज्रा

कुंती म्हणे ' तूं निज आत्मजांसी
 कोणा प्रती रे निखूनि जासी '
 आते तुझे नंदन पांच पाही
 या वेगळा मी क्षण एक नाही '

९६०

'जातों असें वो दिसतें जनासी
 आहे परी मी त्वत्सुतांसि' पाशीं
 निश्चित राहे कवतूक पाहे '
 संतुष्ट कौंती मग होत आहे

९६१

१ 'त्व' शब्द ऋस्व उच्चार

स्रग्विणी

आरती घेउनी द्रौपदी पातली
 राउळी सांवळी मूर्ति वोंवाळिली
 कर्पूरेशीं विडा केशवें घेतला
 बोळवी धर्मजी श्रीहरी चालिला

९६६

पावला द्वारका दाटि केली जनीं
 हर्षल्या संपदा रुक्मिणी-भूवनीं
 काय त्यानंतरें धर्मधामीं पहा
 वर्तलें चोज अद्भूत मागं महा

९६३

शिखरिणी

तनू श्रीपांचाळी प्रतहिं मखकुंडांत निरवी
 नवी काया माया करुनि निज ठायांत मिरवी
 ऋषी-आज्ञापाळी पृथक पति पाळीसि फिरवी
 वसे रात्रीं जेथें उपरि मन तेथेंचि थिरवी

९६४

मखाग्री आरोपें विमल वपुवोपें उजळली
 विजू जैसी अस्ताविण सदन-स्वस्थांत वळली
 नव्हे कृष्णा जाया जगिं भुवन-माया प्रकटली
 स्वतेजें ब्रह्मांडोदर घट विभांडोनि नटली

९६५

कळा व्योमीं बारा महिसि मजखा येक विलसे
 शशी जाला तारावनिवर रवी तोक विलसे

अरातीनाराती सकळ समधाती दिसतसे
चुके बह्मा वाणी गणित वदतांही दिस तसे ९६६

भुजंगप्रयात

नव्हे चित्रगुप्तसि आयुष्यलेखा
म्हणे सर्व देवा यमोपाय देखा
मिळौनी सुरीं प्रार्थिलें बह्मयासी
उदैलें क्षिती विघ्न शांतावयासी ९६७

शशी-सूर्य लोकीं विटंबूनि गेले
कसे चालती जे तुम्हीं धर्म केले
विधांलागिं चिंता पडे सत्यलोकीं
निघे नारदू मृत्युलोका विलोकीं ९६८

स्वागता

पावला त्वरित पांडव ठाया
भेटला मग युधिष्ठिरराया
पूजिला मुनि सिहासनं पाहे
हात जोडुनि उभा नृप राहे ९६९

शिखरिणी

ऋषी बोले धर्मा अशुभ तुम्हि कर्मीं न विटले
कशी एकी रामा करुनी रतकामा विनटले

सर्ग चौदावा

३५५०६७

३६०००

१०००१६७

२३१५१६३

विषाची हे वल्ली मधुर म्हणुण सेऊनि उगले
तुम्ही आहां पाहा परि विषयदाहांत पडले

९७०

भुजंगप्रयात

यदर्थी कथा आइके येक राजा
निघालेति जे कर्म ऐसें कराया
दितीपुत्र होते सखे दोन्ही बंधू
तयां नाम सुंदोपसुंद प्रसिद्धू

९७१

तिंहीं एक अंगुष्ठ केलें तपासी
सहस्रें दहा दैत्य दोघे उपाशी
प्रसन्न प्रजानाथ जाला तयासी
न व्हावा जर्गी मृत्यु आम्हां द्वयांसी

९७२

स्वागता

‘ आपणांत तुम्हि युद्ध कराना
सर्वथा तरि कदापि मराना ’
लाधले वर धुरंधर ऐसा
बाणला हरुष त्यांप्रति केसा

९७३

स्रग्धरा

‘ प्राणाचे प्राण आम्हीं रण तरि न करूं
कल्पकाळीं स्वबंधू

पृथ्वीचा काय लेखू प्रथम यम धरूं

इंद्रचंद्रांसि बांधू '

हाकारा दैत्यराजे तळिमहितळिचे

सर्व तेथें मिळाले

केली स्वर्गीं चढाई नभ दुमदुमिलें

वारधी उष्ण जाले

९७४

आले रे दैत्य आले सुर गजवजिले

मेरु मांदार भ्याले

प्रौढी कांहीं न चाले मिळुनि गुरुपदीं

मंत्र योजूं निगाले

देऊनी सत्त्व देवीं तिळतिळ रचिली

रत्नराशी तिळोत्सा

वर्णू लावण्य तीचें तरि सुर भुलले

मोहिलें सूर्यसोमा

९७५

पंचचामर

वसंत देउनी सवें वसुंधरे तिलोत्तमा

सुरेश शीघ्रें पाठवी अमित्रशासनोद्यमा

कुळाचळीं रिपूदळें समार्जिलीं नसे सिमा

प्रदेश पाहुनी वसंत शोभवी वनोत्तमा

९७६

बहूमतीसि त्या मुखें न वर्णवेल कानना

मधीं करी विलास गायनासि चंद्रिकानना

सुगंध गंध सूटला दळांत त्या विसंचला
सुरारि-बंधु बोलले ' वनांत संचरों चला '

९७७

धरौनि हात मांडिला प्रवेश त्या सहोदरीं
अपूर्व देखिलें कसें विलोकितां वनोदरीं
निजौनि पक्षि राहिले कुरंग जाहले जमा
शिळा द्रवौनि वाहती मधीं उभी तिलोत्तमा

९७८

धरौनि माळ ते करीं उदीत होय लौकरी
पुढें प्रयाण जो करी पति प्रियेसि तो वरी
भुलौनि देहभावना सकाम दैत्यनंदना
मदें विरोध कंदना प्रवर्तले निकंदना

९७९

गदा धरौनि हस्तकीं मदें करौनि मस्तकीं
निरक्षिती समस्त कीं त्रहाटिल्या समस्तकीं
निजौनि दैत्य राहती अशुद्ध पूर वाहती
सुरांत जाय ते सती अमित्र भार नासती

९८०

वसंततिलका

सुंदोपसुंद शमले प्रमदा-प्रयोगें
धर्मा तुम्ही निसुर कां रतिसौख्य भोगें
घंटालई मृग भुलोनि मरोनि गेले
दीपीं पडौनि उपडौनि पतंग मेले

९८१

गंधें मधूप शफरी मरती भुकेले
 तैसे तुम्ही रतिमनोरथ काय केले
 होईल विघ्न न कळूनि तुम्हांसि जेव्हां
 मानाल सत्य विषयार्थ अनर्थ तेव्हां

९८२

मालिनी

परिसुनि ऋषिवाणी धर्म कंपीत जाला
 विनवित ' मुनिदेवा शब्द आम्हांसि आला
 परि तुम्हि ऋषिराया ज्या प्रतीपाद्य कर्मा
 विहित करुनि द्या हो आचरूं त्या स्वधर्मा '

९८३

' वचन शिरिं धरावें तें पहा धाक दावा
 जडं मुनि न करावें तें महा पाप लावा
 अजुनि तारि मुनींद्रा कर्मबुद्धी उपेणे
 मथित करुनि देणें निस्तरूं जन्म जेणें '

९८४

' नृपति वरुषगर्भीं पंचपाळीसि बांधा
 तदुपरि मग नोहे सर्वथा विघ्नबाधा
 गणित दिवस वारा मासही दोन पाहे
 प्रमित करुनि दारा एक धामींच राहे '

९८५

इन्द्रवज्रा

' येकान्त त्याचा दुसरा विलोकी
 तो दीर्घ दोषी तारि होय लोकीं

तीर्थे करावीं मग सर्व तेणे
प्रायश्चिते होइल मुक्त येणे '

९८६

आज्ञा धरी मस्ताकिं भूपती तो
गेली मुनी ब्रह्मपदाप्रती तो
कृष्णा सती तेवि गती प्रमाणे
वर्षे करी पंच मखोपन्हाणे

९८७

तेणे महातेज कळा निवाली
पूर्वी जशी सृष्टि तशीच जाली
श्रीद्रौपदीसैवर पूर्ण आतां
कर्ता रमानाथ विधीविधाता

९८८

शार्दूलविक्रीडित

श्रोतेनो परिसा यथार्थ विलसा
काव्याचिया सौरसा
माझा ज्ञान ठसा रवीविण जसा
गर्भाध राहे तसा

नाहीं पुण्यपसा कथाब्धि-उपसा
होईल का माणुसा

कोणे ग्रंथ रसासि आणुनि असा
संपूर्ण केला कसा

९८९

शास्त्रार्थादि मथावसासि अरथा
नाहीं मती सर्वथा

अर्थाचा उलथा वितर्कुनि यथा
 योजूं कसें भारता
 नाहीं भक्तिपथासि लोटुनि रथा
 म्यां आक्रमीलें तथा
 कोणें हे त्रिपथा रचौनि वितथा
 संपूर्ण केली कथा

९९०

नाहीं पिंगळ पाहिलें नि अजबा
 सारस्वतांचा लिपा
 नाहीं कर्मजपादि धर्म सलपा
 केलें न गेलों तपा
 ऐसा अंधकुपांत दीपमलपा
 दावूनि काव्यासुपा
 कोणें हा रस पावळुनि पडपा
 संपूर्ण केली कृपा

९९१

कैसें संस्कृत पद्य एक नुपजे
 छंदोपछंदादिकें
 हे निभ्रांत हरी-दया म्हणुण जया
 गेली कथा कांतुकें
 कैसी रे तुजला दया कवण तूं
 कोणें गुजा वोपिलें

तुम्ही संतमहंत मायपितरें
सांगूं तुम्हां आपुलें

९९२

श्रीवंशाधिपती निशारमण तो वृत्ती स्वदेशाननी
सोळंखी कुळधर्म श्रीपति कुळस्वामी रुहूलोचनी
भारद्वाज सुगोत्र जाण जननी ते अन्नपूर्णा असे
तात श्री अवचीतराव अवनीं प्रौढीप्रतापें वसे

९९३

पितृराज तयासि भक्ति पढिये श्रीकेशवाची सदा
ठेवी श्रीपति पौरनाम नगरा सेवी हरीच्या पदा
वृत्तीपाळण सैन्यपाळण करी शत्रू रणीं मोडिले
तेणें विग्रह वाढला मग जर्गीं वैरी बहू जोडिले

९९४

त्या दुःखें त्यजिला निवास जनकें गोपाळ नामें गिरी
बांधूनी बळकाविला नृपदळे चालौनि आलीं वरी
संग्रामीं गड नागवे मग तिहीं विश्वासघातक्रिया
केलें बंधन संकटांत पडिलों हा हा हरी सावया

९९५

बंधू त्र्यंबकराज तात विषयीं होते सर्वे सोयरे
आतां काय उपाय घाय न चुके दिल्येंद्र मारील रे
ऐशा घोर भवार्णवांत जनकें बोधांसि आरोपिलें
ध्यारे ध्या हरि सांवळा तिं वचनीं सर्वातरीं लागलें

९९६

गेले दोष मनांत तोष भरले श्रीकृष्णघोषें पहा
कैसें बंधन मुक्त युक्त हृदयीं आनंद जाला महा

श्रीकृष्णें निजरूप दावुनि मला स्वप्नांत आलिंगिलें
प्रेमाचा पुर फूटला मग सुखीं वक्तृत्व हें लोटलें ९९७

स्वानंदें जिविंच्या गुजासि वदलों मानाल हो अन्यथा
जालों पावन मी पतीत पतनीं पितृप्रसादें यथा
त्या पितृपतिचें उतीर्ण जगतीं होऊं कसें सज्जना
जेणें देउनि जन्मकर्म नयनीं केलें परेशांजना ९९८

देतो जन्म पिता परंतु जनकें नाहीं गती दीधली
नाहींही म्हणतां नये महितळीं कोणें असे शोधिली
वक्तृत्वामुळ हें म्हणौनि वदती हे सज्जना वोपिली
आतां सारविचार फार वदणें राहो कथा संपली ९९९

भुजंगप्रयात

तुम्हीं संत केला कृपें ग्रंथ सर्ता
गुरुत्वे गुरु श्रीपती सर्व कर्ता
नमूनी तुम्हां ज्ञानवंतां महंतां
लडीवाळ मी मागतों एक आतां १०००

मन्हाटी टिका देशभाषा मन्हाटी
मन्हाटी कुळी जन्मवाणी मन्हाटी
गुरुग्रंथही सेविला म्यां मन्हाटी
करावी क्षमा न्यूनते पूर्णदृष्टी १००१

मालिनी

विधिसुत-सुत-साक्षी-पल्लवी नाम होता
निशिवर-सुतवारीं श्रावणीं शुद्धभूता
वचन-सुमन-राशी तद्दिनीं पूर्ण जाली
अवचितसुत काशी दास साष्टांग घाली

१००२

शार्दूलविक्रीडित

ज्या नामें पृथिवी समूळ तरली^१
तें नाम वाचे वासो
ज्या रूपें सगरात्मजा समजली
तें रूप ध्यानीं असो
ज्या पादें फणि काळिया स्परशिला^२
तो पाद भाळीं वसो
ज्या हस्तें गिरि (गो) वर्धना धरियला^३
तो हस्त माथां वसो

१००३

हा सारांशविचार सार दुसरें
नाहीं जर्गीं माणुसा

मु. मधील श्लोक

- १ ज्या नामें गणिकात्मजा समजली तें०
२ ज्या पादें विधिची सुता स्परसली०
३ ज्या हस्तें गजईन्द्र सोंड धरिली०

शास्त्रं वेदविवेक शोध मुनिचे
 शेषादिकांला पुसा
 बह्मा शेखर वासवादि करुनी
 हा सर्व ध्यानीं ठसा
 काशीदास निवास कृष्ण चरणीं
 दासामनीं भर्वसा

१००४

॥ इति श्रीन्ममहाभारते आदिपर्वप्रकरणे श्रीमद्द्रौपदी सैवर
 विश्रांताध्याय सर्ग चतुर्दश ॥

टिप्पणी

श्रीसद्गुरु

ग्रंथारंभीं 'मंगल' आवश्यक असतें. संस्कृत साहित्यांत मंगलाचरणाचें महत्त्व अनेक तऱ्हांनी गाडलें आहे. मराठींत प्राचीन ग्रंथकार ही प्रथा कटाक्षाने पाळतात. प्रस्तुत कवीने प्रथम विघ्नहर्ता 'श्रीगणराज' व 'ब्रह्मसुता' सरस्वती यांचा आशीर्वाद मागून तिसऱ्या श्लोकांत काव्यांतील कथानकाची सूचना बीजरूपाने दिली आहे.

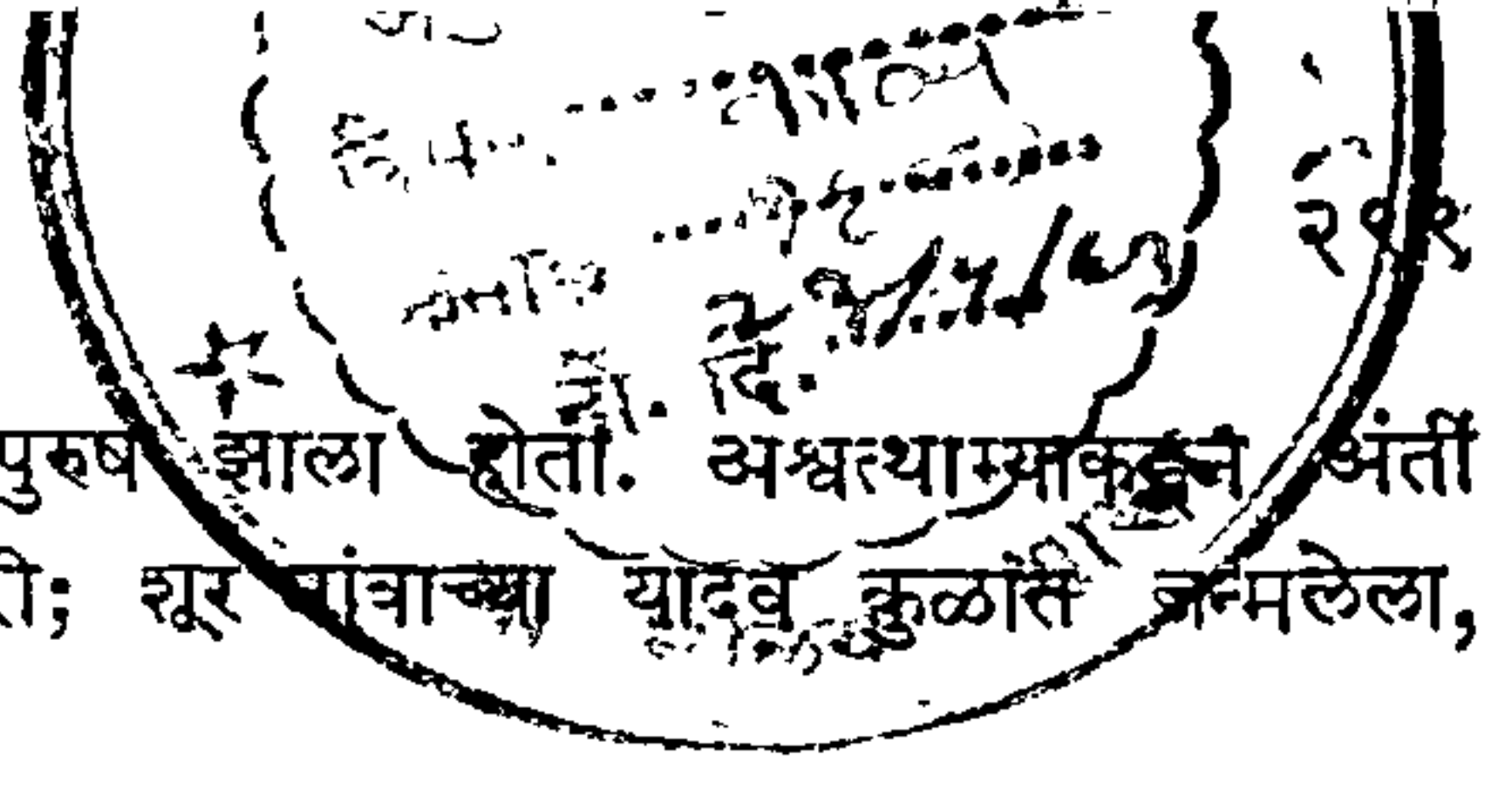
(१) टिप्पणींतील अंक श्लोकनिदर्शक आहेत.

(२) हस्तलिखितांत प्रायः शब्द सुटे सुटे लिहिण्याचा प्रघात नसतो. म्हणून या ग्रंथांतील श्लोकांच्या पदपाठाबद्दल मतभेद होणें अशक्य नाही हें रसिकांनी ध्यानांत ठेवावें.

१ श्रीगणराजधिराज - श्रीगणराज + धिराज (अधिराज-सार्वभौम). मनांतरी - मनांत. माज - वृद्धि पाव. विराज - प्रकाशमान हो. नवाज - रक्षण कर. महाराज - महाराज. सिरताजन - सिरताज, मुकुट. भाजकी - भजक, भक्तजन. गाज - आविर्भूत हो. कविकाजगतीसी - कवीच्या कार्याच्या प्रसाराला. गंडन - गंड - गंडस्थल. मंडन - शोभा. रसराज-रति - श्रेष्ठ रसांचें प्रेम, शृंगारप्रीति.

२ ब्रह्मसुता - ब्रह्मदेवाची कन्या, सरस्वती. सिनते - शिणते, दमते. वीणवते - विनविते. रसखाणीं - प्रेमाच्या किंवा शृंगारादि रसांच्या साठ्यांत, समृद्धींत. वाणी - हे सरस्वती देवी. निज - आत्मस्वरूप. निदानीं - संकटांत. उलथा - उलथी कर, वर्धाव कर. विचरोत्तरीं - विचर + उत्तरीं - माझ्या शब्दांस (उत्तरीं) म्ह. काव्यांत विचर, संचार कर. सज्जनध्यानीं - सज्जनांच्या चिंतनांत.

- ३ आदि - आदिपर्व. महाभारताच्या आदिपर्वांत प्रस्तुत कथा आहे. सत्कृत - सज्जनांना मान्य झालेला. संस्कृत - संस्कृत भाषेत. हे वचनाकृत - परंतु माझ्या या काव्याची आकृत - आकृति - रूप. प्राकृत - मराठी. वाग - वाचा. शरासन - धनुष्य. रसो - रस. गुण-दूषण - काव्यगुण व काव्यदोष. गुणि - धनुष्याच्या दोरीवर. धरा - पृथ्वी. धनुर्धर - धनुष्यधारी. अनचि - अन्य, दुसरा. या चरणांत कथेंतील बीज आलें आहे.
- ४ जन्मेजय - जनमेजय; अर्जुनपुत्र; अभिमन्यूचा नातू. याचा पिता परीक्षित राजा सर्पदंशाने मृत झाल्यामुळे याने उत्तंक ऋषीच्या आदेशावरून सर्प-सत्र केले. मुनिसि - वैशंपायन नांवाच्या ऋषीस. हा व्यासाचा शिष्य, ह्याने जनमेजयास महाभारत सांगितले. सेंवर - स्वयंवर. द्रुपद - पांचाल देशाचा राजा. द्रोणाचा गुरुबंधु. यास द्रौपदी कन्या व धृष्टद्युम्न, शिखंडी इत्यादि सहा पुत्र होते. याच्याकडे द्रोण धनयाचनार्थ गेला असता त्याचा याने अपमान केला. म्हणून यास द्रोणाने अर्जुनाकडून बांधवून आणविलें व त्याचें अर्धराज्य घेऊन त्यास सोडून दिलें. कुसुमायावति -- कुसुमावती - द्रुपदराजाची राजधानी. छंदाच्या सोईसाठी 'कुसुमावती' मधील 'मा' हे अक्षर दोन मात्रांनी (ऽऽ) लांबविलें असावें. लेखकांनी कुसुमा ऽऽ वति लिहितांना ऽऽ बद्दल 'या' अक्षर घातलें असेल असें म. म. पोतदार म्हणतात तें योग्य वाटतें.
- ५ संदर्भकथा १ पाहा. नगजा - पर्वतापासून जन्मलेली पार्वती. वहिलें - प्रथम.
- ६ द्रुष्टद्युम्नु - धृष्टद्युम्न. शिखंडी (शिखंडी) - कार्शीराजाच्या तीन कन्या अंबा, अंबिका, अंबालिका यांना स्वयंवरकाळीं भीष्माने जिंकून आणल्या. पण अंबेने शाल्वराजास आधीच मनाने वरल्याचें समजल्यावरून तिला सोडून दिलें. पुढे शाल्वहि तिला पत्करीना. शेवटीं भीष्मावर रागावून त्याच्या नाशार्थ तिने उग्र तप केले व शिखंडीरूपाने द्रुपदाच्या यज्ञांत ती उत्पन्न झाली. द्रोणापासून धनुर्विद्या शिकून पांडवांच्या बाजूने लढला. यास पुढे करून अर्जुनाने भीष्मास जर्जर केले. स्त्रीजात म्हणून भीष्माने याच्यावर शस्त्र धरलें नाही. लग्न होईपर्यंत हा स्त्री होता. पुढे एका

यक्षास स्त्रीत्व देऊन हा पुरुष झाला होता. अश्वत्थाम्याकडून अंती मारला गेला. सौरी - शौरी; शूर नांवाच्या यादव कुळास जन्मलेला, श्रीकृष्ण.

७ द्विजवर्धन - ब्राह्मणश्रेष्ठ. ज्येष्ठमुख - ज्येष्ठ मुलगा धृष्टद्युम्न याच्या तोंडाकडे पाहून.

८ द्रोणदृष्टदमनू - द्रोणाच्या बाबतीत धृष्टद्युम्न असा. धृष्टद्युम्न म्हणजे - धृष्टत्वादत्यमर्षित्वाद् द्युम्नाद्युत्संभवादपि । धृष्टद्युम्नकुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ आदिपर्व १६७-५३ ॥ अर्थ - धीटपणामुळे, अत्यंत असहनशीलतेमुळे आणि (कवचकुण्डलादि) सहज धनामुळे द्रुपदाचा हा कुमार धृष्टद्युम्न (नांवाने प्रसिद्ध) होवो.

निमाया - मारण्यासाठी.

११ नरवर्धन - नरश्रेष्ठ अर्जुन. ऐरावती - कथासंदर्भ २ पाहा.

१२ शूद्रसेन - द्रुपदाचा प्रधान.

१३ सबंधु - बंधूसह. घटितार्थ - वधूवरांच्या पत्रिकांचा मेळ, विवाहनिश्चिति.

१४ नरदेव - राजा.

१५ मखरत्नराणी - यज्ञांत उत्पन्न झालेली उत्कृष्ट स्त्रियांची राणी. जातौ जातो यदुत्कृष्टं तद् रत्नमभिधीयते ।

१७ धृतराष्ट्रासी - धृतराष्ट्रासी. (स्वरभक्तीचें उदाहरण) इंद्रप्रहस्त - इन्द्रप्रस्थ. (उच्चारसुकरतेसाठी थ मधील ह वर्ण आधीं आला. व्यंजन-भक्ति)

१८ नवटे - वाटलें नाही. वरुणावती - वारणावत, तत्कालीन एक प्रसिद्ध नगरी.

१९ मठ - घर. अभाळभाळ - आकाशाच्या डोक्यापर्यंत.

२१ साजणें - सहा जण.

२४ विजें - आगमन. ' हेडंब ' मधील ' हे ' ङ्हस्व-उच्चार.

२५ पर्णिती - विवाह केला. हेडंब उच्चार वरीलप्रमाणे.

२६ हित - कल्याण करणारा. गयंद - मोठा हत्ती.

गुढरा - गुढर गुढार (सं. गुड - हत्तीचें कवच; का. गुडार. तंबू)

हत्तीचें खोगीर, हौदा, अंत्रारी.

पांखरणें - पसरणें, उभारणें.

- २७ अभरवा - आभारवा - उपकाराच्या ओझ्याचें दडपण आणा. नकरा-
करातें - काय करावें व काय करूं नये तें सर्व. मकराकर - समुद्र.
- २८ धर्मागती - धर्मासंबंधी घडलेली गोष्ट.
- २९ कुमातकरणी - घडलेली वाईट गोष्ट.
- ३० त्राह्य, त्राह्य - त्राहि, त्राहि; 'नको, नको' या अर्थाचे उद्गार. 'त्राहि' मूळ अर्थ 'रक्षण कर.' चंड - प्रचंड.
- ३२ कुरेश - कुरु + ईश. कौरवांचा राजा. तक्षक - साप.
- ३३ सुतार्पणें - सुता (मुलगी) + अर्पणें.
- ३४ हळाहळ - शूळपाणी - हलाहल विष भक्षण करणारा शंकर. ज्वाळ-
वाणी - आगीसारखें.
- ३६ जळनास - जळेनास. हृद्दहळाहळ - ज्याच्या अंतःकरणांत विष भरलें आहे असा. कुळपारधी - कुळाची पारध-नाश करणारा
- ३७ दृग - डोळा. तोय - पाणी.
- ३८ जल्प - बोल. कींव - करुणामय - केविलवाणी.
- ३९ संदर्भ-कथा ३ पाहा.
- ४० निमाले - मृत्यु पावले. कृष्णार्चिला - कृष्ण + अर्चिला - पूजिला.
- ४२ मंडप - दरबार, सभा.
- ४३ काळविलसा - काळविलास-काळाची क्रीडा, विलसा - विलास (अची जागापालट). पवाडे - वाढतो. राजलाजलतिका - राजाला वाटणारी लज्जा हीच कुणी वेल.
- ४५ सुढाळ - सुरचित. वाजी - दवंडी, जाहीर खबर. चातुरंग - चतुरंग. रथ, वारण (हत्ती), वीर (पायदळ), वाजी (घोडे).
- ४६ परमेश्वराच्या (श्रीकृष्णाच्या) दर्शनलाभाला सात्त्विक गुण मिळविले पाहिजेत व तामसी गुण त्यागिले पाहिजेत. सात्त्विक गुण-धीरत्व-भावगहनत्व - (निरतिशय भक्ति), महत्त्व (औदार्य), मानू - (स्वाभिमान), संतत्व, सत्त्वपरमत्त्व--(परमसत्त्व), प्रमाणू (श्रद्धा).
- ४७ वैराग्य इ. छंद - ध्यास. तामसी - गुण. कुरुकंक - कुरु (उपाध्याय),

कंक (वेषधारी) दांभिकपणा. कुडा - कुडाभाव, कपट. कलशु - क्लेश (कलेष स्वरभक्ति).

- ४९ परेखतांचि - प्रेक्षतांचि, पाहतांच (प्रेक्षतां - परेखतां - स्वरभक्ति).
- ५१ ढिसाळा - मोठमोठ्या. पालाण - खोगीर, आच्छादन.
- ५३ द्वारकेला पद्म-कमळ म्हटलें आहे.
- ५४ शक्रावती - अमरावती. निर्जर - देव.
- ५५ ताळमाळां - ताडमाडांनी. जन - समूह.
- ५६ राजमानें - राजाच्या मानाने. हेमबद्ध - सोन्याने मढविलेल्या.
- ५७ रहाटांतरें - रहाटागणिक. लाग - दाटी.
- ५८ स्वर्ग-वारांगना - अप्सरा.
- ५९ विहंगम् - विहंगम. (उच्चारानुसार अंत्य म व्यंजन) हिळे-पिंगळे - पक्षिविशेष.
- ६१ नराकारला - नराचा आकार घेतला. नराकारपासून नामधातु नराकारणें.
- ६२ विप्रसिंधु - वि + प्र + सिंधु - विशेष असा महासागर. विप्र + सिंधु असाहि पदपाठ शक्य आहे.
- ६४ द्रुमोदार - द्रुम + उदार - भव्य वृक्ष. अतिक्राळ - अति विक्राळ.
- ६५ कनकभूखचितें - सोन्याच्या भूमीने युक्त.
- ६६ जगत - जगत्. कुरवंडी - ओवाळणी.
- ६७ व्यस्त - वि + अस्त - चारीबाजूंस पसरलेलें. कैवल्यकेणें - मोक्षरूपी माल
- ६८ दुर्गौरहीं - कठिण ठिकाणीं वा गुप्त स्थानांत. वासनाहि विनाशा रिघे (रिघूं) ना शके.
- ६९ द्वारभाळ - दरवाजाचे वरचे भाग. अभाळ - आभाळ. दुर्गशाळ - प्रचंड किल्ले. केत - झेंडे. अंबर - आकाश आणि वस्त्र.
- ७० तुंबळांगणीं - तुंबळ + अंगणीं (अंगणांत). आंकणीं - ताब्यांत.
- ७१ सुपर्ण-पक्ष - गरुड. लालसा-इच्छा.
- ७२ राविला - लेप केला.
- ७३ कामावतारी - स्वेच्छेने अवतार घेणारा. धूर्ती-मंडपाचा तो अग्रभाग.

- ७४ ज्वाळमाळा - चकचकणारा. चंद्रढाळा - चंद्रासारखी प्रकाशणारी.
- ७५ ते - द्रुपद. प्रमाण - मान्य.
- ७८ जगतमाया - जग निर्माण करणारी आदिशक्ति (रुक्मिणी).
कणुनि - आकर्णुनी - ऐकून. दिव्य-दानी - मोक्षसुख देणारा (कृष्ण).
- ८० गुह्याशळा - गुप्त जागा, एकान्त.
- ८१ उचारिजे - उच्चारिजे. गुजांतरीं - गुज + अंतरीं (मनांत).
सुतार्जुनासि - सुता + अर्जुनासि. म्यांपिंली - म्यां + अर्पिंली.
- ८३ स्वभू - प्रभु, स्वयंभु. वर्मकाळिमा - वर्मी लागलेला काळेपणा (दुःख).
विचारला - ध्यानांत आणला.
- ८४ कपिध्वज - अर्जुन. वांचलेसती - वांचले असती.
- ८८ साकर्णिले - बोलावून आणिले.
- ८९ मायाजनकतनया - मायेने उत्पन्न झालेली मुलगी (द्रौपदी).
अनळजा - अग्नीतून जन्मलेली.
- ९० परिस-सारखी, ऐक. ताळे-माड्या. या ठिकाणीं तिनी ताळे-तिन्ही लोक.
- ९१ रमणारती - रमणा + आरती.
- ९२ क्षेम - आर्त्तान्न. माया - आदिशक्ति (द्रौपदी). करमाया - क्रीडा करावयास.
- ९३ असमानी - अनुपम. सर्वस - सर्वस्व. सिराणी - समाधान.
- ९५ भीमदूतदळ - भीम + दूतदळ. दूतांचा मोठा समुदाय.
- ९७ हाटकी - सोनार.
- ९९ बनकरी-बनहारिका - उद्यानपालिका. स्मरकारिका - मदन निर्माण करणाऱ्या, प्रेमभावना उत्पन्न करणाऱ्या. निरज - धुळीविरहित.
नवनीरज - नुकतींच फुललेलीं कमळें.
- १०० तमाळ - तमालवृक्ष. यांतील कल्पना काव्यमय आहे.
- १०१ मकरंद - मध. समिर - वारा.
- १०२ दाही - दाह. सारस - (श्लेष) पक्षिविशेष, कमळ.
माजें - मध्ये, माजे - माजतें.
- १०४ मंडपकारक - मंडप तयार करणारे.

- १०५ वितळातळ - पाताळ. ताळिणी - ताळे - मजले असलेली. कळपे-
खणी - यंत्रामुळे प्रेक्षणीय.
- १०६ गवाक्ष - छिद्र. पांचिवंधें - पांचहि बाजूला केलेले बांधकाम.
- १०७ अलघू - जड. हिंदोळविले - टांगले. गोत्रा-शिरीखा - पर्वताच्या
शिखरावर असावे तसे (शिखर-शिरीख - वर्ण - विपर्यय किंवा शीर्ष-
शिरिख). पेरोजादि - हे सर्व रत्नांचे प्रकार. पुक्ष - पुष्कर (पुष्क-
पुक्ष - वर्णविपर्यय व र - लोप)
- १०९ अश्वर - यज्ञ (स्वयंवरयज्ञ). वाणी-सारख्या.
- ११० झुकार - झुंबर.
- १११ पाकधाम - स्वयंपाकघर.
- ११३ कारक - काम करणारे
- ११४ वित्पती - उत्पत्ति, उभारणी.
- ११५ मुडे - लोडें, तक्के. आइति - तयारी.
- ११६ गाढेंगुढें - गुप्त, समजण्याला कठीण (गाढ - अगाध; आद्यवर्ण लोप)
- ११७ पयराशी-कुमरी - समुद्राची कन्या - लक्ष्मी.
- ११८ रारायंत्र - रारा - मंत्र. गुप्त मंत्राच्या साहाय्याने निर्माण केलेले यंत्र
(मत्स्ययंत्र). मृदुवन - मऊ मऊ.
- ११९ मुळपत्र - निमंत्रणपत्र.
- १२० श्रीइंदिरीं - श्रीलक्ष्मीशीं.
- १२३ प्रचळवी - वेगाने चालव.
- १२४ श्लोक - कीर्ति. आसाधारण - असाधारण (छंदाच्या सोईसाठी
अ चा आ). भीमार्जिला - मोठ्या प्रमाणांत आरंभिला.
- १२७ निरवीली - स्वाधीन केली. हळधर - बळराम. गंभिरविणे - (गंभीर
पासून क्रियाधातु) गंभीरपणे चालविली.
- १२८ उद्धव, अक्रूर, सार्विक - (कृष्णाचे अनुयायी), पुष्टि - पृष्टी,
मागील बाजूस. महारथी - (दहा हजार योद्ध्यांशीं एकटा लढणारा).
अत्यंत शूर योद्धा.
- १२९ चळथा - टोळी, समूह. मंथर - मंदरपर्वत (समुद्रमंथनप्रसंगीं मंदर
रवीसारखा; मंथनाचा संबंध आल्यामुळे मंदराचा मंथर झाला हा

सादृश्याभास (False Analogy) (किंवा उच्चारसौकर्यासाठी द चा थ झाला.)

- १३० रविरंग - सूर्यप्रकाश. राजे - शोभते. वाहिनी - सेना. गिरी गर्व० या चरणांत अत्युक्ति आहे.
- १३१ पांचाळ देशाबद्दल कवीची कल्पना जरा विचित्र आहे. पांचाळदेश इन्द्रप्रस्थाच्या पूर्वेस, एक दक्षिण पांचाल, दुसरा उत्तर पांचाल. या श्लोकांत कृष्णाचा मार्ग सौराष्ट्र, गुर्जर देश, सह्याद्रि ते गोदावरी असा दिला आहे. पांचाळ नांवाचे लोक दक्षिणेंत राहतात यावरून कदाचित् कवीला हें सुचलें असावें. कुसुमावतीचें नांव कलियुगांत खांदार (कंदाहार ?) झालें तें गाव कोणतें ? नांदेड जिल्ह्यांत कंधार हें प्राचीन गाव आहे तें असेल का ?
- १३२ ढालागणित - ढाला + अगणित.
- १३४ सुखासन - पालखी. नागवाहनी - हत्ती हेंच वाहन.
- १३५ विविधव्यवसायी कोण कोण होते तें पाहा. चाटे - कापडाचे व्यापारी, साव - सावकार, उदमी - व्यापारी, पांडे - कुलकर्णी इत्यादि वतनदार. हडपी - विडे करणारे (कोकणांत न्हाव्याला हडपी म्हणतात.). श्रीपाद् - संन्याशांतील विशिष्ट वर्ग. तीर्थाटणी - तीर्थयात्रा करणारे. निज-ध्यासनी - परब्रह्माचें सतत चिंतन करणारे योगी.
- १३६ जंगम - विशिष्ट शैवपंथी साधु. सेवडे (शेवडे) - गोसावी. आरवें - आवाजाने.
- १३८ पवळी - पावळी - छपराचें टोक किंवा भिंत. दारा - (मूळ अर्थ पत्नी) येथे स्त्रिया (भाषाशास्त्रांतील अर्थप्रक्रियेंत अर्थविस्तार हा नियम). विधिलय पदपद्म - ज्या ठिकाणीं सर्व विधि (शास्त्रें) लय पावतात अशीं चरणकमलें म्हणजे श्रीकृष्ण. विधीचा अर्थ ब्रह्मदेव असाहि करतां येईल.
- १४० वेंधला - चढला. कुकुर - यादव.
- १४१ षोडशोपचार - आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, दक्षिणा, प्रदक्षिणा-नमस्कार, मंत्रपुष्प हे पूजेतील सोळा विधि. धायतों - तृप्ति होईपर्यंत.

- १४२ स्तवनादरी - स्तवन + आदरी. हरिखे - हर्ष. (स्वरभक्ति; संस्कृत
ष् बहल प्राकृतांत ख्)
- १४४ रतिरूप - अत्यंत सुंदर. सुधा० - अमृतपानार्थं सुख.
- १४५ दिव्यदानोदयीं - स्वर्गीय दानाच्या वेळीं (विवाहवेळीं).
- १४६ पालाणितो - भरून टाकतो.
- १४८ वन्हाड-काम - लग्नाच्या वेळचीं कामें.
- १४९ - १५० भाव-सात्त्विक - प्रेमळ, सात्त्विक नांवाचा यादव. सारण,
सात्यकी, चक्रज हे यादव. विखार - साप.
- १५१ चाउरी - (चावर) चौरंग, उंच आसन.
- १५२ निगम-हरणू-प्राण-हरिया - कृष्ण (संदर्भकथा ४ पाहा).
- १५४ धात्रिका - पृथ्वी.
- १५५ हस्तनाकृतपुर - हस्तिनापुर - हास्तिपुर; सोमवंशीय पुरुकुलोत्पन्न
हस्तिन् किंवा हस्ति या राजाने वसविलेलें नगर. दिल्लीच्या आग्नेयेस
गंगेने वाहून नेलें म्हणून नामशेष. कुरुपति - दुर्योधन. त्याचा स्त्रैण
स्वभाव चौथ्या चरणांत आहे.
- १५७ सायुज्य० - मोक्षाच्या आनंदाचें स्थान.
- १५८ घोषवारें - घोष करीत.
- १५९ अध्वरासि - अग्नींत, लाक्षाग्रहांत.
- १६० मखजा - द्रौपदी.
- १६१ सेनासिले - सैन्य तयार केलेलें (सेनापासून सेनासणें, नामधातु.)
संजुति - संयुति - एकत्र आलेले, एकत्रित.
- १६२-६३ त्यानंतें - त्यानंतर (छंदाची सोय, अन्त्य र लोप). दंडी (दांडी) -
शेपूट. यानंतर घोड्याचें वर्णन आलें असून तत्कालीन घोड्यांचे विविध प्रकार
कवीने उल्लेखिले आहेत. (नारायण हरि तुळपुळेकृत ' अश्वपरीक्षा '
हें मराठी पुस्तक व ' शालहोत्रसंग्रह ' हा हिंदी ग्रंथ यांच्या आधारे
कांही प्रकारांचें विवेचन पुढे दिलें आहे.). सारंगा - विविध रंगांचे.
जरदे - पिवळट-करड्या रंगाचे. कुमाइत - जो तांबडा सकळ वर्ण विशाल
डोळे । दांडी अयाळ गुडघे पदकर्ण काळे । जाणा कुमाइत तुरंगम तो
बळाचा । देई रणांत यश तो गुण घ्या त्याचा ॥ पंचाक्षरीकल्याण -

पंचकल्याण : नसे खोडि जो नेटका एक रंगी । सुखीं चौपदीं शुभ्रपट्टा
अभंगीं । असे पंचकल्याण संतोष सांगे । घरा आणुनी तो सुखें बांध पागे ॥
माने - ' ग्वालिआरिका मानी ' असें ' शालहोत्रसंग्रह ' पृष्ठ ३५ वर आहे.
तो हा असावा. मोर रुमंद बोर (?). तुरकी - ज्याची अयाळ मृदु
लांबवरी विलासे ॥ दांडी अयाळ सडक चामर घोंस भासे ॥ दोनी फुटे
सघट ठोंबस खूर जाणा । चाले विशेष तुरकी पळतां थकेना ॥ . चालेति
तोयावरी-पाण्यावर चालणारे-या घोड्यांना " आभा " हें नांव आहे.
चाले तुरंग उदकावरि शुभ्र आभा । वायूसमान पळतो न दिसेचि उभा ।
भासे उभा बहुत उंच नसे रुपाचा ॥ भिंतीवरून उडतो बळवंत पांचा ॥
गंगावर्ण विशाम कर्ण उजळे यालाच श्यामकर्ण म्हणतात. सर्वांग
शुभ्र बहु सुंदर कान काळे । विख्यात दे यश मनोगतिनेचि चाले ॥
तो श्यामकर्ण गुणवंत निधान घोडा ॥ नाहीं तथास नवखंड महींत
जोडा ॥ कच्छी - कच्छ प्रांतांतील. विराखी = इराखी = मेसापोटे-
मियांतील. तुरी-घोड्याचा प्रकार (?) अगर तुरंग शब्दाचें संक्षिप्त रूप.
लाख्या - लाखेचे अलंकार. दर्पणपाखरा. लहान लहान आरसे
लावलेल्या झुली. हुमे-तुरे. जीन सडका-खोगीर लगाम.

- १६४ बाजबहिरी - बहिरी ससाण्याप्रमाणे. उड्गणें - उडुगणें - नक्षत्रें
(उडु चें उड् छंदाच्या सोईसाठी). दृशां - डोळ्यांना.
- १६५ दंती - (श्लेष) विशाल सुळे असलेले, हत्ती.
- १६६ गताड - जाडजूड. शचिकांतवस्तु - इंद्राचा लहानसा ऐरावत.
(संदर्भकथा २ पाहा). धनंजये मधील ' ये ' ङ्हस्व.
- १६७ बोरबारें - घोषबारें. मोठ्याने. आर्ति - तीव्र इच्छा. निवाडे - निवारे,
आश्रयस्थानें.
- १६८ दैत्य देहादरे - राक्षसी देह धारण करणारे. तीक्ष्ण - तीक्ष्ण (स्वरभक्ति).
शक्ति - शस्त्रविशेष. लहुड्या - लोखंडाचें अग्र बसविलेल्या काठ्या.
घुग्या - आंगरखे. बक्तरें - चिलखतें.
- १६९ खचित् - खचित (छंदासाठी). अनळ-जनक - वारा. (आत्मनः
आकाशः आकाशाद् वायुः वायोः अग्निः). वहिले - श्रेष्ठ.

- १७० रथार्जिले - रथाला बांधले. रणनद्वारे - रणनवारे, शूर योद्धा. (रण्
धातूवरून रणन असें नाम)
- १७१ अपदीं - आपदीं, संकटांत (छंशसाठी आ चा अ) तारू - नौका.
बळघलार्कज - बळघला (चढला) + अर्कज - सूर्यपुत्र, कर्ण.
- १७२ कृपेचा अग्रज - कृपेचा मोठा भाऊ कृपाचार्य. शरद्वान् ऋषीला दोन
अपत्ये; कृप हा पुत्र व कृपी ही कन्या. कृप धनुर्विद्येंत निपुण होता. द्रोणा-
चार्यापूर्वी हाच कौरव-पांडवांना धनुर्विद्येचें शिक्षण देत असे. अभंगतनु,
कारण कृप हा चिरंजीव आहे (अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः॥) मिर्वला - मिरवला (उच्चारानुसार).
- १७३ द्वंद्वकंद - द्वंदाची भारी आवड असणारा. द्रोणनंदन - अश्वत्थामा.
- १७६ दोषाथिला - दोष लागलेला, पापी. जैद्रथ - जयद्रथ - सिंधुदेशाचा
राजा. धृतराष्ट्रकन्या दुःशिला हिचा पति. (य चा उच्चार ऐ, संप्रसारण
य = इ व इ - ची वृद्धि ऐ).
- १७८-७९ यांतील कांही कौरवांचीं नांवे व इतर कौरवपक्षीय योद्धे.
- १८० सैन्यकार्कतनयादिक - सैन्यक (सैनिक) + अर्कतनय (कर्ण) +
आदिक - प्रभृति.
- १८१ क्षौणी - अक्षौहिणी - कौरव-पांडवांचें एकंदर सैन्य अठरा अक्षौहिणी. त्यांत
कौरवांच्या अकरा व पांडवांच्या सात अक्षौहिणी. क्षौणी शब्दाची घडण
मजेदार आहे. मूळ शब्द अक्षौहिणी. आदि अ चा लोप व महाप्राणोच्चार
ह क्षौ - मध्ये मिसळला व क्षौणी शब्द तयार झाला.
- १८२ क्षौणी - अक्षौहिणींतील संख्या - २१८७० हत्ती, २१८७० रथ, ६५६१०
घोडे, १०९३५० पायदळ मिळून २१८७००.
- १८४ वेदजात - मूळ शब्द जातवेद - अग्नि.
- १८५ यंत्रधर - ध्वज धारण करणारे; तोफा-बंदुका वापरणारे.
द्वादशोजन - द्वादश योजने.
- १८६ सप्तद्वीप - जम्बु, कुश, प्लक्ष, शाल्मली, क्रौंच, शाक, पुष्कर. नवखंडें -
इलावृत्त, भद्राश्च, हरिवर्ष, किंपुरुष, केतुमाल, रम्यक, भरत, हिरण्य,
उत्तरकुरु.
धराधिपबंडें - मोठमोठे मस्तवाल राजे.

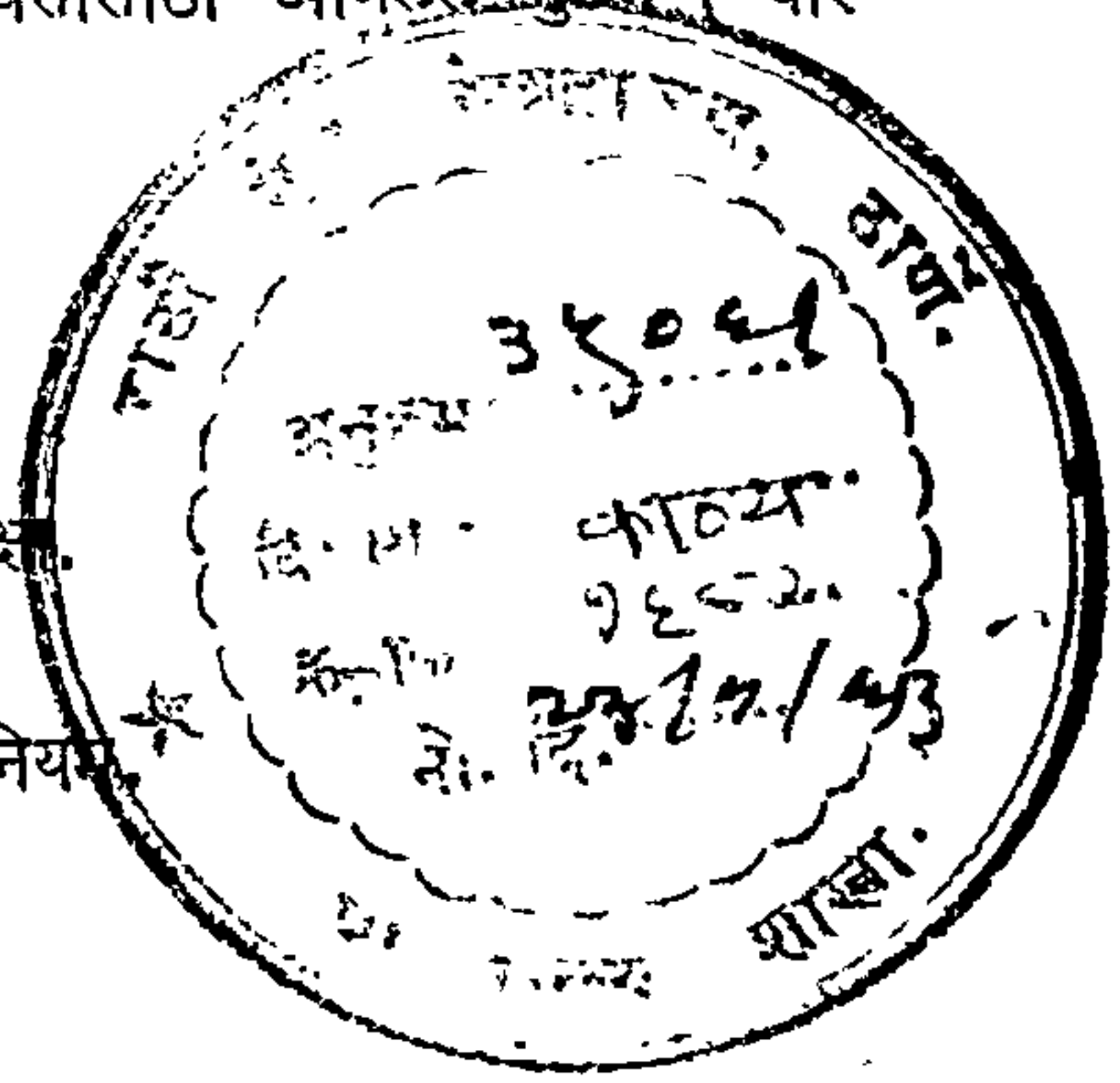
- १९० कर्णिली - ऐकिली.
- १९१ सप्तसमुद्र - अम्बु (शुद्ध पाण्याचा), इक्षु (उसाच्या रसाचा), मधु (मधाचा), दधि (दह्याचा), घृत (तुपाचा), पय (दुधाचा), क्षार (खारट पाण्याचा).
- १९२-९३ तत्कालीन विविध देशांचे राजे यांत उल्लेखिले आहेत. कथा-कल्पतरूच्या पांचव्या स्तवकांत नाराच्या अध्यायांत हीं नांवे बहुतेक आढळतात. त्यांपैकी कांहींची स्थलमर्यादा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. लाड - लाट - नर्मदेपासून दमणगंगेपर्यंतचा प्रदेश. भोट आणि महाभोट हे दोन देश. छंदासाठी भोटः असा शब्द वापरून पुढे महाभोट आणला व दोहोंचा संधि ' भोटस्महाभोटिचे ' असा चुकीचा केला. कालिंग + अंग. नगकोटीचे - नगर + कोटीचे. कोट्यवधि नगरांचें. मारू-मारवाड. काऊर (?) बागलाण - नाशिक जिल्ह्यांतील सातपुड्याच्या उत्तरेचा प्रदेश. परिहार-कनोजचे प्राचीन राजे. बर्बर-तापीपासून वसईपर्यंतचा प्रदेश. नागाहुरी-नगरहर हा गांधार देशाचा एक भाग असें हुएनसांग देतो. देशांचीं नांवे विशिष्ट क्रमाने दिलेलीं नाहीत. लीलाऊळ-लीलायुध देशाचा उल्लेख महाभारतांत आहे. मधुकरी-मधू नांवाच्या दैत्याचें शहर मधुपूर. चीनी-हें हिमालयांतील एक गांव आहे. महाचीन-चीनदेशाला म्हटलें असावें.
- १९४ मैलाद्री-मलयपर्वत. उदयगिरी-उदयपर्वत. हिमगिरी-हिमालयपर्वत. मंद्राचळ-मंदरपर्वत. मेरूमंडळ-मधला मेरु व भोवतालचे पर्वत. कुळाचळ-महेन्द्र, मलय, सह्य, शुक्तिमानू, ऋक्ष, विन्ध्य व परियात्र हे सात पर्वत. चन्द्रावळीचे (?) नगवती - पर्वतासारखी. शेषाद्रि-शेषपर्वत, या ठिकाणीं शेषासि असाहि एक पाठ आहे, पण तोहि अर्थ लागू पडत नाही. वाहिनी- सैन्य.
- १९५ दिक्मंती-दिशा असलेली मही, दिशांसह मही.
- १९६ कनकगिरी - मेरुपर्वत. निर्जर - देव.
- १९८ वेखणी-प्रेक्षणीय, सुंदर. अष्टनायका-उर्वशी, मेनका, रंभा, पूर्वचिती, स्वयंप्रभा, भिन्नकेशी, जनवल्लभा, तिलोत्तमा, या इन्द्राच्या अष्टनायका.
- १९९ धिराजित - अधिराजित (आद्यस्वर लोप).

- २०१ बागशाही - सुंदरब गीचे, वळी - ओळी - हारी.
- २०२ धाडा-कळप. उष्टर-उष्ट्र-उंट (स्वरभक्ति). कबाडा-ओझें वाहणारा. सामा-सामान. आत्मचाडा-आपल्या आवडीचें.
- २०४ सर्ते-सरते-श्रेष्ठ. पुर्ते-पुरते-निपुण.
- २०५ धीशें-अधीशें (आद्य स्वर लोप).
- २०८ वनेदू-वनाचा मुख्य राजा. अदृष्ट-धीट. दिग्गज-बळी-दिग्गजाचें बळ असलेला. दिग्गज-आठ दिशांना असलेले आठ हत्ती-ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौम, सुप्रतीक.
- २०९ परिणीली-विवाह केला. निजपणे-आपलेपणाने. माया-कपटविद्या, जादू. रूपस्तंभ-मायेने निर्मितेले सुंदर रूप.
- २१० निशाक्षि०-राक्षसी हेडंबेची भेट होण्यापूर्वी. भव भवेना-संसार होत नाही.
- २१२ दाझे-दाहे-जळतो.
- २१३ चुकला असला (बोलींतील रूप असेल याचें)
- २१४ विग्रह-कलह. पातां - पाहतां.
- २१५ नभरे-जात नाही. विपति - विपत्ति.
- २१६ महदंत-भयंकर.
- २१७ क्रीमिरू-किर्मोर. सल्लज-सलज (छंदाच्या सोईसाठी). स्वगर्भक्रिया-आपली गर्भवतीत्वाची स्थिति.
- २१८ सक्रुत-सकृत, एकदा. कामाख्या-देवीचें नांव.
- २१९ स्त्रीबुद्धि - प्रलयोगत-स्त्रीच्या सांगण्याप्रमाणे वागणारा नाश पावतो. सुभाषित - आत्मबुद्धिः सुखायैव गुरुबुद्धिर्विशेषतः ॥ परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता ॥ प्रलयंगता ऐवजी प्रलयावहा, प्रलयान्तिका असेहि पाठ आहेत. विप्रविद्वेकमंडित-ब्राह्मणबुद्धीने युक्त; ब्राह्मणाचा वेष घेतलेला.
- २२१ सखयाग्रजोत्तमा-सखर्य + अग्रजोत्तम. अग्रज-मोठा बंधु.
- २२३ तोय-पाणी.
- २२६ अमर - गज - पात - अर्जुन-देवांच्या हत्तीला - ऐरावताला स्वर्गातून पृथ्वीवर आणणारा अर्जुन. (कथासंदर्भ २ पाहा). निसुगा - तिरसट, तुसट.

- २२७ कृतकाली - योग्य वेळीं. टाळी लावणें-ध्यान धरणें.
- २२८ तपादरुनि - तप + आदरुनि.
- २२९ सहित् - सहित. (छंदाची सोय)
- २३० विद्या - जादू. मंत्रतंत्र. समोगरी - टाकतो.
- २३१ वैनत - वैनतेय, गरुड. विद्या विसर्जियली - जादू काढून घेतली.
- २३२ चतुर - चार. ब्रकोदर - वृकोदर, भीम.
- २३३ द्विकर - दोन्ही हात. रसकुळवती - प्रेमाने वेहोष झालेली.
- २३५ कञ्जा - भार्या-मूळ संस्कृत कलत्र नपुंसकलिङ्गी या ठिकाणीं स्त्रीलिङ्गी.
- २३६ रसविष - प्रेमरूपी विष.
- २३७ आगोचरी - अगोचरी, राक्षसी.
- २४० अहनिशी - अहर्निश, अहोरात्र.
- २४१ निशाक्षी - राक्षस. वारासारी - आवराआवर, व्यवस्था.
- २४२ शैव - गुरुव. आद्रिजे - अद्रिजे, पार्वती.
- २४३ नियमासि - नवसास. निशाचर - राक्षस.
- २४४ कुळरूप - मूळ स्वरूप, कराळ - विक्राळ, भोज्य - खाणें.
- २४६ दुरडी - टोपली, कासंडी.
- २४७ षड्गुण - कटु (तिखट), अम्ल, मधुर, लवण, तिक्त (कडू), कषाय (तुरट).
- २४८ माजी - देवळामध्ये.
- २४९ निवाडें - निश्चयाने. पुरवधू - नगरांतील स्त्रिया.
- २५० ख्यातायका - ख्याता (कीर्ति) + आयका.
- २५१ खेत्री मुद्रा - हठयोगांतील एक मुद्रा. प्राणायाम करून भ्रूमध्यावर दृष्टि स्थिर करणें अंकनासी - जवळ.
- २५२ दावणी - एका दोरांत बांधलेले.
- २५३ दानवारी - राक्षसांचा शत्रु. पांचवा स्वात्मज - पांचवा मुलगा भीम.
- २५४ वाचागळी - वाचा + आगळी (फाजील).
- पद्मावतीचा पति - कृष्ण.
- २५५ बोभाइला - ओरडला.
- २५६ मुक्तली - सोडली.

- २५७ गालिळे-वगळले. नवस-वाळक नवसासाठी आणलेले मुल्यो (चार पांडव).
- २५८ गिरिमा—गरिमा—फार मोठेपणा.
- २६३ पुष्कर--आकाश.
- २६९ मधरातीं - मध्यरात्रीं.
- २७२ विप्रवृत्ति - ब्राह्मणाचा व्यवसाय, भिक्षा.
- २७५ पुरीपंथ - नागरी पद्धति.
- २७६ जगदंडक - लोकांनी पाळावयाचा नियम.
- २८० पुत्रराज - घटोत्कच.
- २८१ घटोध्वज - घटोत्कच.
- २८२ सजनीं - सहा जणांनी.
- २८३ वोसरी - ओसरी, घर.
- २८७ सुष्णका स्नुषाका (स्वरभक्ति) सूनवाई. सुनानंत - सुना + अनंत.
- २८९ मयाळा - मायाळू.
- २९० नाभि नाभि - भिऊं नको, भिऊं नको. कल्प-कल्पांत - महासंकट.
- २९२ म्हैस जाळी - म्हशींची सांगड.
- २९६ तयासी - भीमास.
- २९७ ब्रह्मधाम - ब्राह्मणाचें घर. पटशाळा - पाठशाळा, ब्राह्मणाचें घर. गर्ता - खड्डा. प्रभव - बळ, पराक्रम.
- २९८ शतावधादि - शतावधि - शेंकडोरीं. तळें - खड्डा.
- २९९ शर्करोदच्या - साखरेने भरलेल्या. घारिया. - पुरण घालून तळलेल्या पोळ्या. मधूसगर्भ - मधाने युक्त. सांजुच्या - सांजापोळ्या. पर्वडी - पक्वान्न.
- ३०० राक्षसू तोचि - तोच राक्षस म्हणजे बकासुर.
- ३०१ खरकल्या - दचकल्या. द्विजपति - (या ठिकाणीं) धर्मराजा.
- ३०३ समोदरीं - सम (सह) उदरीं. वोगरणें - वाढणें.
- ३०४ मठसाळी - माट.
- ३०६ पाळी - कांठ.

- ३०७ तोंडिया - मूळ अर्थ जाडजूड, बळकट. या ठिकाणीं बकासुर.
- ३०८ मार्ग पाहणें - वाट पाहणें. कर्तळीं - करतळीं - हातावर (उच्चारानुसार)
- ३०९ राणमस्त - रणमस्त, युद्धाला चटावलेला (उच्चारानुसार).
- ३११ सिहीनाद - सिंहनाद, मोठी गर्जना (उच्चारसुकरता). वायोसुत - भीम (वायु = वायो) शचिकांत - इन्द्र. अचल - पर्वत.
- ३१२ नगवत - नगवत्, पर्वताप्रमाणें (वत् = वत उच्चारानुसार). प्याला + अंजुळ. वरी - वर, पाळीवर.
- ३१३ दावाशि - वणवा. व्याळ - साप. पुच्छासुनीं - पुच्छावर.
- ३१४ मश्यका - मशक, मुरकुट (बोलण्यांतील जोर मश्यक). शुद्धी - शोध
- ३१६ स्वकस्तें - शिकस्तीनें.
- ३१७ द्वंद्वासणें - द्वंद्वयुद्धाला पेटणें (नामधातु).
- ३१८ हस्ती हरीसा - हत्तीला सिंहासारखा.
- ३१९ प्रेतसाळ - विश्वाळ प्रेत.
- ३२२ कांचनरत्नराशी - सोनें, हिरे इ० द्रव्याचा मोठा नजराणा.
- ३२३ सुखसाई - सुखाच्या छायेंत. (श वर्ण हा च वर्गाशीं संबंधित आहे. श् चा उच्चार पुष्कळदा स् सारखा होतो म्हणून छाया-शया-साया-साई)
- ३२५ गौतमी - ब्राह्मणाच्या बायकोचें नांव. गृहपति - गृहस्थ.
- ३२६ साजण - सहाजण. भीमार्जिला - फार मोठा झाला. (भीम शब्द श्लिष्टहि घेतां येईल.)
- ३२७ पंथ-पाडक - वाटमान्या.
- ३३० गुरू - हे गुरुजी. जनोत्तम राव - लोकोत्तर राजा. कंठल - (उच्चारानुसार).
- ३३३ आहाळियेलें - आणिलें.
- ३३४ नचपं कजाशी - नुकत्याच फुललेल्या कमलाप्रमाणें जिचे नेत्र अशी (द्रौपदी).
- ३३८ सहित् - सहित. (छंदाची सोय)
- ३४१ परस्तूत - प्रस्तुत, सांप्रत. (स्वरभक्ति)

- ३४२ रविरंगरश्मी - रविकिरणांसारखा रंग ज्याच्या तेजाला आहे असा (व्यास).
- ३४४ स्निहाळे - स्नेहाळें (छंदाची सोय). स्नेह - तेल. उत्तरकर - डावा हात.
- ३४५ सव्यैक - सव्य+एक. सव्य याचा मूळ अर्थ डावा असा आहे, पण मराठीत त्याचा अर्थ उजवा असा होतो. श्राद्धादि कर्मांत सव्य-अपसव्य हे शब्द येतात. डाव्या खांद्यावर उजव्या हाताखाली जानवे ठेवणें हें सव्य. यांत उजव्या हाताला महत्त्व दिल्यामुळें सव्य शब्दाचा अर्थ उजवा असा झाला.
- ३४६ चित्रांगद - चित्ररथ, अंगारपर्ण अशींही नांवे आहेत. अवसान - विश्रांतिस्थान.
- ३४७ मेघवीर - धैर्यशाली वीर (मेघ - धैर्य). हाकित - मोठ्याने हाक मारीत.
- ३४८ उल्का - चूड.
- ३५१ चित्रसेन - चित्रांगद (नांवाचा घोटाळा केला आहे.)
- ३५२ हाल्ला - हाणला. माधवी - (मूळरूप बहुधा माधवी. मधवन् - इन्द्र) इन्द्रासारखी.
- ३५३ आव्हानिला - आवाहन केलें.
- ३५६ जळविलासिनी - जळक्रीडा करणाऱ्या. विजूवत - विजेसारख्या
- ३५९ गंधर्वदेवा + अवधारीं (ऐक).
- ३६० साधिसा - जिंकण्यासारखा.
- ३६२ औकळा - अवकळा, वाईट स्थिति.
- ३६४ चाक्षुषी मंत्र - कोणताहि पदार्थ जसा दिसावा असें इच्छावें तसा तो दिसणें यासंबंधीची विद्या.
- ३६५ अमित्रगण - शत्रूंचे समुदाय.
- ३६६ षष्ठम - षष्ठ-सहावा. संस्कृत रूप षष्ठ आहे, पण पंचम, सप्तमप्रमाणें " सादृश्याभास " न्यायाने षष्ठम. उत्तीर्ण - उत्तीर्ण (छंदाची सोय).
- ३६७ चाक्षुषी विद्या देऊन गंधर्वाने अर्जुनाकडून अग्न्यस्त्र घेतलें.
- ३६८ आर्तेक - आर्त (तीव्र इच्छा) + एक.

- ३६९ अतिथ - आतिथ्य. गमन-वहन-विमान.
- ३७० उपवलें - उडालें.
- ३७२ वोष - तेज, मुलामा.
- ३७३ शक्रशालेचिवाणी - इन्द्राच्या राजधानीसारखी.
- ३७७ कुलाल - कुंभार.
- ३७८ साळई - साळी, कुंभार.
- ३७९ कृष्णाची पूर्वी भेट झाली त्या वेळीं त्याने भीमाला एक अंगठी दिली होती हा संदर्भ.
- ३८० पौरीं - नगरजनांत. नेम - अट.
- ३८१ प्रभोंवत - सारखा फिरत. नृपमंत्रिभद्रा - राजाच्या मुख्य प्रधानाकडे. मनमान - मनाला वाटेल तितकें.
- ३८२ होतान्न - होता + अन्न. पाकार्जिला - शिजवून तयार ठेवला. निसंतानिला - चट्ट केला. घालाना आणिक कां.
- ३८३ रांधवन - स्वयंपाकी.
- ३८५ कामारक - नोकर. वस्त - बोकड.
- ३८६ सुरवाडणें - ऐकू येणें. तया + अर्पवी
- ३८७ ग्रंथी - गांठ, झोळी.
- ३९० मृत्तिका - मृत्तिका (छंदाची सोय). पेंड - भार, गोळे.
- ३९२ केळोत्रमाळा - (अर्थ लागला नाही) केरवा मण्याची माळ असा करावा का ?
- ३९९ मुसळकंद - धटिंगण. कळी - तंटा.
- ४०२ दिनपुढीं - दिवसासमोर.
- ४०४ रूपस - रूपवान्. अनळज - धृष्टद्युम्न.
- ४०६ पुरेशतनय - राजपुत्र (धृष्टद्युम्न). सुखबाधी - सुख नाहीसें करणारे (द्रौपदी विवाह होऊन सासरीं जाणार हा विचार.)
- ४१० प्रमय - मय म्हणजे बनविलेले. प्रमय म्हणजे उत्कृष्ट बनविलेले. खचित म्हणजे रत्नखचित.

- ४११ भीतरिं - अभ्यंतरिं. आंत (आद्यस्वरलोप). सभेसि - मधल्या 'भे' चा ऱ्हस्व उच्चार.
- ४१२ मुहूर्ता + आचरा.
- ४१३ मृगमद् - कस्तूरी. रत्नन्हार्णीं आणा. माजी - माझी. माव - माय.
- ४१४ सुग्धा + अनुपम्या - निष्पाप आणि अद्वितीय. कामरेखा - अतिसुंदर. रामा - ललना.
- ४१५ सुतविणें - सूत बांधणें. सोज्ज्वळ + अभ्यंग.
- ४१६ पट्टनापट्टी - रेशमी वस्त्र. दुर्गमूकुटीं - किल्ल्याच्या वरच्या मजल्यांत. कुंतळ - केस. तळ्हातिती - हातानें चोळतात.
- ४१७ मखज्योति - द्रौपदी. वोपी- ठेवते. वोपिती - अर्पण करतात, देतात.
- ४१८ नागरा - नागरी, शहरी. पावकें - अग्नीने.
- ४१९ कबरी - मूळ अर्थ वेणी. या ठिकाणीं केस. जांबुनद् - सोनें (जम्बु ही एक खर्गीय नदी. तींत तयार होतें तें जाम्बुनद्.)
- ४२० भाषा + आमची. प्रकृत - प्राकृत, राष्ट्रिक - महाराष्ट्री.
- ४२१ स्वदेशाथिला - स्वदेश. झाला. धर्म + आपुला. पंचतत्त्व + उन्मनी - पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हीं पंच तत्त्वे; त्यांनीं युक्त असा जो देह त्याला प्राप्त झालेली उन्मनी अवस्था. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुरीया या चार अवस्थांच्या पलीकडील पांचवी अवस्था जींत जीवात्मा परब्रह्मीं लीन होतो.
- ४२२ दर्पण + आकृति - आरशाच्या आकृतीसारख्या. राखडी, मूढ, मोर, बोर हीं अलंकारां वीं नांवे.
- ४२३ वेणीचें वर्णन. सुवर्णसुत - सोन्याच्या तारा. लसे - शोभतें. नितंब - कमरेची मागची बाजू.
- ४२४ मुक्त - मोतीं. नक्षत्रमाळ - अलंकारविशेष. अळुमाळ-हळुवार. शीस फूलें - सूर्यचंद्राच्या आकाराचीं डोक्यांतील भूषणें.
- ४२५ टिळा - तिलक. किळा - तेज.
- ४२७ निगम-धर्म - तर्कशास्त्रांतील उपमान नांवाचें प्रमाण. निकाई - निकामी. नृपजानासा कल्पवल्ली कळि असा अन्वय.

- ४२८ सुर० - देवपितर इत्यादींचें नाशापासून रक्षण करणारा शंकर (?) वायु असाहि अर्थ संभवतो.
- ४२९ नथीचें वर्णन. नृत्यैकार मयूर - नथीचा आकार नाचणाऱ्या मोरासारखा. वेसर - नथ. विकी - शोभा. उडुगणें - नक्षत्रांचा समुदाय. नथीचा चौकडा व झिळमिळी यांमध्ये दोन मोतीदाणे असतात. त्यांना शुक्र व तारापति (गुरु) यांची उपमा दिली आहे.
- ४३० मुखाचें वर्णन. साकृतांत - सहा ऋतूंत, आश्वीनिशी - आश्विन + निशी (रात्र) (दोन समानवर्ण एकत्र आले तर एकाचा लोप होतो. सुकें केळें - सुकेळें. तोच नियम या शब्दांत आहे.) त्या + अनंत + दंत + प्रभा. अनंत शब्द प्रभा शब्दाचें विशेषण. दंतप्रभांना देवसभांची उपमा. लक्षणें-सामुद्रिक शास्त्रान्वये वत्तीस शुभचिन्हें.
- ४३१ कुडा - कुरटा. कंदर्प या शब्दाचा मराठींत विचित्र अर्थ केला जातो. कंदर्प म्हणजे मदन. पण याचा विग्रह कुत्सित दर्प (गर्व, वास) असा करून कंदर्प - गर्विष्ठ किंवा कांदा असा करतात. या ठिकाणीं गर्विष्ठ. आंगोळिमा - आगोळ-तांबडा. "रक्तिमा" सारखा हा शब्द सादृश्या-भासाने बनविला.
- ४३२ सुधाधर्ता - चंद्र. सुधा - सुद्धां. हीन - कमी.
- ४३३ कानांतील दागिने-पंखे, मोती, बाळ्या. तरणी - सूर्य. बाळ्यांना लावलेल्या झळमुक्ती, झिळमिळ्यांतील मोती. रवीच्या प्रत्येक महिन्यांतील एक अशा बारा कला व चंद्राच्या प्रत्येक दिवसाची एक अशा सोळा कला.
- ४३४ चापी - पाळी. रजगुणें - रजतगुणें. चांदीच्या तारेने. स्वभूचक्र-कृष्णाच्या हातांतील चक्र-सुदर्शन. तळपदक - खाली पदक असलेली. तरवणे - कानांतील एक दागिना. [संभाव्य व्युत्पत्ति. सं. ताटक. मराठी तानवड (वर्णविपर्ययाने) ताडवन - तरवण.] कंबूकंठ - कंबू (शंख) सारखा कंठ. प्रभाळा - अत्यंत पाणीदार, प्रकाशमान.
- ४३५ चौसरा - (चार सर असलेला). अंबरसा (गळ्यांतील एक दागिना) + अब्जमाळा - कमळमाळा, रत्नावली, मोहनमाळ, मोत्यांची माळ, चंडनहार (चंद्रहार), एकावळी हे सर्व दागिने.
- ४३६ धुकधुकी (धुगधुगी), पेटी हेहि दागिने. प्रभार - मोठें ओझें.

- ४३७ हस्तभूषणें. अकामयोगी - मदनबाधा जिंकणारे योगी.
- ४३८ कटीनिबंध - कमरपट्टा. बिजावर - कपाळावरील दागिना.
- ४३९ रूळ्या - पायांतील एक दागिना. अनोट - अनवट - पायांतील एक दागिना.
- ४४१ मुख + अंभोज + आलोकीं - मुखकमल पाहण्यासाठी. मुकुर - आरसा - यथा + अनुक्रमबुनी (नामधातु).
- ४४२ वानिमा - शोभा. द्वंद्वोदर वारंधी - घुसळला गेलेला सागर. विनमथें - मंथनाशिवाय. क्षोभ० क्षोभरूपी हिमालय.
- ४४३ साकृतवर्णें - साकळणें.
- ४४४ मलिन शरिरीं ती कांप करी.
- ४४५ गहन गवसीता - रानांत शोध करणारी. अष्ट्रैंगाना - अष्ट नायिका.
- ४४६ द्वारांगना - द्वार + अंगना (अंगणांत).
- ४४७ कार्णिका - ऐका. लौकार्णिका - लोक + करणीक. लोकव्यवहाराला धरून, असा अर्थ संभवतो. (समानवर्ण लोप).
- ४४९ विह्वळरससुधा - करुण रस. सुधावेळ - अमृतासारखी वेळ. चरती - चालली. अमरसी - अमर्षि - दुःखी.
- ४५० सालंकार + अयुत (दहा हजार) + गजसुत किंवा गजसुता + उपायनवती (नजराणा जवळ असलेली).
लाभस्तेषाम् - लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः॥ हा शुभ श्लोक.
- ४५१ गयंदू शाम जाला - हत्ती काळा पडला.
- ४५२ रुद्रमबंदी - सोनेरी बांधणीवर.
- ४५३ महामंती - महात (स्त्री). फरें - परशु. ग्रीवसदरे - विस्तीर्ण मानेवर. तारा + अचल - स्थिर तारका. मेघसदन - आकाश. तडित् + या + कीं - वीज किंवा अचल तारा.
- ४५४ चक्र धरणें - दचकणें, चकित होणें. वासरमणी - सूर्य. भ्रमोदारा - भ्रम (विभ्रम) + उदारा, विलासांत निपुण. दारा - स्त्रिया (अर्थविस्तार).
- ४५५ भोगदळें - उपभोग्य वस्तूंचा समुदाय. परिमळ - उद्धळिती (उधळती).

- परिमल धुळि. सुवासिक - अबीर, बुक्का, चंदन वगैरेंची पूड.
 रसरजस - प्रेमळ. राजसा - सुंदर.
- ४५७ अनुजोत्तम - उत्तम असा बंधु (धृष्टद्युम्न). पंचमशर - पंचशर मदन.
- ४५८ मुनी - व्यास. ही कथा पुढे आहे. (श्लोक ८९९ व पुढील)
- ४६१ राजस्थित - राजेलोक असलेल्या. पुष्कर - आकाश.
- ४६२ शानी - हा प्रत्यय बोलीभाषेत येतो. म्हणूनशान, करूनशान इ०
- ४६३ लीळागगन - सुंदर आकाश.
- ४६४ लोचन तार - डोळ्यांनी सुंदर. परा - वाचेची पहिली अवस्था किंवा आदिशक्ति.
- ४६७ सहाकृत - साह्य करणारा. मधुकैटभ + अरी - विष्णु (कृष्ण). मधु व कैटभ हे दोन असुर विष्णूच्या कर्णमलापासून जन्मले. त्यांना विष्णूने ठार केलें. क्रीट-ठिणगी.
- ४६८ कलौवास - कलियुगांतील राहणें.
- ४६९ अष्टौदिकपति - आठ दिशांचे आठ अधिपति - इन्द्र, वह्नि, पितृपति (यम), नैऋत, वरुण , मरुत् (वायु) कुबेर, ईश (शिव).
- ४७० स्पर्धी - स्पर्धा करणारे. चित्र + चमू + उपमा.
 चोज - आश्चर्य. चाकाटणें - स्तब्ध होणें.
- ४७२ मयंक - मृगांक, चंद्र. व्याकर्णनें - विवेचन करणें.
 को - कोणतें.
- ४७५ वेधनाचे - विद्ध करणारे. वेध - आकर्षण, चटका.
- ४७६ वधू - वध, मृत्यु.
- ४७७ वसंततिलक + अमर + कोकिला + आदि - वसंतऋतूला भूषणभूत झालेल्या अमर कोकिला इत्यादि.
- ४७८ तिवाइला - वाहिला. धारण केला. पावकीं लावहि - अग्निपरीक्षा घ्या. कोत्तमा - कोण उत्तम.
- ४७९ सर्वसा - सर्वस्व. वसन - वस्त्र.
- ४८० सागरबळें - सागराच्या वेगाने. पणकळा - पणांतील यंत्र.
- ४८१ माती - मावतात, राहतात.

- ४८२ सोसपसोश्च - श्वासोच्छ्वास.
- ४८३ वित्पती - विपत्ति, संकट (वर्णविपर्यय). मंदाक्रांत - हळूहळू भरलेले.
- ४८४ नवकमलपत्राक्ष - आताच फुललेल्या कमळाच्या पाकळीप्रमाणे नेत्र ज्याचे आहेत असा (कृष्ण).
- ४८५ निढळीं - डोक्याला.
- ४८७ काम - मदन.
- ४८८ बोहरी - नाश करतो.
- ४९० प्रतिज्ञा + अनुवादित्ते (स्पष्ट करावी).
- ४९१ समाविलें - सामाविलें.
- ४९३ भावितां - विचार करतां. भान - प्रकाशमान.
- ४९४ राराभीरा - रारा म्हणजे यंत्र (मत्स्ययंत्र) + आभीर म्हणजे गवळी. या ठिकाणीं श्रीकृष्ण; म्हणून गोळावेरीज अर्थ - मत्स्ययंत्र तयार करणाऱ्या श्रीकृष्णा, हा संभवनीय अर्थ दिसतो. आचावचाल्या - असमर्थ झाल्या. (अच्यावच्यापासून विशेषण धातु). उपदा - संपत्ति. अंकिली - योजिली, मिळविली. - यागाधगाध - या + अगाधगाध (अत्यंत गहन).
- ४९५ कुकुचिता - कु + कुचित - मोठी चेष्टा, थडा. सर्ता - सरता, पूर्ण, श्रंष्ट, धन्य. तमिं - अज्ञानांत .
- ४९६ सुखद्रूप - सुखरूप, सुखी. (फलद्रूप या शब्दाचा सादृश्याभास).
- ४९७ रसोक्षिसी - रक्षिसी. शिखरिणी - गोड पक्वान्न (आनंद).
- ४९८ प्रभूमिका - उच्च भूमि.
- ५०२ उपस्थित राजांचीं नांवेः - गवेशण - गवेषण, यादवांपैकी एक. मचेंद्र - मत्स्य देशाचा राजा. यौनाश्व - यौवनाश्व. नामाथिले - नामवंत.
- ५०३-४ कालविपर्यास दोष पत्करूनहि आपल्या काळचे किंवा आपणांस ठाऊक असलेले मराठे राजेहि द्रौपदीस्वयंवरप्रसंगीं उपस्थित केले आहेत : शिसोदे, शिरसाट, वाघ, चवरे, शेलार, साठे, गाडे, गायकवाड, घोरपडे, घाटगे, डेवरे, सोळंखे, जगताप, जाधव, इंडायिते, इंगळे, माने, तुंबर, मोहिते, मगर, मोरे, खंडागळे, सावंत, निकुंभ, राठवडिये, (राठोड), गौड, गुंजाळ, कोकाटे, कुरु, कांकळीज, सुर्वे, काटे, धुमाळ, चव्हाण, पवार, सोनगरिये, काळे, शितोळे, शिंदे, अहीर, दोरक कडू, खैरे.

५०५ सोमौशादिक - सोमवंश इत्यादि.

छत्तीस राजकुळी : (१) कालच्छुरिक, (२) कविनिस (३) राजपाल, (४) निकुंभवर (५) धान्यपालक (६) मट (७) कमाष (कलाष) (८) गौर (९) हरितट (१०) हुल (११) कोटपाल (१२) कारट्टपाल (१३) दधिष्टट (१४) प्रतिहार (१५) यांतिक (१६) अनिग (१७) सैंधव (१८) टांक (१९) देवरा (२०) रोसजुत (२१) राठोड (२२) परिहार (२३) चापोत्कट (२४) गुहिलोत (२५) गोहिल (२६) गरुअ (२७) मकवान (२८) दायेमत (२९) अभीयर (३०) सिलार (३१) छंद (३२) चालुकक (३३) चाहुवान (३४) सदावर (३५) परमार (३६) काकुत्स्थ (चि. वि. वैद्य-मध्ययुगीन भारत, भा. २ पृ. ७८) वितंड-वितंड (छंदाची सोय).

५०६ अही - सर्प.

५०८ घोरांदर - भयंकर (घोरांधार - घोरांदर.)

५१० अजासर्पन्याय : संस्कृतांत अजाकृपाणीयन्याय आहे. शेळी जावयास व तिच्यावर तलवार पडण्यास एकच गांठ पडणें असा काकतालीय न्याया-प्रमाणें अनपेक्षित, यदृच्छया एखादी गोष्ट घडणें असा अर्थ. प्रस्तुत कवितेंत हा अर्थ लागू पडतो. म्हणून अजासर्पन्याय हा शब्द कवीनें योजला असावा. अजासर्प म्हणजे अजगर असेल का? म्हणियरा- म्हटलेलें करणारा.

५११ रारा- मंत्र, जादू.

५१२ नरयाग-मनुष्ययज्ञ.

५१३ राजकाळी- मृत्यु आणणारी देवता.

५१५ सहस्रार्जुन- कार्तवीर्य. (संदर्भकथा ६ पाहा)

बाळजाया-लहान स्त्री.

५१८ थोरावले- वाढले (विशेषण धातु). वाग्बंद- बंद आहे वाचा ज्यांची असे.

५१९ काशेश्वर- कार्शी + ईश्वर (रामेश्वरप्रमाणें सादृश्याभास). प्रतापाथिला पराक्रमी झाला.

५२० हरास - न्हास (स्वरभक्ति).

- ५२१ शक्तिगत- गतशक्ति, निर्बल.
- ५२३ निगम- वेद. नितीसि मिलेना - राजनीतीला धरून नाही.
- ५२५ श्रीचतुरानने— (कथासंदर्भ ७ पाहा)
- ५२९ वरान्तप्रयाणी - वराला मृत्यु आणणारी. महामारगामी - महामारी (मृत्यु) प्रत नेणारी. मरीची असामी - मरणदशेच्या ताब्यांत असलेली व्यक्ति. (या सर्व एकप्रकारच्या शिव्याच आहेत). शिवाच्यान - शिवाची शपथ.
- ५३० चतुर् - चतुर (छंदाची सोय).
- ५३२ कांबिटें - धनुष्यें. कांता - स्त्री. मातां - उन्मत्त होतां.
- ५३३ पण + उच्चारिला.
- ५३४ क्षेत्रि - क्षत्रिय.
- ५३५ सुरालय - स्वर्ग.
- ५३७ रजकाज - अत्यंत छोटें असें हें काम.
- ५३८ रज (श्लेष) - रजोगुण (पराक्रम), कण. रजक - धोबी.
- ५४० भटवाटिव - शूरांचा पराक्रम.
- ५४५ अंगणीं - समरांगणीं. सोमराज - चंद्र.
- ५४७ जळवाणा - पाणीदार.
- ५४८ कुमुदवंश - चंद्रवंश (संभवनीय अर्थ)
- ५४९ वार्ता कीतिक - किती बोलावें?
- ५५० शंकरावहने० - एकदा विष्णूने गरुडास कैलास पर्वतावर कामानिमित्त पाठविलें. त्याला आपल्या बळाचा गर्व होता. नंदीने त्याचा गर्व नाहीसा केला. इतक्या जोराने नंदीने श्वास आंत घेतला की त्या श्वासाबरोबर गरुडहि आंत ओढला जाई आणि उच्छ्वासासरशी बाहेर येई.
- ५५१ मेरुमान - मेरुचें प्रमाण-माप.
- ५५२ त्रेतायुगी० - रावण.
- भूतो न भविष्यति - झाला नाही, होणार नाही. भू - पृथ्वीवर.
- ५५३ रजराजै - राजेरजवाडे (अभ्यस्त शब्द)
- ५५४ दशगज० - दहा हजार हत्तींच्या बळानें जसें उन्मत्त व्हावें तसा उन्मत्त.
- सपष्टीं - स्पष्ट रीतीने (स्वरभक्ति).

- ५५६ मन + उच्चाटलें - (चरकलें)
- ५५७ भवदंड - मोठा दंड; भव म्ह० संसार तो नाहीसा करणारा दंड.
- ५५८ दृगमंद - दृग्मंद - मंददृष्टीचा धृतराष्ट्र.
- ५६२ परावे - परकीय. पन्हावे - उभी राहिली.
- ५६३ लाग डायानितां - लगट करीत असतां. लाळभाळी - लाळ उत्पन्न करणारी, तोंडाला पाणी आणणारी.
- ५६४ डायानये - डावाला येत नाही, मिळत नाही.
- ५६५ भीतिवाचक समानार्थक क्रियापदांची योजना करून दुर्योधनाच्या भीतिग्रस्त अवस्थांचें कवीने यथार्थ वर्णन केलें आहे.
- ५६६ कानाडी - कानापावेतो ओढलेली धनुष्याची दोरी. कळसूत्री - सर्व कळा ज्याच्या हातांत आहेत असा (कृष्ण).
- ५६८ खेटक - ढाल.
- ५७४ माळा + अद्यापि - चरणांत मोठी थड्या भरली आहे.
- ५७५ कणकदानी - सोन्याचें दान करणारा.
- ५७७ भास्करी - कर्ण. यदुवर + उत्तर.
- ५७८ तुला जाले - तूं केलेंस हे काम असा उपहास किंवा तुला करतां आलें तर कुरुपति दुर्योधनाला कढईपासून वांचव.
- ५८० भर्ते - भावनांचा आवेश. दीर्घदोष + आचरा. कर्मकूप - पापी आचरणरूपी विहीर.
- ५८३ वचनैसें - वचन + ऐसें.
- ५८४ कृत ज्या प्रदानी - ज्याला या प्रदानीं दान घेणारा केला आहे किंवा कृत-कृतार्थ जो या दानांत कृतार्थ झाला आहे. रथांगपाणी - चक्रपाणी (कृष्ण).
- ५८६ विराजमान - विराजमान (छंदाची सोय) शोभणारा. जिभाट - फार बोलके.
- ५८७ मोघवे - घोंस, गुच्छ.
- ५८८ आसाधारण - असाधारण (छंदाची सोय).
- ५८९ सस्मेर - सहास्य.
- ५९१ कुरुवर्धन - कुरुश्रेष्ठ (दुर्योधन).

- ५९२ क्षो गीन्द्र - राजे (क्षोणी-पृथ्वी).
- ५९४ समलें - समापलें, संपलें. शफरी-मासा. जळरुह-(कमळ) + दळ-(पाकळी) अक्ष - (डोळा) कमळाच्या पाकळीसारखे जिचे नेत्र अशी.
- ५९७ चत्वारंगण - चौकाच्या मधली जागा. वर्णीजना-वर्णन करतां येत नाही.
- ५९८ चक्षुश्रवा - चक्षुःश्रवा. साप (सापांना कान नसतात. ऐकण्याचें काम त्यांचे डोळे करतात अशी समजूत).
- ५९९ पुष्पावती - कुसुमावती. प्रातीज्ञा - प्रतिज्ञा (छंदाची सोय).
- ६०० अर्बुदान्त- अर्बुद (दशकोटी) + अन्त-असंख्य. प्रगंगाथली- महागंगा झाली.
- ६०२ मद्भेदे - मीं केलेला भेद, पक्षपात. ब्रह्मीं - ब्राह्मणांत. विहित- योग्य; शास्त्रशुद्ध.
- ६०३ संसा - संशय.
- ६०६ धिरे धिरे - दम धरा, दम धरा. नगस्वरूपिणी - पर्वतासारखी (धीट).
- ६०७ मुनिमान - ऋषितुल्य.
- ६११ स्पर्शलॉं - स्पर्शलॉं (स्वरभक्ति)
- ६१३ अमर-वारण-चेवो - देवांचा हत्ती (ऐरावत) त्याला चेंव आणणारा (संदर्भ-कथा २ पाहा.)
- ६१४ क्षात्रधर्म - प्रकृतिस्त्वां नियोक्षति - भगवद्गीता.
- ६१६ आनंदणें - (नामधातु).
- ६१८ भणतां - म्हणतां. सभले सभले-शाबास, शाबास.
- ६२० मूर्धनी - मूर्धन् - डोकें.
- ६२१ भवगारीं - भव + अगारीं-संसाररूपी घरांत (छंदाची सोय).
- ६२२ बतमारी - (बत-दुःख, निंदा) दुःख हरण करणारा.
- ६२३ बोलतालहाद - बोलतां + आल्हाद. शाने - बोलीभाषेंतील प्रयोग.
- ६२४ दभंशिखा - मंतरलेला दर्भ. समे-त्या समयीं.
- ६२५ कृष्णा (द्रौपदी) तिचा (भावी) पति.
- ६२६ स्नेहगर्भांतरीं - तेलाच्या आंतील बाजूस. मीनभा - माशाचें प्रतिबिंब. भानुसी - सूर्यासारखी.

- ६२७ इन्द्रवज्रा. नाहो - नवरा. मीन-मयंक-राहो - मासा हाच कोणी चंद्र.
त्याला राहूप्रमाणे असणारा.
- ६२८ उग्रमान् - उग्रमान. विराजमान् - विराजमान (दोन्ही रूपें छंदाच्या सोईसाठी).
- ६३० साधिला - जिंकला. गयंदी- हत्तीण. रविसुत (कर्ण) + रिपु (शत्रु)
म्हणजे अर्जुन.
- ६३२ सभालोकितां - समा + आलोकितां - पाहतां.
- ६३४ कर्ण + अरि - कर्णाचा शत्रु.
- ६३५ घोरम् - घोर.
- ६३६ द्वंद्वोदर - युद्धाला उत्सुक.
- ६३८ सूकर - डुकर.
- ६३९ भवा - व्हा. पुंसि - शेपटीला.
- ६४१ साउमें - समोर.
- ६४२ डालूं - झाकूं.
- ६५६ निगमरंजन - वेद हा ज्याचा आनंद आहे असा (कृष्ण).
- ६५८ नेम-निर्गम - पण पार पाडणें.
- ६५९ प्रेमविला - (नामधातु) प्रेमाने भरून गेला. सरास - हर्षाने.
पुत्रेंसी - पुत्रासह.
- ६६१ वेढिला + अर्जुन. महमंतिका - स्त्रीमहात. परिथाटिका - चारी बाजूला
असलेलें सैन्य.
- ६६५ पणोद्धार - पणाची पूर्ति.
- ६६७ रथलागे - रथाच्या बाजूला.
- ६६८ अधर् (ओठ) - अधर (छंदाची सोय).
रद् - दांत.
- ६७२ भानुचक्रोपमा - सूर्यमंडलासारखें.
- ६७६ आपुलाचि० स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः। -भ. गी.
- ६७८ भाज - भाजा, पत्नी. फटकाळ - फटकळ. अभद्र - घाणेरडा. संबंधु
संबंध.
- ६८० रोम - केस.

- ६८२ वासवी - अर्जुन. मार्तण्डपुत्र - कर्ण.
- ६८४ वांचुनि - जिवंत राहून. आमृत - अमृत (छंदाची सोय). प्रजडता - मोठा जडपणा.
- ६८५ गुमाने - गर्वाने.
- ६८७ वारें लावणें - पळवून सोडणें.
- ६८८ जीमुत - मेघ. जीवनं (पाणी) मुंचति (सोडतो) तो.
- ६८९ परिघ - घेर.
- ६९० परपावक - शत्रूंना आगीसारखा.
- ६९१ व्रति - ब्रह्मचारी. कंक - ब्राह्मणाचा वेष घेणारा.
- ६९२ हेळा - सहज, गमतीने.
- ६९३ मूर्च्छना + अद्भुत.
- ६९४ महदंतवेदना - अंतकाळींची मोठी वेदना, दुःख.
- ६९५ गुणगुतीं - धनुष्याच्या दोरीवर. सहजाचे - सहज. कार्मुक - धनुष्य.
- ६९६ पायखोडी - पाय लाथाडणारा.
- ६९९ स्मर - मदन. उजु - सरळ.
- ७०१ दासराय - श्रेष्ठ दास (अर्जुन).
- ७०२ मृगन्यायें - हरिणांवर पारधी किंवा सिंह धांवावा तसा. भारद्वाज (द्रोण) + आत्मज (मुलगा) - अश्वत्थामा.
- ७०३ खगेश्वर - गरुड.
- ७०४ समर् - समर (छंदाची सोय).
- ७०५ गुण - बाण. ग्रहगुणें - नऊ संख्येने. सतेजाळ (प्रकाशमान). + आभाळी.
- ७०७ सुपर्ण - गरुड. तदन्यायें - तद् + न्यायें (छंदाची सोय). शासिनइले - शासन केलें (नामधातु).
- ७०९ दोघेहि एकाच गुरूचे (द्रोणाचार्यांचे) शिष्य, पण अश्वत्थामा यशत्व अधर्मी नाथिला (नासला, व्यापला).
- ७१६ भिंडपाल, पाश, बाण, शूळ, चक्र, चंडक, मुसळ, गदा, परीघ, अर्गळा हीं सर्व शस्त्रें. पैकीं चंडक म्हणजे प्रचंड असा अर्थ घेऊन विशेषण म्हणतां येईल.

- ७१७ धुंभार - अंधकार. कपिध्वज - कपि (मारुति) आहे ध्वजावर ज्याच्या असा (अर्जुन).
- ७१९ वामदोर्दंड - डावा हात. दंडीं - हातांत. दंडी - प्रहार करणे, शासन करणे.
- ७२२ अघटितोत्तर - अत्यंत आश्चर्यकारक.
- ७२३ तळातळ - पाताळ. साहे - साह्याला.
- ७२५ काळांत (प्रलयकाळ) + काळ + प्रभा. प्रलयकाळासारखे भयप्रद आहे तेज ज्याचे असा क्षोभमहोदधी.
- ७२६ सिंहनाद - सिंहानाद (छंदाची सोय). वाराहदाढा - वराहावतारांत विष्णूने वराहरूप धारण करून आपल्या सुळ्या दांतांवर पृथ्वी उचलून धरली आहे. भीमाच्या आवाजाने पृथ्वी हादरली व तो क्लेश वाराह (वराहाच्या) दाढांना झाला.
- ७२७ भीमाच्या किंवा सर्वांच्याच आवाजाचा परिणाम कसा झाला ? अत्मक्रिया वंचिली--माणसांची स्वतःची हालचाल थांबली.
- ७२८ विधी-आडवारा - युद्धविधींतील वादळ.
- ७२९ रिपूरजथाटी- शत्रुरूपी कणांची रास.
- ७३० सांग रूपक. लाट, घाणा, तीळ हे तेल्याच्या व्यवसायांतील शब्द. उडीद, पाटा, वरौटा (वरवंटा) हे घरांतील नित्याचे शब्द.
- ७३२ विभांडी-हैराण करतो. अश्वारूढ- घोडेस्वार.
- ७३३ खेटक (ढाल). बल्वंड - शस्त्राचे नांव. बल्लम म्हणजे भाला याचे बल्वंड असे रूप योजिले असावे. फिरंगापट- तलवार, फिरंगी म्हणजे गोरे लोक - विशेषतः पोर्तुगीज - त्यांजकडून मराठे लोक तरवारी घेत.
- ७३५ विवाहाचे सांग रूपक- विक्रम- नवरा. कीर्ति- वधू. भांडणारे योद्धे- वन्हाड. जेवणाचे पक्कान्न- रुधिर. बुक्की - भात. घृत (तूप)- लात. गर्जना-गूळ. कोप- कठी. थाप (चापट) पुण्या. पद (पाय)- पापड, तेलवण्या (तेलांत तळलेल्या घोळ्या). वरण- मरण.
- ७३८ सिंहवातवसें - सिंहाच्या वाऱ्याच्या जोराने.
(वसें - वसें)
- ७४३ तुंग - जमाव.

- ७४६ लग्न - पाठलाग. कटिशक्ति - कमरेचें बळ.
- ७४७ प्रयाची - प्रायचि (छंदाची सोय).
- ७४८ हताहाता - हातघाई.
- ७४९ वपुवैभवं - शरीराच्या सामर्थ्यामुळे.
- ७५० अर्जुनावर्त - अर्जुनाभोंवतालचा.
- ७५१ मुक्तिला - मोकळा केला (मुक्त-विशेषण धातु).
- ७५२ कर्णारि - अर्जुन. वेल्हाळाग्रज - प्रियेचा मोठा बंधु (धृष्टद्युम्न).
अंतकमयी - यमासारखा. उरगपति - शेष.
- ७५३ तरूरारापाणी - वृक्षरूपी यंत्र ज्याच्या हातांत आहे असा भीम.
विगती - जोरानें.
- ७५८ शाळ - विशाल, मोठा.
- ७६० मल्लयुद्ध + रचना + असंभाव्य (अद्भुत).
- ७६१ नाग - हत्ती. रौंदळी - खंदळी, दाणादाण, गोंधळ. कळा - पेंच.
जीवनस्थळ - मर्मस्थळ.
- ७६२ व्याळ - साप किंवा वाघ. वेदजात - जातवेद - अग्नि. नगोदरें -
पर्वताचे आंतील भाग.
- ७६३ यांत लढणाऱ्या प्रसिद्ध जोड्या आहेत. शक्रवृत्र - इन्द्र आणि वृत्रासुर.
रुद्र-अंधक - शंकर व अंधकासुर. वाळी-दुंदुभि - वाळी वानर-
राजा व दुंदुभी नांवाचा दैत्य. कृतांत-अंतक - हे दोन्ही यम या
अर्थीचे शब्द. नक्र-गजेन्द्र - सुसर आणि हत्ती. स्वामी-तारकासुर-
कार्तिकस्वामी आणि तारकासुर (ऋथासंदर्भ ८ पाहा)
- ७६४ द्वयद्वंद्वरास - दोघांच्या मल्लयुद्धाची क्रीडा.
- ७६२ विजिली - हाकारिली.
- ७६८ पारीं - बाजूला. आंगीसिलें - अंगांत घातलें.
- ७६९ रुक्मस्यंदनपती - सोन्याच्या रथाचा मालक (कर्ण).
- ७७० चतुश्चक्री - चार चाकांचा रथ. तेजतरणी - सूर्यासारख्या प्रकाशमान.
चपळपवनापक्षि - जोराच्या वाऱ्यापेक्षाहि. वहिला - अधिक. अकस्मात्
+ अर्जुना.
- ७७२ कुरेश (कौरवराजा) + कटक (सैन्य). अर्णवपाणी - समुद्राचें पाणी.

- ७७३ जननीजनताता-आईबाप.
- ७७४ सख्य + सौरस + सुधा - मैत्रीचें गोड गोड अमृत.
- ७७६ रसोदरशीला- प्रेमळ व उदार स्वभावाच्या. रसाची-प्रेमाची. र-रे.
- ७७९ बद्दीफळाचा क्रीम- बोरांतील क्षुद्र कीटक. सुपर्ण - गरुड.
- ७८२ भानात्मज- कर्ण. फाल्गुन- अर्जुन.
- ७८३ गगन्- गगन.
- ७८५ कर्णा- एका.
- ७८६ भार्गव-परशुराम.
- ७८८ उवाळा- जोर, आवेग. खेचर- देव.
- ७९० वोपिला (सोडला)+अद्भुत. जळंधर बाण - मेघास्र.
- ७९४ वाणासन— धनुष्य. सीत - दोरी.
- ७९५ अर्चिला (पूजीला) + असैल.
- ७९९ मृगगति— हरिणाची गति, जलद गतीने.
- ८०२ हारी (हार) - पराभव होतो.
- ८०६ सहोदरानना - सखल्या बंधूचें तोंड. बोलिला + अग्रजा.
- ८०७ विप्रीत - विपरीत (प् चा उच्चार पूर्ण न केल्याने).
- ८०९ वारुवा - घोड्यांना. साट - चाबकाचा फटकारा. आपंपरी - आपो-
आप किंवा अपरंपार.
- ८१० सैन्यक + अर्क कुमार (कर्ण) + आदिक.
- ८१४ रणरमावर - रणप्रिय कृष्ण.
- ८१७ भुजा + आतूर.
- ८२० निशीनायिका-रात्ररूपी नायिका. समाजणें-एकत्र होणें (नामधातु).
- ८२३ विभ्रम- गोंधळ. व्यालि-निर्माण झाली. शार्वरी-काळोखी रात्र.
- ८२४ गर्गरा + अनुभविति
- ८२७ आमृतरुची - अमृत + रुची (छंदाची सोय).
- ८२८ कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुङ्क्ष्वेति समेत्य सर्वे । श्लोपडींत
असलेल्या कुंतीने पुत्र न दिसतांहि सांगितलें “ सर्वजण मिळून खा. ”
हा भारतांतील श्लोक.
- ८३३ दीर्घ माया-पत्ता न लागणारें गरुड.

८३५ मीं ज्यांना माझे (भक्त) म्हटलें, ते जर चुकले तर लोकनिंदाच पेटेल.

८३६ समेळीं- एकत्र असतांना. आइती- तयारी.

८३७ प्रतक्ष- प्रत्यक्ष (छंदाची सोय).

८३८ वात्सल्याचा उत्कृष्ट नमुना.

८३९ बराडी- खादाड, अधाशी, गरीब.

८४१ हृत्कंजीं- हृदयकंजीं - हृदयकमळांत.

८४८ विपत्ति- विपत्ति, संकटें (छंदाची सोय).

८४९ हानर्थ- हा + अनर्थ (अर्थरहित).

८५० वाणी प्रकार चार— परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी.

धातया- ब्रह्मदेवाला. हरा- शंकराला.

८५२ महामंडप- मोठी सभा, दरबार.

८५३ टणकणें- शिणणें. अरुवारीं- मृदु, हळुवार. अवर्जणें-अर्पण करणें.

८५४ पडिभरें- मोठ्या प्रमाणांत. विखार- सर्प.

८५५ बाळणी- माडी, सजा, ओटा.

कळापेखणी-यांत्रिकत्वामुळे पाहण्याजोग्या.

८५६ शहाण्णौकुळी-महाराष्ट्रीय क्षत्रियांची शहाण्णव कुळें प्रमुख मानलीं जातात.

(१) भोसले (२) गायकवाड (३) पवार (४) शिंदे (५) सावंत (६)

मोहिते (७) चव्हाण (८) इंगळे (९) महाडीक (१०) कदम (११) काळे

(१२) माने (१३) आंग्रे (१४) जाधव (१५) साळुंके (१६) हंडे

(१७) काकडे (१८) राणे (१९) घाटगे (२०) जगताप (२१) चाळके

(२२) जाधव (२३) ढमढेरे (२४) लाड (२५) जगदाळे (२६) ढवळे

(२७) दाभाडे (२८) धुमाळ (२९) थोरात (३०) दळवी (३१)

नलवडे (३२) पानसरे (३३) पिसाळ (३४) मालप (३५) फाळके

(३६) आंगणे (३७) शिसोदे (३८) विचारे (३९) मालुसरे (४०) तावडे

(४१) मोरे (४२) खैर (४३) बागवे (४४) राऊत (४५) रेणुसे (४६)

वाघ (४७) पांढरे (४८) भोगले (४९) बागराव (५०) भागवत

(५१) पुळीक (५२) सुर्वे (५३) क्षीरसागर (५४) शितोळे (५५)

ठाकूर (५६) सकपाळ (५७) शिकें (५८) तोवर (५९) मधुरे

(६०) महांबरे (६१) बांडे (६२) तेजे (६३) देवकांते (६४)

शेलार (६५) सांबारे (६६) फाकडे (६७) हरफळे (६८) निकम
 (६९) दरबारे (७०) कोकाटे (७१) ठेकळे (७२) थोटे (७३)
 अहीर (७४) पारटे (७५) सालव (७६) पालांडे (७७) फाटक (७८)
 जगधने (७९) धायवर (८०) पिंगळे (८१) फडतरे (८२) भोवारे
 (८३) रसाळ (८४) खडतरे (८५) दांडे (८६) ढोणे (८७) निसाळ
 (८८) पाठारे (८९) बाबर (९०) भोईटे (९१) गव्हाणे (९२)
 गवसे (९३) नालिधरे (९४) ढमाले (९५) पाळवे (९६) खंडागळे.

कांबिक-धनुष्ये.

८५८ लक्षान्त - अगणित. वहिलें - पहिलें.

८५९ गुठरणें - अलंकार चढवून सज्ज करणें. मुळ - निमंत्रण.

८६० झळक - चमक. कोटिर - मुकुट. पवित्र - अंगठी.

८६२ जानवसा (जानोसा) - वधू किंवा वर यांची राहण्याची जागा.

८६४ भेंवभाले - भीतिरूपी भाले.

८६६ चाउर - उंच आसन, चौरंग. वर्जुनि - थांबवून.

८६६ न + अन्यथा + अमान्य - नाहीतर माझें बोलणें तुम्हाला संमत नाही असें नाही.

८६७ को - कोण. वाणी - सरस्वती.

८६७ सुधाकर वंश - चंद्रवंश. निजालय - माता.

८६७ भाटही भूय झाले - स्तुतिपाठकांना एवढी संपत्ति दिली की, ते राजा-सारखे श्रीमंत झाले.

८७८ द्रुपद् राजा भावसमाधींत लीन झाला.

८८० समाधीचें वर्णन. विश्राम + अष्टांग + भोगी - विश्राम म्ह० समाधी.

अष्ट अंगें - यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि. (सविस्तर माहिती श्री. कृष्णाजी केशव कोल्हटकरकृत ' भारती मानसशास्त्र ' अथवा ' सार्थ आणि सविवरण पातञ्जल योगदर्शन ' या पुस्तकांत दिली आहे.)

८८१ - ८८६ - आनंद मेरूचें सविस्तर वर्णन. अइरावत - ऐरावत (स्वरभक्ति) (छंदाची सोय).

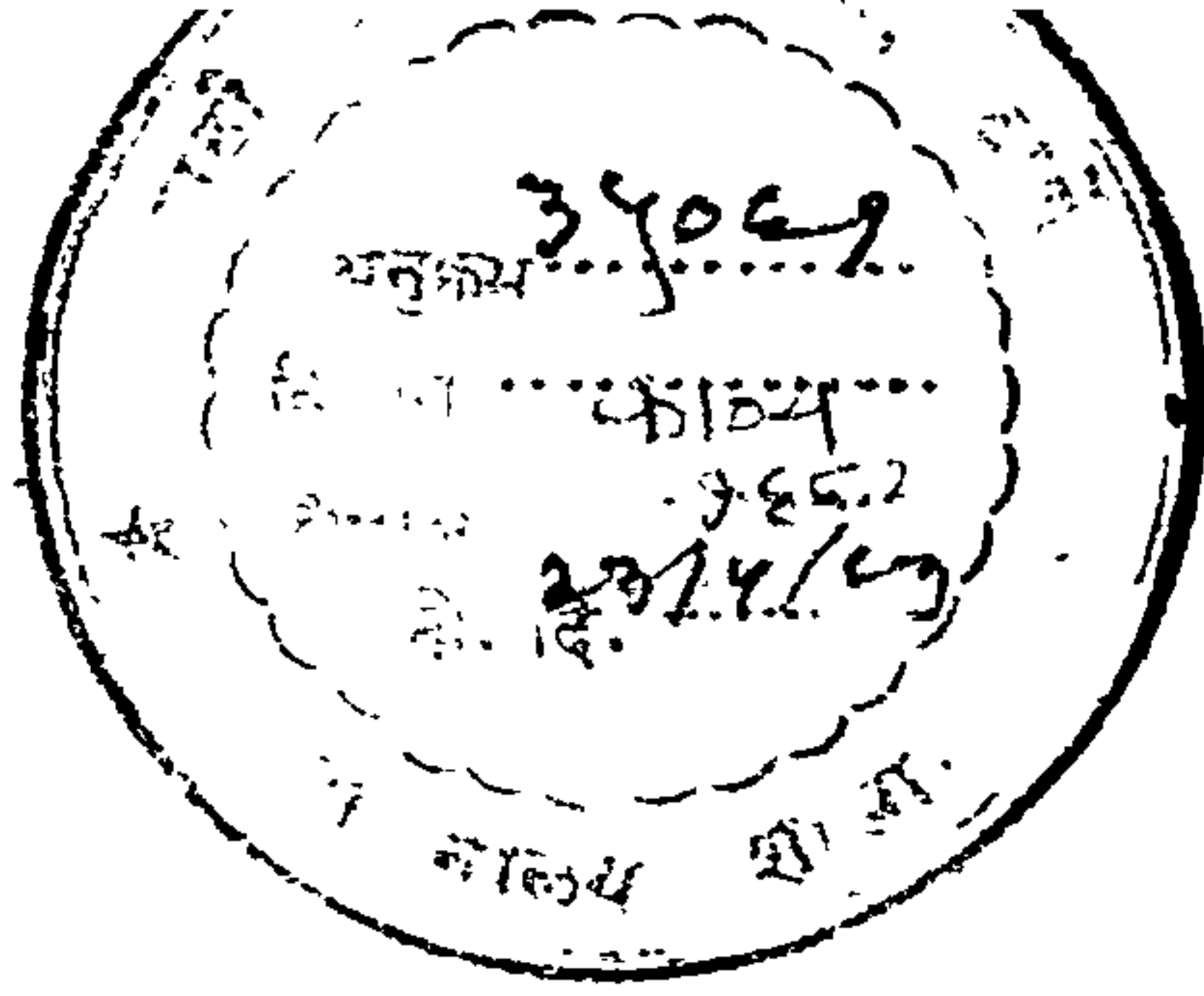
८८८ चैतन - व्युत्थान, समाधि उतरणें.

- ८८९ मलाचतार- मला + अवतार. मिठ्या
- ८९० दासविलासरास- भक्तांच्या प्रेमाची क्रीडा. २३५१६३
- ८९२ कार्य-सर्जो- कार्य निर्माण करणारा.
- ८९३ कांही निंदा-अपवाद आले, तरी मनाने बळकट राहा. आपला शब्द खरा कर.
- ८९५ अनुशब्द- मागाहून आलेला, किंवा नुसत्या अनुमतीदाखल उच्चारलेला शब्द, आज्ञा नव्हे.
- ८९८ सर्वसे- सर्व असे.
- ९०२ सुरवरवरदी- मुख्य देवांना वर देणारी. आदिनारायणी- आदिमाया.
- ९०३ संख्यापुराणें- अठरा.
- ९०५ घातले- शरीर घातलें, उडी घातली.
- तारकाला- कथासंदर्भ ८ - ५ पाहा.
- ९०६ अवदान- आहुति.
- ९०८ शापमुद्रा- शापांतील अर्थ.
- ९०९ रुतारूढ- ऋतुवती. सुरभि- देवांची गाय.
- ९१० विहित- शास्त्रपूत. पंच- हेच पुढे पांडव व शतैक हेच एकशे एक कौरव झाले.
- ९१३ शंकर + उत्तीर्ण.
- ९१५ पंचमुख- महादेवाच्या स्वरूपांत दिसले.
- ९२० श्रीकृष्णा + अक्षौनि. पटकुळे = पटकुल - उंची रेशमी वस्त्रें. दिव्य + अंबर (वस्त्र).
- ९२३ करसिपी -- हाताला हात लावणें.
- ९२५ पांडवानां धनजयः - गीता अ. १० . ३७
- ९२७ चौघीजणी -- सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता या चार मुक्ति किंवा परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाणी.
- चारी विक्रम - धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष.
- ९२९ श्रुति सवेदपठन - सवेद श्रुति - सर्व वेदांचा अभ्यास. विद्या नाम चतुर्दशस्य- चौदा विद्या - चार वेद + सहा वेदांगें (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंदस्, ज्योतिष) + न्याय + मीमांसा + पुराणें + धर्मशास्त्र.

- ९३१ वाधावन- वर आला हैं सुचविणारीं मंगलवाद्यें.
- ९३३ बौलां- बहुल्यावर.
- ९४० चुकला + अग्रजराया-धर्मांला.
- ९४१ चार वासर-चार दिवस लग्नसोहळा.
- ९४२ धर्मसमुखन- धर्मांचें सान्त्वन.
- ९४३ दायाद- नातेवाईक. मांडुस - मंजूषा, पेठ्या.
- ९४४ सचवरे- चवऱ्यांसह. माही- मोठीं (?). सेनामुखेचे करी-आघा-
डीचे हत्ती.
- ९४५ शक्तिलतारता असिलता- यांचा पदपाठ नीटसा होत नाही. यांत
शस्त्रांचीं नावें आहेत. शक्ति हें एक शस्त्र आहे. लतारता हें काय?
किंवा शक्तिलता घेतलें तर रता हें काय? रता म्हणजे लाडक्या, आवडत्या
असें घ्यावें का? मही - मोठी. सुर्भी - सुरभि- कामधेनु. राणमहिषें-
रानरेडे.
- ९४६ मराले- हंस. तुही (?). कुही (?). सिकरे-ससाणे. दाईज-हुंडा.
- ९४७ पाल्हाळें- विस्तारानें.
- ९४९ हयराण (श्लेष)- उत्तम हत्ती, हैराण.
- ९५० कर्पूरवास- विडे.
- ९५३ चार- आचार.
- ९६४ प्रतहिं- प्रत्यहीं- दररोज; प्रत्येक पतीचा सहवास झाला म्हणजे दररोज
द्रौपदी यज्ञकुंडांत उडी घेऊन शुद्ध होई. यामुळे तिचें तेज सर्वांना
असह्य होऊं लागलें. ऋषी- व्यास.
- ९६६ रवीच्या बारा कळांचें तेज एका द्रौपदींत प्रकाशत होतें. तोक- लहान (मूल).
अरातिनाराती - शत्रुमित्र. तारादनित्रर - तारा + अवनित्रर.
- ९६७ यमा + उपाय.
- ९७२ अंगुष्ठ तप-एका अंगठ्यावर उभें राहून केलेलें तप.
- ९७५ सत्त्व-बळ. तिळोत्मा-तिलोत्तमा.
- ९७८ गायनाचा परिणाम पक्षी व हरिण यांवर झाला. पत्थर द्रवूं लागले.
- ९८० अशुद्ध-रक्त.
- ९८१ निसुर- स्वैर.

- ९८४ उपेणे--विश्रांतिस्थान.
प्रमित - मोजलेलें, निश्चित केलेलें.
- ९८६ द्रौपदीची दररोजची यज्ञांतील उडी थांबली व वर्षाला पांचदांच हीं यज्ञस्नानें होऊं लागलीं.
- ९९० अरथा--अर्था (स्वरभक्ति) (छंदाची सोय). त्रिपथगा-गंगा (काव्य-गंगा).
- ९९१ पिंगल--पिंगलाचें छन्दःशास्त्र. अजपा - अजब. सलप- स्वल्प (छंदाची सोय.) दीपमलपा- दीपरूपी दृष्टि. पडपा- लाडाने.
- ९९३ निशारमण-चंद्र. स्वदेशानन- देशमुख. रुहूलोचनी- चंद्र (रुहू-हरिण).
- ९९४ पितृराज- (छंदाची सोय). विग्रह- तंट्या.
- ९९६ दिल्येन्द्र- दिल्लीचा राजा (औरंगजेब).
- ९९८ परेशांजन— परमेश्वराचा साक्षात्कार घडवून आणणारें अंजन-काजळ.
(गुरू अंजनेवीण तो आकळेना-रामदास).
- १००२ प्रस्तावना पाहा— काव्याचा कालनिर्देश.

संदर्भ-कथा

१—श्लोक ५. द्रोण व द्रुपद हे दोघे एकाच गुरूच्या आश्रमांत विद्या शिकत होते. दोघांची मोठी मैत्री होती. अशा वेळीं द्रुपदाने द्रोणाला वचन दिलें की, मला राज्य प्राप्त झाल्यावर तुला अर्धें देईन. पुढे राज्यप्राप्ति झाल्यावर द्रोण द्रुपदराजास भेटण्यासाठी गेला, त्या वेळीं द्रुपदाने द्रोणाला ओळखहि दिली नाही. उलट रागारागाने त्याने अपशब्दहि उच्चारले. द्रोण संतापला व म्हणाला, 'द्रुपदा, या मानभंगाबद्दल तुला चांगली शिक्षा लावून तुझें राज्य घेईन तरच हा द्रोणाचार्य !' पुढे कौरव-पांडवांच्या गुरुस्थानीं द्रोणाची नियुक्ति झाली. अर्जुन हा त्याचा आवडता शिष्य होता. धनुर्विद्येंत तो निष्णात झाल्यावर द्रोणाने त्याला द्रुपद राजाला पकडून आणण्यासाठी पाठविलें. द्रुपदाचा पराभव करून त्याला पकडून अर्जुनाने द्रोणापुढे ओढीत आणलें. द्रुपदराजा शरण गेला. द्रोणाने त्याचें राज्य त्याला परत दिलें. तो परत आला, पण त्याचें मन त्याला स्वस्थ वसूं देईना. झालेल्या अप्रतिष्ठेबद्दल द्रोणाचा सूड उगविण्याचा त्याने निश्चय केला. वसिष्ठ ऋषीच्या उपदेशानुसार महान् तपोनिधि व विलक्षण सामर्थ्य असलेल्या याज व उपयाज या नांवाच्या ऋषींना तो शरण गेला. द्रोणाचा वंघ करण्याला समर्थ असा पुत्र प्राप्त व्हावा म्हणून द्रुपदाने या ऋषींकरवी यज्ञ आरंभिला. पूर्णाहुतीच्या वेळीं यज्ञकुंडांतून एक सुंदर पुत्र बाहेर आला. त्याचा वर्ण तप्त लोखंडाप्रमाणे लाल होता. त्याच्या मस्तकावर मुकुट होता, अंगावर वस्त्रें-भूषणें होतीं. हातांत धनुष्य-बाण-गदा इत्यादि आयुधें होतीं. ऋषींनी त्याचें नांव धृष्टद्युम्न असें ठेविलें. नंतर यज्ञकुंडांतून एक सुंदर कन्या निघाली. ती कृष्णवर्णाची होती. तिचें नांव कृष्णा असें ठेविलें. हीच द्रौपदी. शिखंडीचा जन्महि असाच यज्ञकुंडांतून झाला.

२--श्लोक ११. आपल्या व्रतांत गजगौरीव्रत नांवाचें व्रत आहे. भाद्रपदांत हस्त नक्षत्रीं सूर्य येतो त्या दिवशीं हें व्रत करतात. शंकर, पार्वती व गणपति यांच्या सोन्याच्या मूर्ति सोन्याच्या हत्तीवर बसवून दान देणें हा या व्रतांतील मुख्य विधि. धृतराष्ट्रपत्नी गांधारी ही पट्टराणी असल्यामुळे तिने हें व्रत मोठ्या वैभवाने केलें. कुंतीला हें शक्य नव्हतें. ती कष्टी झाली. अर्जुनाला हें समजतांच त्याने इंद्राचा ऐरावत प्रत्यक्ष खाली आणला व आपल्या मातेचें व्रत पुरें केलें व गांधारीला लाजविलें. त्याने स्वर्गापर्यंत वाणांचा जिना केला व भीमाने आपल्या पाठीवरून ऐरावत खाली आणला. निरनिराळ्या तऱ्हांनी ही कथा सांगितली जाते. स्त्रीगीतांतून ही फार आवडती कथा आहे.

३--श्लोक ३९. गोकुळवासीयांनी इंद्रयाग केला नाही, म्हणून क्रुद्ध झालेल्या इंद्राने गोकुळावर प्रलयकाळासारखी वृष्टि केली. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी. त्यांत पराक्राष्टेची थंडी व सोसाट्याचा वारा यांमुळे त्रस्त झालेले गोपगोपी श्रीकृष्णाला शरण गेलीं. इंद्राचें गर्वहरण करावें म्हणून, जसें एखादें लहान मूल अळंबें (छत्राकमिव बालकः), तसा तो चार कोस लांब पर्वत श्रीकृष्णाने आपल्या डाव्या हातावर उचलून धरला. सात दिवसपर्यंत गोपगोपी त्या पर्वताखाली सुरक्षित होते.

४--श्लोक १५२. समुद्राचा पुत्र शंख या नांवाचा अत्यंत पराक्रमी असुर समुद्रांत राहत असे. आपल्या पराक्रमाने सर्व देवांचा त्याने पराभव केला व सुवर्णपर्वताच्या गुहेंत त्यांना हाकलून लाविलें. देवांचें सर्व बल वेद आहेत हें जाणून त्याने चारी वेद समुद्रांत लपविले. पुढे विष्णूने मत्स्यरूप धारण करून शंखासुराला मारलें व वेद मुक्त करून आणले.

५--श्लोक १८१. एकदा पंडुराजा आपल्या स्त्रिया बरोबर घेऊन शिकारीसाठी हिमालय पर्वतावर एका अरण्यांत गेला. फार वेळ फिरूनहि शिकार न मिळाल्यामुळे राजाच्या मनाला चुटपुट लागली होती. त्याच अरण्यांत अत्यंत पवित्र, सदाचारी, तपोनिष्ठ कर्दम नांवाचा ऋषि राहत होता. तो व त्याची पतिव्रता पत्नी हरिण-हरिणींच्या रूपांनी रतिरंगांत दंग होती. अशी ही जोडी यदृच्छया पंडुराजाच्या दृष्टीस पडतांच त्याला आनंद झाला. त्याने एकाच वाणाने दोघांनाहि विद्ध केलें. राजा जवळ आल्याबरोबर तो हरिण क्रुद्ध स्वरांत बोलला, “राजा, वंशवृद्धीसाठी हरिणरूपाने रत असतां तूं आम्हांस विद्ध केलेंस. मृग, पक्षी हे मृगयेने वध्य

आहेत हें खरें, पण संभोगसमयीं त्यांना मारणें हें मोठें पाप आहे. म्हणून मी तुला असा शाप देतो की, तूं स्त्रीशीं रममाण झाला असतांना तुला मृत्यु येईल. पुढें माद्रीच्या सौंदर्याने वेहोष झालेल्या पंडुराजाला मृत्यु आला.

६—श्लोक ५१५. कृतवीर्यांचा पुत्र अर्जुन हा मोठा दत्तभक्त होता. प्रसन्न होऊन दत्ताने त्याला सहस्र हात दिले होते. म्हणून त्याला सहस्रार्जुन म्हणत. हा एकदा जमदग्नि ऋषीच्या आश्रमांत गेला होता. कामधेनुच्या साहाय्याने ऋषीने राजाचा मोठा सत्कार केला. कामधेनु आपणाकडे असावी अशी लोभबुद्धि राजाच्या मनांत उत्पन्न झाली व त्याने ऋषीकडे मागणी केली. ऋषीने नकार देतांच राजा बलात्काराने धेनु घेऊन गेला. जमदग्नीचा पुत्र परशुराम याने राजाचे सहस्र हात तोडून त्याला ठार केले. बरेच दिवस लोटले, परशुराम आश्रमांत नाही असें पाहून कार्तवीर्य पुत्रांनी आश्रमावर हल्ला केला व जमदग्नीस ठार केले. पुढे परशुरामाने क्षत्रियवधाची प्रतिज्ञा केली. जमदग्नीची पत्नी रेणुका ही महापतिव्रता. तिने पतीच्या मृत्यूनंतर सहगमन केले. सहस्रार्जुन अप्रत्यक्षपणें तिच्या मृत्यूला कारणीभूत झाला.

७—श्लोक ५२५. अहल्या ही ब्रह्मदेवाची मानसकन्या. ही अत्यंत सुरूप होती. हल्य म्हणजे कुरूपपणा हिच्या ठायीं नव्हता. म्हणून अहल्या असें सार्थ नांव ब्रह्मदेवाने ठेविलें होतें. ब्रह्मदेवाने हिला गौतमाजवळ ठेव म्हणून ठेविली. वयांत आल्यावर गौतमाने तिला परत पितृगृहीं पाठवून दिलें. ऋषीचें हें जितेन्द्रियत्व पाहून ब्रह्मदेवाने गौतमाशीं अहल्येचा विवाह निश्चित केला; पण इन्द्रादिदेव, दानव, राक्षस यांनाहि हिचा अभिलाष होता. तेव्हा प्रत्येकाची सामर्थ्यपरीक्षा करावी असें ब्रह्मदेवाने ठरविलें, जो पृथ्वीप्रदक्षिणा करून प्रथम येईल त्याला कन्या द्यावी असा पण होता. सर्वांनी प्रदक्षिणेला आरंभ केला. पण अर्धप्रसूत धेनु ही पृथ्वीच आहे हें शास्त्रवचन मानून गौतमाने धेनुप्रदक्षिणा केली व ब्रह्मदेवाकडे आला. उभयतांचा विवाह झाला. इन्द्राला वाईट वाटलें व पुढे त्याने अहल्येच्या पातिव्रत्याचा भंग केला.

८—श्लोक ७६३ (१). ऋग्वेदांत इन्द्र हा प्रचंड योद्धा असें वर्णिलें आहे. त्याने मेघ फोडले. वृत्र शब्दाचा अर्थ मेघ असा आहे. इन्द्र आणि वृत्र यांचें युद्ध होऊन त्यांत वृत्र मारला गेला.

(२) रुद्र-अंधक. अंधक हा कश्यपपुत्र. उग्र तप करून त्याने सर्व

देवांना जिंकण्याविषयी शंकराकडून वर मिळविला. फक्त शंकर आणि विष्णु यांना तो जिंकू शकणार नव्हता. त्याने सर्व देवांचा अमाप छळ केला. विष्णूच्या सांगण्यावरून शंकराने त्याच्याशी युद्ध आरंभिले. अंधकाच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबापासून दैत्य निर्माण होऊ लागला. त्या वेळीं शंकराने चामुंडेची आठवण केली. तिने त्याचे सर्व रक्त शोषून पिऊन टाकले. त्या वेळीं तो शंकराला शरण गेला. शंकराने त्याला आपल्या गणांचा अधिपति केला. तोच भृंगीश होय.

(३) वाली-दुंदुभि. दुंदुभि हा मयासुराचा पुत्र. दीर्घ तप करून याने सहस्रावधि हत्तींचे बळ प्राप्त करून घेतले. महिषाचे रूप धारण करून हा युद्ध करण्यासाठी समुद्राकडे गेला. समुद्राने त्याला हिमालयाकडे पाठविले, हिमालयाने वालीकडे त्याची बोळवण केली. वालीबरोबरच्या युद्धांत तो पराभूत झाला व एका गुहेत शिरला. तेथे वालीने त्याला ठार केले.

(४) नक्र-गजेंद्र. हाहा आणि हूहू हे दोन गंधर्व होते. देवल ऋषीच्या शापाने त्रिकूट पर्वतावर त्यांतील एक गज होऊन रानांत भटकू लागला व दुसरा तेथील सरोवरांत नक्र झाला. पुढे तो गजेंद्र तृषार्त होऊन पाणी पिण्यास त्या सरोवरावर आला असतां नक्राने त्याला आंत ओढले. त्या दोघांची बराच काळ झटापट चालली होती. तेव्हा गजेंद्राने श्रीविष्णूचा धांवा केला व एक कमळ तोडून विष्णूकडे टाकले. विष्णु प्रसन्न होऊन धांवत आला व गजेंद्राची मुक्तता केली. गजेंद्रमोक्ष हे आख्यान प्रसिद्ध आहे.

(५) स्वामी-तारकू. स्वामी म्हणजे कार्तिकस्वामी. तारक म्हणजे तारकासुर हा कश्यप आणि दिति यांचा पुत्र. उग्र तपश्चर्या करून याने ब्रह्मदेवाला प्रसन्न केले व त्याजकडून अमरत्व मिळविण्याचा प्रयत्न केला; पण तो प्रयत्न सिद्धीस न गेल्यामुळे त्याने असा वर मागितला की, सात दिवसांच्या मुलाच्या हातून मरण यावे. ब्रह्मदेवाने 'तथास्तु' म्हटले. या वराने उन्मत्त होऊन तारकासुराने इंद्रादि देवांचा पराभव केला. शंकराच्या औरस पुत्राच्या हातून तारकाचा मृत्यु ठरलेला होता, परंतु मध्येच एक अनपेक्षित घटना झाली होती. दक्षप्रजापतीची कन्या सती ही शंकराची भार्या. दक्ष शंकराची सारखी निंदा करी. एकदा दक्ष यज्ञ करीत असतां सती निमंत्रण नसतांना पितृगृही गेली, परंतु तिचा त्या ठिकाणी कुणीहि आदरसत्कार केला नाही. त्यामुळे रागावून तिने यज्ञकुंडांत उडी घेऊन देहत्याग केला. हे

कळतांच शंकराने वीरभद्रादि गणांकडून यज्ञविध्वंस केला व पत्नीविरहाने दुःखित होऊन तो हिमालयांत तप करण्यासाठी निघून गेला. सती हिमालयाची कन्या म्हणून जन्माला आली. या दोघांचें पुनर्मीलन घडवून आणण्याचें काम देवांनी केलें व त्यांना स्कंद नांवाचा मुलगा झाला. ह्या मुलाने वयाच्या सातव्या दिवशीं तारकाचा वध केला. स्कंदालाच कार्तिकेय, पडानन, कुमार, कार्तिकस्वामी इत्यादि नांवे आहेत.

द्रौपदी - स्वयंवरांतील वृत्ते

हैं काव्य विविध वृत्तांत रचिलें असून आधारभूत हस्तलिखितांत प्रत्येक श्लोका-पूर्वी वृत्तनाम दिलें आहे. कांही स्थळीं वृत्ताची नांव चुकीची असल्यामुळे तीं सुधारून घेतलीं आहेत. एक-दोन वृत्तांचीं नांवे छंदोरचनादि ग्रंथांत आढळत नाहीत. उदा० वनमाला. 'अथ गीतछंद' हें नांव अनेकदा आलें असून ते श्लोक स्वागता, द्रुतविलंबित इत्यादि वृत्तांत आहेत, म्हणून "गीतछंद" न म्हणतां तीं तीं वृत्ते त्या त्या ठिकाणीं उल्लेखिलीं आहेत. डॉ. ना. ग. जोशी यांच्या मते, "पूर्वी केव्हा गेय पद्धतीने हीं वृत्ते गाइलीं जात असतील, सामगायनांत ११-१२ अक्षरी वृत्ते गातात, म्हणून 'गीत छंद' नांव कवीने योजिलें असेल. द्रुतपदा, द्रुतविलंबित, अच्युत, स्वागता इत्यादि दोन वृत्तांच्या संयोगांतहि कांही श्लोक आहेत. छन्दोरचनाकारांनी (पृष्ठ १९९-२०६) अर्थसमवृत्ते दिलीं आहेत. त्यांत या ग्रंथांत येणारीं वृत्ते नाहीत. "अशाच वृत्तांचा निर्वाह पूर्वी 'उपजाति' या सामान्य संज्ञेने करीत" या डॉ. ना. ग. जोशी यांच्या सूचनेचा अवलंब प्रस्तुत ग्रंथांत केला आहे. वृत्तगणनिर्देशानंतर असलेला कंसांतील आंकडा अक्षर संख्यावाचक आहे.

अच्युत : र स स ल ग (११)

अभीष्ट : न भ र ल ग (११)

अमृतललिता : भ भ भ भ भ भ भ ग ग (२३)

या वृत्ताला 'सवाई' असें नांव मराठी कवि देतात. प्रा. भा. त्रि. पटवर्धनकृत छन्दोरचना (प्र. काळ ख्रिस्तशके १९३७) या ग्रंथांत पृ. १६७ वर ५६८ 'हेमकला' (मोदक + दोधक) हें वृत्त दिलें आहे. त्याचा वृत्तविस्तार अमृतललितासारखाच आहे. डॉ. ना. ग. जोशी, बडोदे, लिहितात की, सवाई-सवैया-प्रकार मात्रावर्तनी जातिप्रकार. पूर्वी ३२ मात्रांच्या गेय जातीला (क्वचित् ३१, ३० मात्रांच्या रचनेलाहि) सवाई म्हणत. प्रस्तुत ग्रंथांत मूळ हस्तलिखितांत सर्व ठिकाणीं योजलेला 'अमृतललिता' हाच शब्द कायम ठेविला आहे. छन्दोरचनेंत अमृतललिता हा शब्द नाही.

- इन्द्रवंशा : त त ज र (१२)
 इन्द्रवज्रा : त त ज ग ग (११)
 कलिन्दनन्दिनी : ज र ज र ज ग (१६)
 कामदा : र य ज ग (१०)
 शुद्धकामदा : न र र ल ग (११)
 तूणक : र ज र ज र (१५)
 तोटक : स स स स (१२)
 द्रुतपदा : न भ ज य (१२)
 द्रुतविलम्बित : न भ भ र (१२)
 दोधक : भ भ भ ग ग (११)
 पंचचामर : ज र ज र ज ग ल (१७)
 पृथ्वी : ज स ज स य ल ग (१७)
 प्रमाणिका : ज र ल ग (८)
 भुजंगप्रयात : य य य य (१२)
 मन्दाक्रान्ता : म भ न त त ग ग (१७)
 मरालिका : र य ज ग (१०)
 मालती : न ज ज र (१२)
 मालिनी : न न म य य (१५)
 यूथिका : र न भ र (१२)
 रथोद्धता : र न र ल ग (११)
 वसंततिलका : त भ ज ज ग ग (१४)
 शार्दूलविक्रीडितः- म स ज स त त ग (१९)
 शिखरिणी : य म न स भ ल ग (१७)
 श्येनिकाः- र ज र ल ग (११)

श्येनिकेप्रमाणेच सुपथ्या व वैतिका यांचा वृत्तविस्तार आहे. नावे

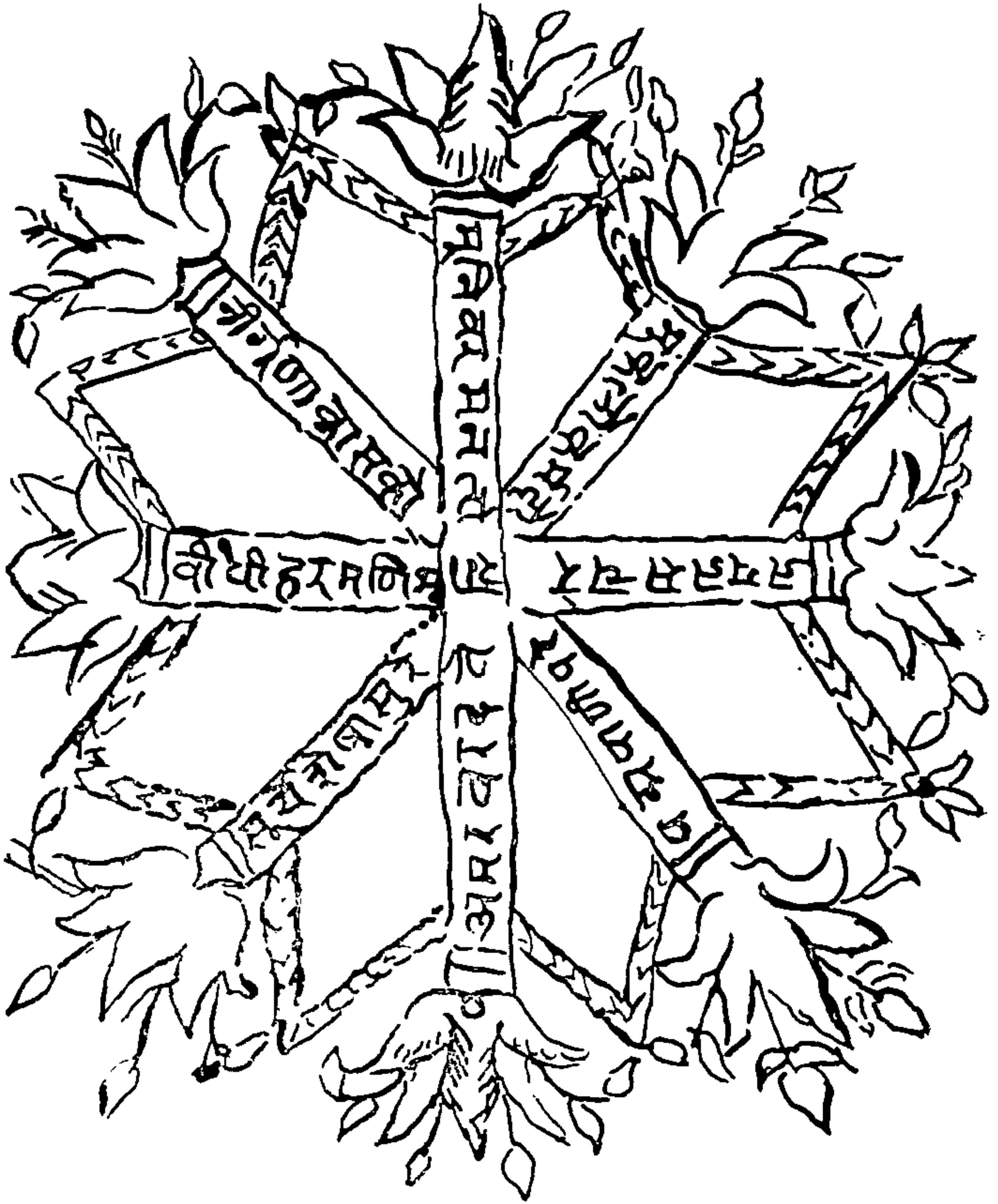
निराळीं कां दिलीं तें समजत नाही (छंदोरचना, पृ. १८०)

स्वग्धरा : म र भ न य य य (२१)

स्वग्विणी : र र र र (१२)

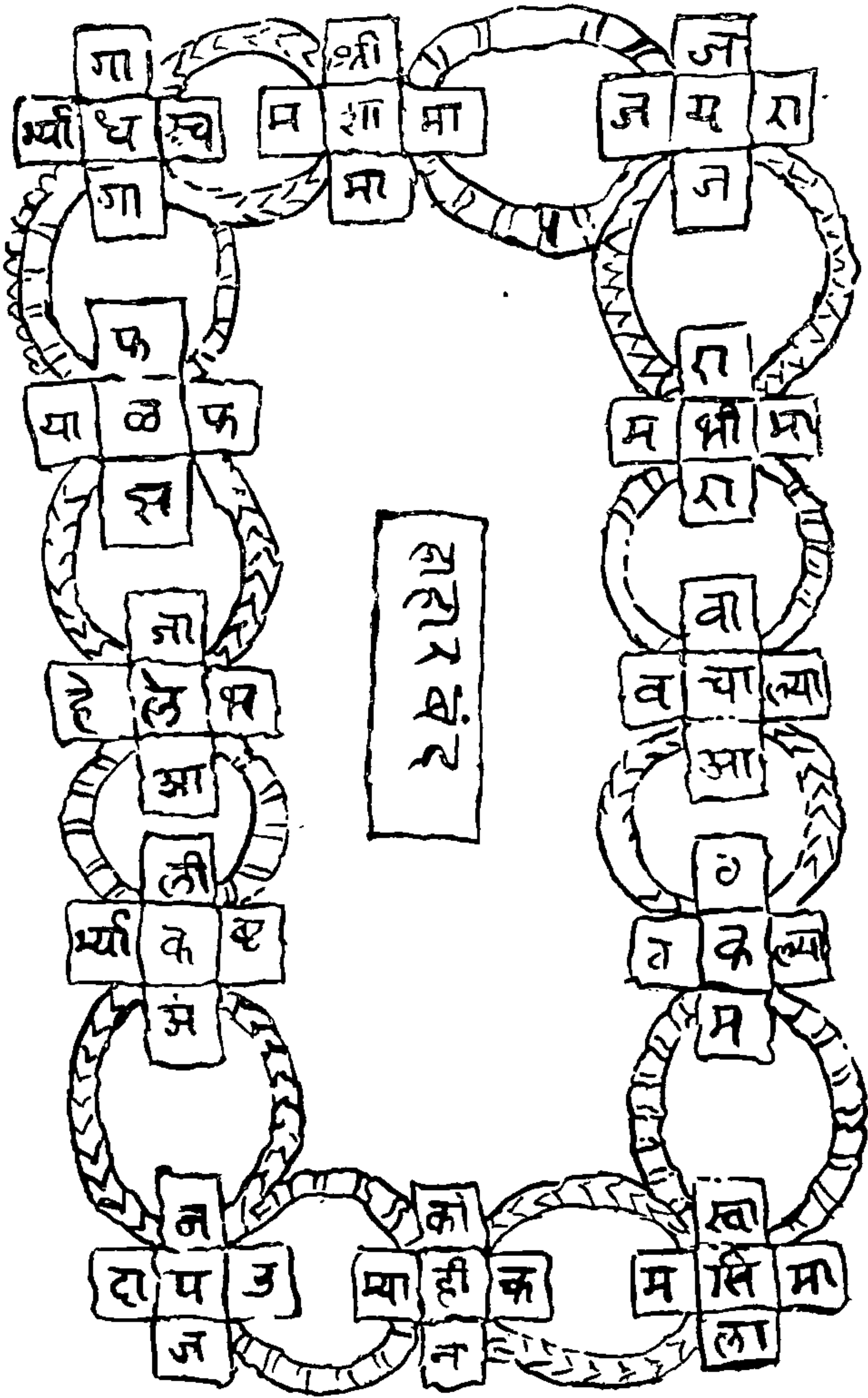
स्वागता : र न भ ग ग (११)

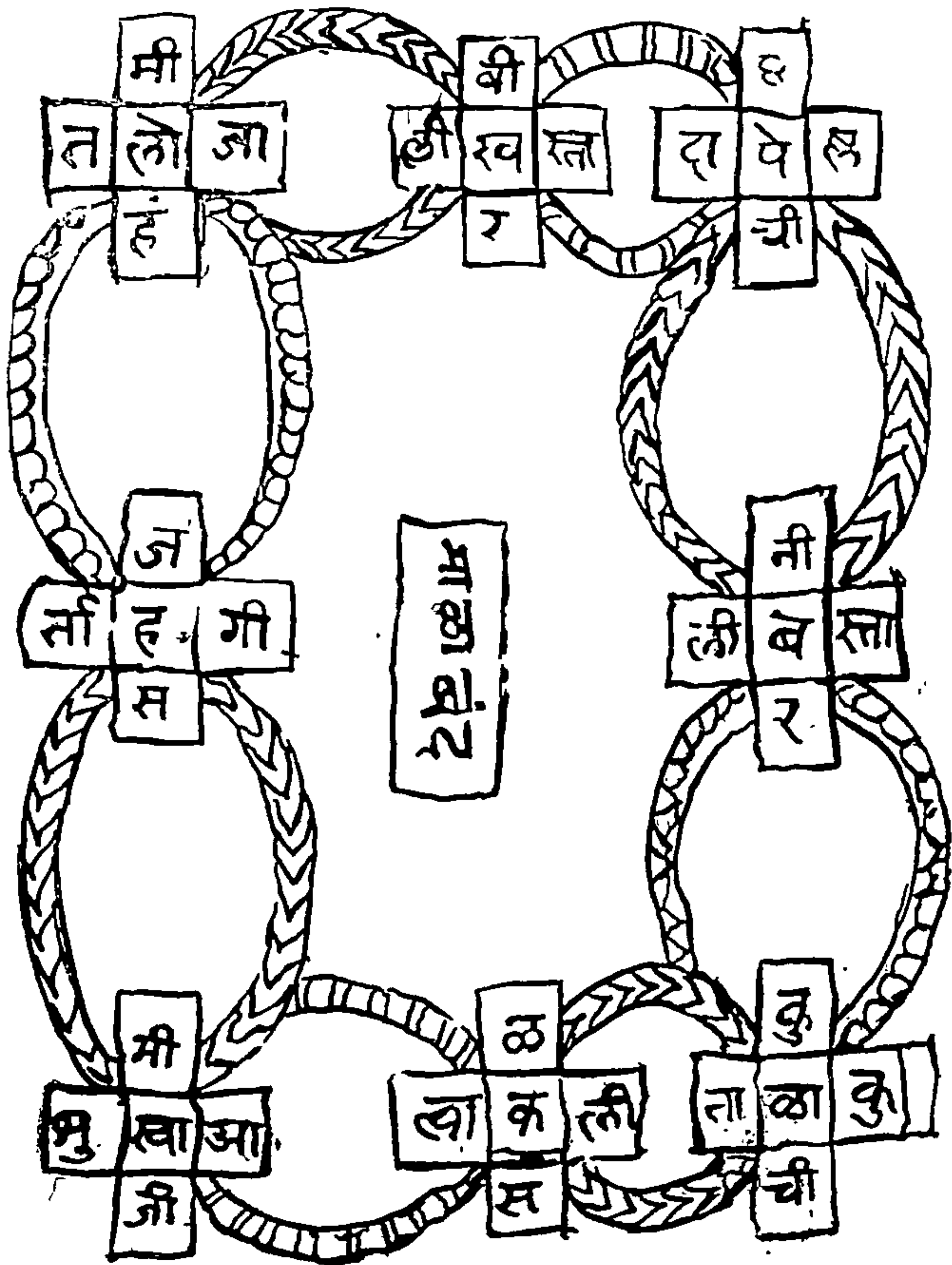

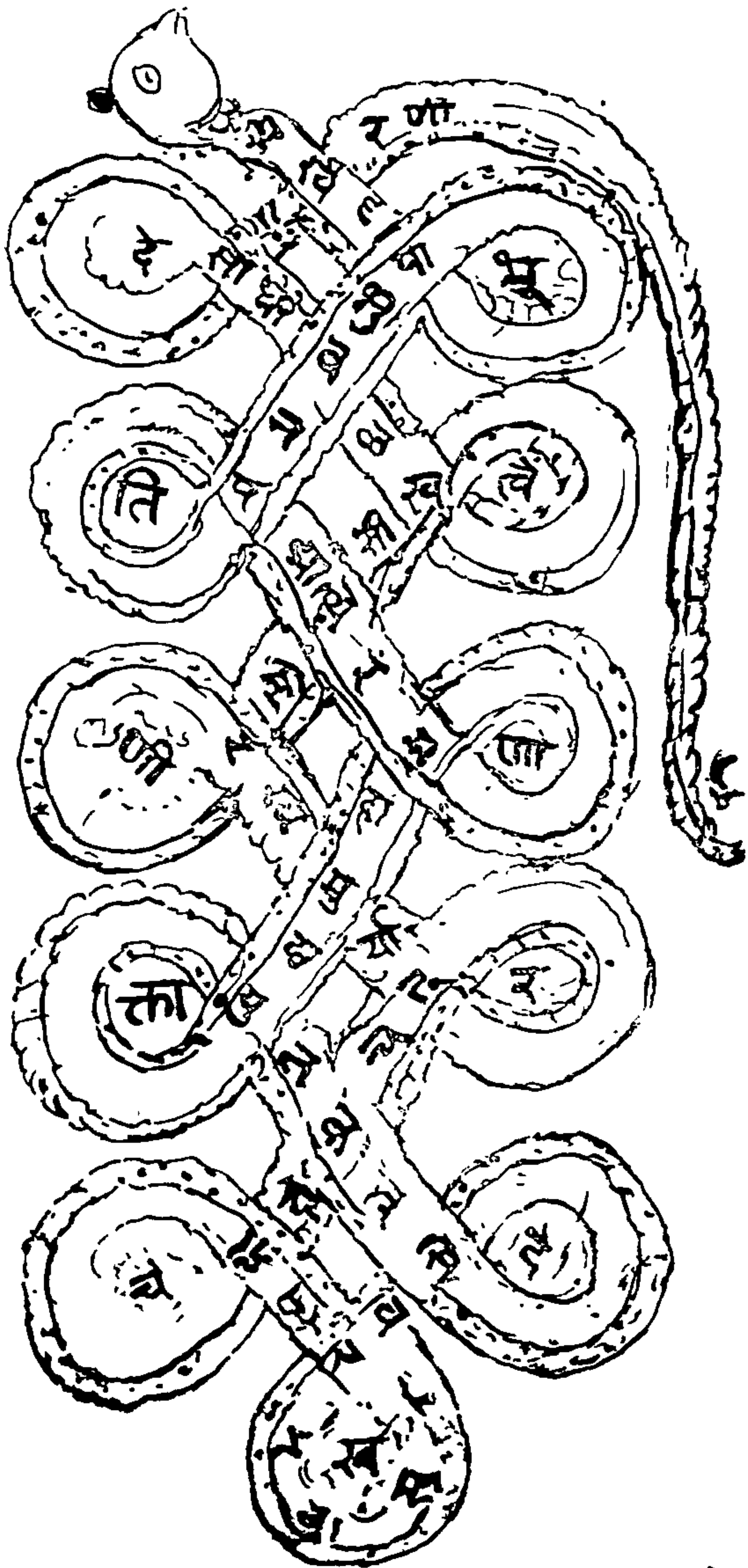

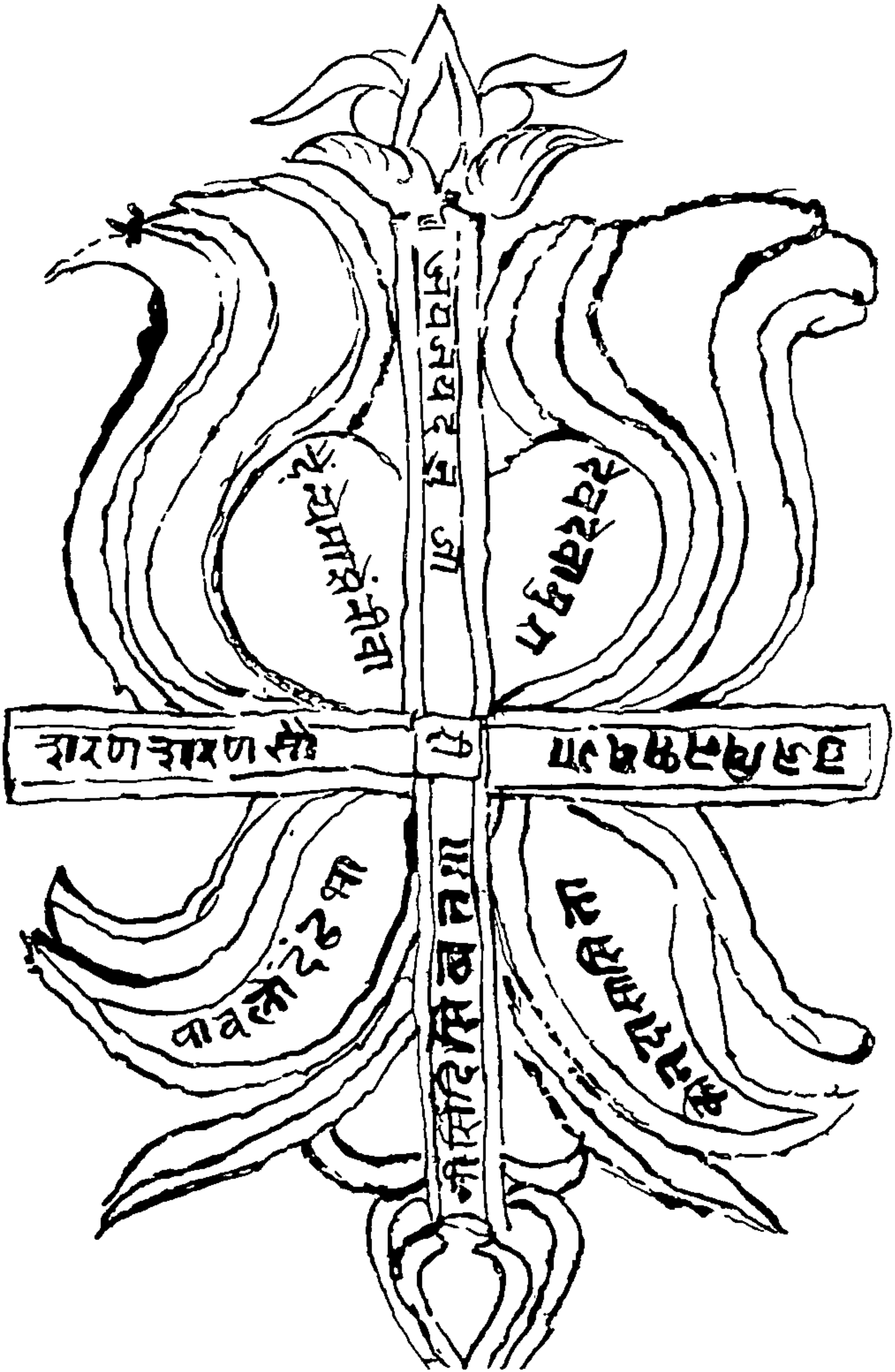

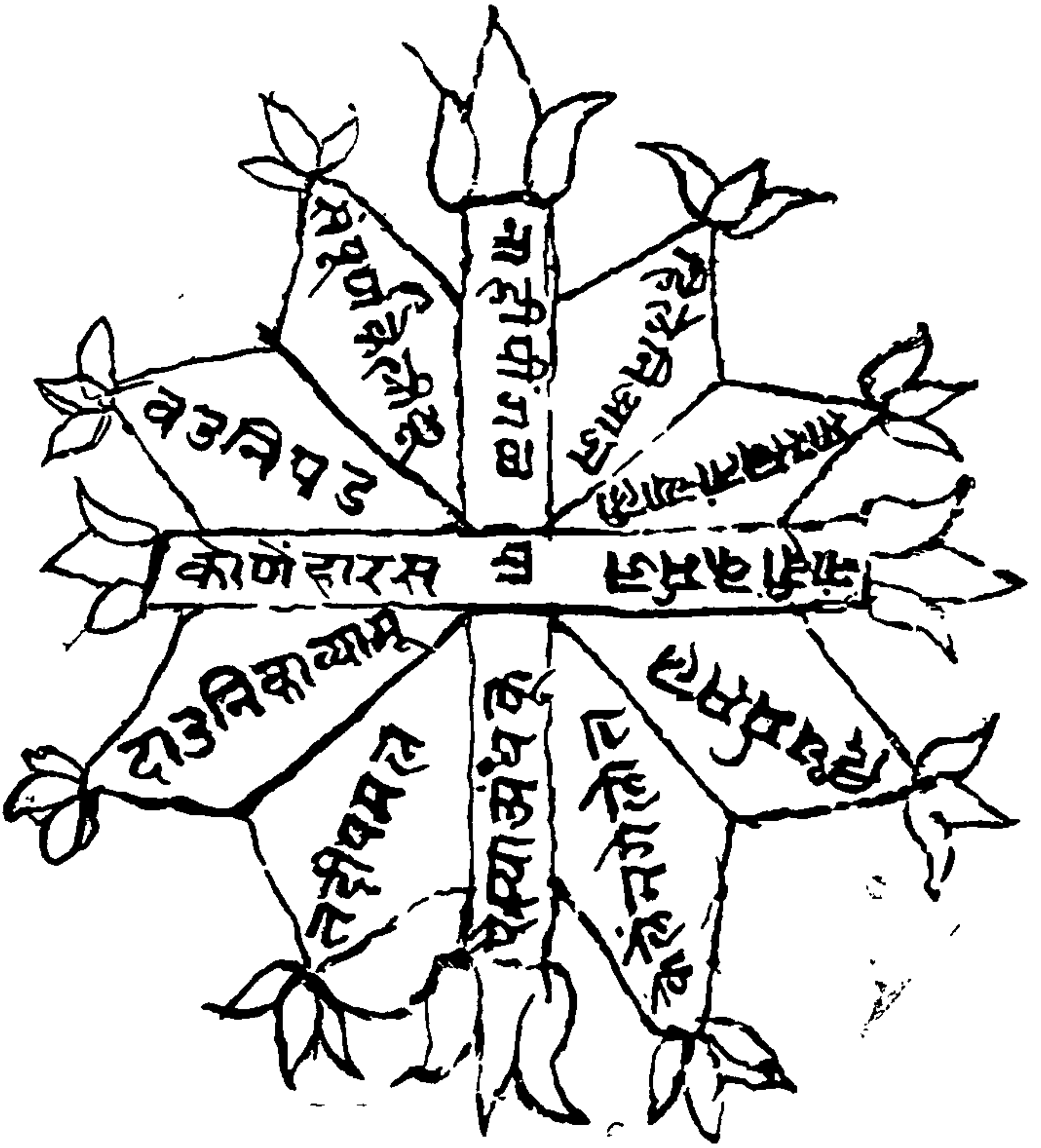

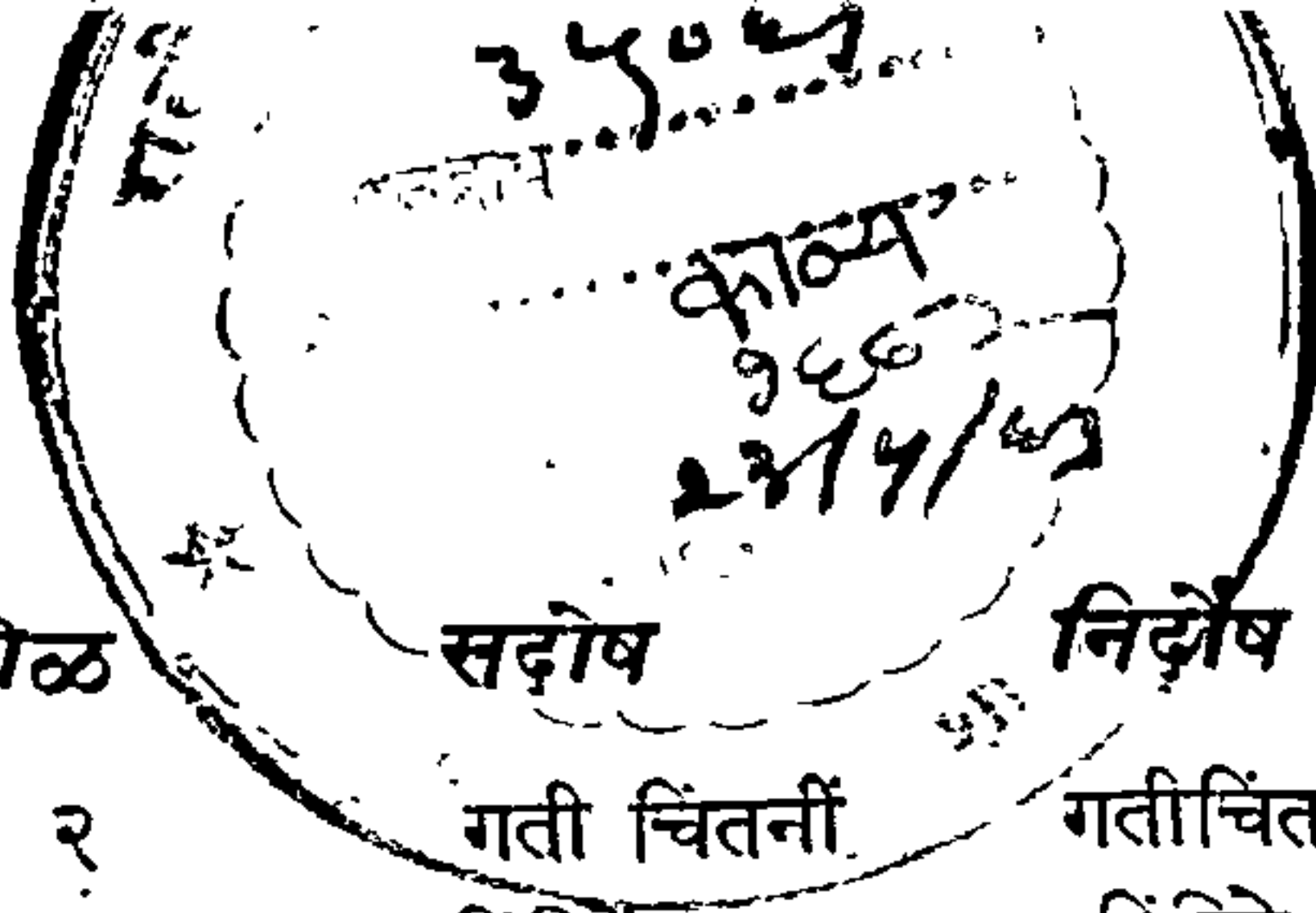

शोधन पत्र

पृष्ठ	ओळ	सदोष	निर्दोष
१५	टीप	जलक्रिडा	जलक्रीडा
१७	१	महाभारत ?	महाभारत १
२०	टीप	स्पष्टत	स्पष्टता
२९	१६	(दृग्)	(दृग्)
२९	२३	वितंती मध्ये	य ची इ
श्लोक	ओळ	सदोष	निर्दोष
३२	४	आणिले	आणिलें
३४	२	दग्धधरणीं	दग्ध धरणीं
८१	२	' उच्चारिजे	' उच्चारिजे '
८२	४	तुल	तुला
१०६	४	भतळ	भूतळ
१२१	४	व्यापकांतरि	व्यापकांतरीं
२३०	१	धम	धर्म
२५०	१	ख्याता यका	ख्यातायका
२७४	३	बरें	बरे
२७६	३	जग दंडक	जगदंडक
३२३	४	धरिं	धरि
३२७	४	जन्म जरा जळ	जन्मजराजळ
३३४	४	नव पंकजाक्षी	नवपंकजाक्षी
३३७	४	सुता नंद	सुतानंद पोटीं
३६०	१	श्रीगंधर्व	श्रीगंधर्व
३६९	४	गमन वहनीं	गमनवहनीं
३९१	१	पाह	पाहे
३९३	१	मन	मग
४२३	२	वेणिमहा	वेणि महा
४४१	२	करी	करीं

श्लोक	ओळ	सदोष	निर्दोष
४५१	२	गती चिंतनीं	गतीचिंतनीं
५४३	३	निंदिले	निंदिले
५४४	३	दंडिले	दंडिले
५५०	१	शंकर वाहनें	शंकरवाहनें
५५०	२	विहंगम पती	विहंगमपती
५७७		भास्करीं	भास्करी
६२०		धरौनी	धरौनी
६२२		नोवरा होय	नोवरा होय
६२७		हा श्लोक इन्द्रवज्रा	आहे.
६६१		झाला	जाला
६९३		शाल्वनामा	शाल्वनामा
७३१		सागरिं	सागरिं
९७३	४	कैसा	कैसा
१००३	१	वासो	वसो
१००४	३	ब्रह्मा	ब्रह्मा
पृष्ठ	ओळ	सदोष	निर्दोष
३०२	४	कर्णुनि	कर्णुनि
"	६	गुह्याशाळा	गुह्याशाळा
३०९	१	सुंदर बगीचे	सुंदरबगीचे
"	२५	सखया	सखया
३१३	२३	३६४	३६३
३२१	२०	शंकरावहने	शंकरवाहनें
३२९	२७	पुळिक	मुळिक

श्लोकाचा क्रमांक २७१ वगळला गेला म्हणून एकूण श्लोकसंख्या १००३ होते. मंगलाचरणाचे तीन वगळले तर १००० संख्या खरी.

॥ प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीचरणार्पणमस्तु ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

REFBANK-0011767

REFBK-0011767